

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України №
1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**

Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**

Головний редактор – **Юрій Шайгородський**

Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49

E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 5 (14)
2005

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
декан факультету політичних наук Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник
управління освіти і науки Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук,
професор Одеського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного управління при
Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор
Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік
Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент –
ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний
науковий співробітник Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень Національної академії наук
України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін Університету економіки та права
„КРОК“

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник
магістерської програми „Політолог” Національного
університету „Кієво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом
Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної
академії наук України, народний депутат України, директор
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник
декана соціологічного факультету Харківського
національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач
відділом Інституту соціології Національної академії наук
України

Микола Михальченко, доктор філософських наук,
член-кореспондент Національної академії наук України,
президент Української академії політичних наук

Володимир Полторах, доктор філософських наук,
директор Центру соціологічних і політичних досліджень
„Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора
журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук,
шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний
директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту,
головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор
кафедри політології Національного університету
„Кієво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Фелікс Рудич. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року	3
Ірина Павленко. Правовий статус опозиції	16
Вадим Богайчук. Політика і армія: проблеми взаємозв'язку	31

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Олександр Фісун. Типології політичних систем: основні підходи	39
Лариса Лойко. Типологічне позиціонування національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства	51

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Алла Сіленко. Соціально-політичні наслідки інформаційної революції	61
Олексій Голобуцький. Концепція електронного урядування і сучасні потреби України	75

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Сергій Червонописький. "Афганська проблема" і політичний волонтаризм	87
---	----

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА

Ніна Нижник, Людмила Пашко. Управлінська культура: теоретичне поняття чи управлінська поведінка?	103
---	-----

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Олександр Лисенко. Кабінет Міністрів України: становлення і функціонування (1990 - 1995 рр.)	114
---	-----

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Віталій Карнаух. Принципи організації публічно-владних відносин у місцевому самоврядуванні	118
---	-----

ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Володимир Носков, Анатолій Кальянов, Ольга Єфросиніна. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини	125
---	-----

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Микола Дмитренко. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення	134
--	-----

ГЕОПОЛІТИКА

Марина Шульга. Поняття геополітичного образу в сучасній російській геополітиці	139
Кирило Галушко. Системні чинники самовідновлення близькосхідного конфлікту	148

КОНФЛІКТОЛОГІЯ

Аліна Бабієва. Політичне насилля: теоретичний аспект	161
---	-----

ПОСТАТІ

Михайло Нагорняк. Томаш Гаррі Масарик про державотворчі процеси в Україні в першій половині XX століття	169
--	-----

Рекомендовано до друку

**Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
Протокол №6 від 19.09.2005 р.**

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 28.09.2005 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,5. Облік.-вид. арк. 9,85. Зам. № 402. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Дексі прінт"

36007, м. Полтава, вул. Маршала Бірюзова, 85

© Український центр політичного менеджменту, 2005

Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року

Спроба політологічного аналізу

Фелікс Рудич,
доктор філософських наук,
завідуючий відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

**Будь-яку революцію замислюють романтики,
здійснюють фанатики, а користуються
її здобутками викінчені негідники.**

Томас Карлей

Президентські вибори 2004 року і викликаний до них інтерес ще довго будуть для вчених, політиків, широких кіл громадськості предметом глибокого аналізу. Політикам, політологам належить знайти відповіді на питання: які причини привели українське суспільство до такого стану, що його найактивніші представники змушені були вдаватися до масштабних акцій протесту, та яким вони бачать вихід із суспільної кризи?

Що це було?

Події, які відбулися в Україні в листопаді – грудні 2004 року, свідчать, за словами З. Бжезинського, про „масовий вилив прагнень до змін, вибух самосвідомості, що зачепив значні частини українського суспільства” [1]. І цей „масовий вилив прагнень до змін”, на нашу думку, лише тією мірою можна вважати революцією, яким його хочуть бачити безпосередні учасники подій. За класичним визначенням, „політична революція – це суспільний рух і переворот, мета яких – повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства” [2]. В. Брюховецький: „Я, крім усього іншого, не вважаю, що це була революція. Це моє бачення. На мою думку, революція відбулася 1991 року. Сьогодні це еволюційний процес. Революція не буває карнавалом... Ми жодного разу Конституцію не порушили, хто так революцію робить? Це було вертепне, карнавальне дійство в багатьох моментах” [3].

„Оксамитові” революції наприкінці 1980-х років, що прокотилися країнами Центральної і Східної Європи, зламали соціалістичний устрій у них. Український сценарій трансформації і набуття незалежності наближається до цих революцій, і альянс екс-комуніста Л. Кравчука з національно-демократичним рухом повністю можна зіставити з східноєвропейськими „круглими столами” [4]. В листопаді – грудні 2004 року протест в Україні відбувся в рамках постсоціалістичного устрою, без зміни його інституційних засад і форм власності. Йдеться скоріш про усунення однієї фракції правлячого класу іншою. Сьогоднішня реальність це підтверджує.

Наголосимо: головна причина масового протесту в Україні мала внутрішній характер і полягала у невідповідності сучасного стану розвитку держави прийнятим у цивілізованому світі критеріям. Цей стан тривалий час характеризувався перманентною кризовою ситуацією, що охоплювала політичну, економічну, соціальну і духовну сфери. В політичній сфері панували апатія і недовіра до владних структур. Передусім тому, що владою на всіх рівнях здебільш оволоділа олігархізована, корумпована управлінська еліта, яка не мала чіткої мети розвитку нації й цинічно ставилася до інтересів громадян. Корупція пронизала владну вертикаль згори донизу, а „зразки” такої поведінки встановлювалися на найвищих щаблях державного управління. В економічній сфері не існувало стратегії інвестиційно-інноваційного розвитку, що призвело до стихійної зміни економічної моделі – від індустріальної до сировинної. У сфері соціальній зростала майнова нерівність, не вдавалося зупинити зубожіння переважної частини населення. Найглибшою була і лишається криза в духовній сфері: спостерігається втрата політичних і соціальних орієнтирів та ідеалів, криза світогляду і смислу повсякденного буття, виникла ідеологія несприйняття існуючої дійсності.

Не менш впливовим був і зовнішній чинник. За твердженнями вітчизняних і зарубіжних (насамперед – російських) ЗМІ, під час виборів розгорілася „остання політична битва” між Заходом і Росією за вплив на Україну. Те, що відбулося в Україні, сприймається як успішніша реалізація технологій політичної стратегії Заходу, яка свого часу була застосована в Сербії, Білорусі та Грузії.

Ця стратегія, спланована і профінансована урядом США при підтримці американських консультантів, соціологів, дипломатів, неурядових організацій, є американським дітищем [5]. Організація „Національний внесок у демократію” (очолювана екс-держсекретарем США М. Олбрайт) якраз і покликана „підривати зсередини суспільство в країнах, що ставлять за мету відносно незалежну перспективу власного розвитку” („Junge Welt”). Таку кампанію вперше провели 2000 року в Белграді, аби забезпечити поразку С. Мілошевича на виборах. Спроба через десять

місяців після цих подій провести аналогічну операцію в Мінську успіхом не увінчалась. „Коштує в Білорусі не буде”, – заявив тоді О. Лукашенко. 2003 року посол США в Тбілісі Р. Майклз (свого часу відіграв ключову роль у Белграді) підготував Грузію і М. Саакашвілі до усунення з посади президента Е. Шеварднадзе.

Операція з штучного створення демократії шляхом застосування громадянської непокори нині настільки відточена, що ця методика перетворилася на керівництво з перемоги на виборах у чужій країні. Схема ця проста як і все геніальне. Спочатку всіляко використовуються труднощі в житті суспільства. Для підриву авторитету правлячого режиму традиційно розділені опозиціонери об'єднуються навколо найавторитетнішого лідера. В його інтересах починають інтенсивно працювати ЗМІ. Вони розповідають, що влада „погана”, а опозиція „хороша”. На наступному етапі готуються за невеликі, але постійно виплачувані гроші активісти, які влаштовують перманентні мітинги і акції непокори як у столиці, так і в регіонах. Зазвичай це молодіжні, переважно студентські організації: в Югославії – „Отпор”, в Білорусі – „Зубр”, в Грузії – „Кмара”. В Україні – „Пора”, а в ідеологічному плані – щедро фінансований зарубіжними спонсорами Центр ім. О. Разумкова. За допомогою сучасних технологій маніпулювання виборцям нав'язується ілюзія реальних змін і реальної участі кожного громадянина в долі нації. Головне – заздалегідь підготувати громадську думку до того, що результати виборів неодмінно будуть сфальшовані. Справедливості ради слід сказати, що недалекоглядна влада ще й підіграла опозиції: вона справді пішла на фальшування підсумків виборів, не кажучи вже про невдале визначення кандидата в президенти від влади – неспроможного стати загальнонаціональним лідером.

Захід дав Росії неприємний, але повчальний урок, показав, що політична боротьба – це не політична гра [6]. Наївно думати, що „помаранчева революція” була лише наслідком стихійного волевиявлення мас. Неозброєним оком було видно, як уміло і наполегливо вона спрямовувалась у потрібне Заходу річище. Пафосні заяви демократичного Заходу про недотримання європейських стандартів на українських виборах не що інше, як димова заслона „політичної операції” з захоплення плацдарму на кордоні з Росією. При цьому Захід не прикидається, а щиро вірить у свою всесвітньо-історичну місію просування демократичних цінностей на всіх широтах планети і необхідність встановлення на будь-якій території, включаючи, зрозуміло, й Україну, природно притаманного Заходові „демократичного ладу”.

А що буде з Україною і Росією? За великим рахунком – нічого. Вони, як писав Шолом Алейхем, „будуть мучиться і робити життя через те, що сковані одним ланцюгом, хоча й тягнуть його в різні боки” [7]. Тільки Росії доведеться шукати засіб зберегти пристойний вигляд. Але Україна їй у

цьому допоможе, бо їй теж подітися нікуди: думками можна полетіти на Захід, але ж землю не перенесеш.

Суспільство після президентських виборів

Перед новим Президентом України, новими владними структурами постав ряд невідкладних завдань як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, у зміні векторів її спрямованості.

Однією з найскладніших проблем є формування і налагодження ефективного функціонування урядових структур, реформування системи державного управління. Було сформовано уряд і виконавчу вертикаль влади включно до районів. Діє Секретаріат Президента, Рада національної безпеки і оборони. „Петро Порошенко, Олександр Зінченко і Юлія Тимошенко є самодостатніми політиками і тому не бачать себе у ролі підлеглих у своїх колег. У результаті вони й були розставлені так, щоб могли самостійно довести свою кваліфікацію і свій талант. А наскільки вони адекватні своїм посадам, покаже час” [8]. Виникли практично три центри виконавчої влади, що створило передумови для їх потенційної конфронтації. Реальність виявилась драматичнішою, ніж можна було передбачати.

Новий уряд України складається з Прем'єра, першого віце-прем'єра, 3 віце-прем'єрів і 18 міністрів [9]. За своєю структурою уряд налаштований на європейську інтеграцію. Про це свідчить спеціально створена посада віце-прем'єра з питань євроінтеграції і призначення міністром закордонних справ Б. Тарасюка, відомого своїми євроінтеграційними настроями. Промисловий блок уряду очолив досвідчений фахівець перший віце-прем'єр А. Кінах. Сільськогосподарський напрям представлений лише міністром аграрної політики В. Баранівським. Віце-прем'єром з гуманітарних питань став М. Томенко. Посада віце-прем'єра з адміністративної реформи надана Р. Безсмертному, незважаючи на його критичне ставлення до призначення Ю. Тимошенко на посаду Прем'єр-міністра. Р. Безсмертний: „Але якщо говорити серйозно, то я готовий навести приклади, які свідчать про те, що у Юлії Володимирівни немає права управляти державою в якості Прем'єр-міністра. Так, вона – сильний лідер, сильніша за багатьох чоловіків. Тимошенко добре вміє управляти ситуацією, але ще краще у неї виходить маніпулювати і шантажувати. Я нікого не агітую проти Тимошенко і сперечатись з Президентом також не буду. Але свою позицію позначив” [10].

4 лютого 2005 року Президент В. Ющенко в залі Верховної Ради України підписав Указ про призначення Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко. Перед цим згоду на її призначення дала Верховна Рада України. У суспільній свідомості неоднозначно сприйнято те, що Президент, здійснюючи кадрові призначення, не уник спокуси „трайбалізму” (схильності до містечковості, клановості, кумівства) і надав

міністерські посади О. Рибачуку – керівнику офісу „Наша Україна”, Д. Жванії – головному скарбнику виборчої кампанії Президента, Є. Червоненку – особистому охоронцю, О. Білозір – кумі В. Ющенка. А також і те, що деякі міністри пройшли вишкіл у вищих навчальних закладах США і мають відверту проамериканську орієнтацію. Так, на початку 1990-х років нинішній міністр оборони А. Гриценко навчався в Інституті іноземних мов міністерства оборони США і на оперативно-стратегічному факультеті Університету ВПС США. Р. Зварич, міністр юстиції, народився в США 1953 року, закінчив філософський факультет Колумбійського університету (Нью-Йорк) (цей факт багатьма піддається сумніву), в Україні живе з 1991 року. Українське громадянство отримав лише 1995 року. Ідеологічні опоненти напівжартома, напівсерйозно називають його „американським розвідником”.

Які є ризики? Брак у переважної більшості членів уряду професійного досвіду управління на вищих поверхах виконавчої влади. І чим скоріше такий досвід буде набутий, тим краще. Необхідним є оволодіння науковими методами управління, специфікою діяльності відомств.

Сформований уряд і призначені глави державних адміністрацій в областях і районах – це хоча і важливий, але початковий етап реформування системи державного управління. Має бути сформована стратегічна мета адміністративної реформи і засоби її реалізації. Запропонований проект такої реформи суспільство сприймає неоднозначно, а скоріше – негативно. Належить прийняти закон про Кабінет Міністрів України, де були б виписані статус уряду і механізми розмежування політичних та адміністративних функцій в управлінні центральних, регіональних органів виконавчої влади і місцевого самоврядування.

Нову владу не можна звинуватити в бездіяльності і неенергійності. Проте в експертному середовищі вважають, що її дії лише умовно можна назвати системними. В багатьох випадках допускаються помилки, негативні наслідки яких можуть мати кризовий характер [11].

Перше. Механізм кадрової політики не став прозорим. Велика кількість призначень як у центрі, так і на місцях викликає обґрунтовані сумніви відносно компетентності нових керівників, так само, як і в необхідності повальних звільнень у регіонах і призначення на керівні посади співробітників, котрі не мають професійних навичок управління.

Друге. Представники нової влади не дотримуються принципів, проголошених ними під час передвиборчої кампанії. Йдеться, насамперед, про розмежування влади і бізнесу як у центрі, в тому числі й тими, хто прийшов в уряд, так і на місцях. Справа далі декларацій не пішла. Хоча в чинному законодавстві достатньо норм, які обмежують поєднання державної служби з підприємницькою діяльністю.

Третє. Викорінення корупції. Поки що боротьба ведеться з наслідками,

а не з причинами. Системи попередження корупції немає. Ситуація нагадує бурю в тайзі – гуде вгорі, а внизу спокійно. Однак простежується тенденція перетворення політичних розбіжностей на кримінальні справи. Політичні опоненти в багатьох випадках розглядаються як потенційні злочинці.

Четверте. Урядові рішення попередньо глибоко не проробляються, не прогножуються їх наслідки. Звідси – низька їх ефективність. Проголошені пріоритети не доводяться до політичного завершення; нехтуються правила функціонування сучасної ринкової економіки. Складається враження, що влада перебуває в стані постійної боротьби: реприватизація великих підприємств, ревальвація гривні, обмеження цін на енергоносії, продукти тваринництва, цукор.

П'яте. Обґрунтовану стурбованість викликає те, що й досі влада не заявила про свої стратегічні орієнтири і плани діяльності. Чітка, осмислена стратегія соціально-економічного розвитку не проглядається. Спостерігається сповзання від представницької демократії, яка передбачає розподіл функцій різних гілок влади і збалансовану структуру різних думок, до популізму.

Результати цього проявилися негайно. За підсумками першого півріччя 2005 року зростання ВВП склало 4 % (проти 13,2 % за аналогічний період 2004 року), інфляція – 6,4 %, тоді як на весь рік прогнозувалось 9,8 % [12].

8 вересня 2005 року Президент України В. Ющенко відправив у відставку Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко разом з усім складом Кабінету Міністрів України, а також секретаря Ради національної безпеки і оборони України П. Порошенка і державного секретаря О. Зінченка. 22 вересня новим Прем'єр-міністром призначено Ю. Єханурова.

Можна передбачити, що в недалекому майбутньому уряд зустрінеться з гострими бюджетно-фінансовими проблемами („охолодження” економіки створить труднощі в реалізації програми соціальних виплат), з необхідністю вироблення стратегічного плану модернізації провідних галузей промисловості, переходу економіки на модель індустріального, а не сировинного розвитку.

Безперечно, ці та інші питання актуалізуються напередодні парламентських виборів 2006 року. Головними серед них є: бюджет 2006 року; політична реформа, яка все ще перебуває під великим питанням; пробуксовка в економіці, що загрожує зривом соціальних намірів нової влади.

Визначення геополітичних пріоритетів державної політики – доленосна проблема національних інтересів. На міжнародній арені Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, є помітним державним суб'єктом. За площею (603,7 тис. кв. км) Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення (47,6 млн.

осіб на початок 2004 року) посідає шосте місце в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. У світовій ієрархії країн Україна перебуває в другому ешелоні як середня за індексом розвитку, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до найбідніших на планеті.

З позицій класичної геополітики українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євразійська та євроатлантична, що зумовлено специфікою геополітичних координат України, її належністю водночас до двох регіонів – Європи та Євразії і, до того ж, її периферійним положенням у кожному з них. Хоча останнім часом дає знати про себе й третя – Чорноморська.

На нинішньому етапі Україна твердо націлилася на входження до європейського світу. Проте крім внутрішньої неготовності до входження в Євросоюз з'явилася потреба визначити своє ставлення до Єдиного економічного простору. А непрості українсько-російські відносини мають бути виведені на рівень добросусідства і партнерства [13].

Характеризуючи відносини України і Росії, слід виходити з того, що їх стабільний розвиток залежить від переведення цих відносин в русло стійкої системи міжнародного співробітництва, міжнародно-правових актів. Після президентських виборів в Україні спостерігаємо стримування і навіть загострення цих відносин. І це, ймовірно, надовго. Проте Росія – наш найважливіший стратегічний партнер. Вона, як один з учасників глобалізаційного процесу, здійснює активну зовнішню політику, має досить потужний експортно-енергетичний потенціал, посідає належне їй місце в трикутнику геополітичних інтересів США – ЄС – Росія. Як для США, так і для Євросоюзу Росія є значимим геополітичним партнером. Щоб відчувати себе на рівних з США, „ЄС зацікавлений у суттєвому поглибленні партнерства з Росією і за жодних умов не піде на те, щоби природна увага до нашої держави здійснювалась за рахунок згортання співробітництва з Російською Федерацією, та й нам це не потрібно” [14]. Від нормалізації відносин України з Росією залежать і наші реальні зрушення в євроінтеграційній стратегії.

У політичній сфері відносини України і Росії визначатимуться дотриманням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України і Росії (підписаного у травні 1997 року), інших договірних зобов'язань.

Суттєвий вплив на українсько-російські відносини справляє внутрішньополітична ситуація у самій Росії. РФ, з обранням В. Путіна президентом, вступила в нову смугу свого розвитку. Особливість цього етапу полягає в прагненні нинішнього президента Росії відновити сильну централізовану федеративну державу, яка б відігравала роль одного з „полісів сили” в геополітичній структурі світу. Вибори до Державної Думи

(грудень 2003 року) показали, що, зміцнивши свої позиції в парламенті, російський президент визначатиме й реалізовуватиме магістральні напрями внутрішньої і зовнішньої політики.

Якою буде доля українсько-російських домовленостей останнього часу? Йдеться, зокрема, про спільні проекти в літакобудуванні, ракетній і космічній техніці. Що буде з російською власністю і капіталом в Україні? Чи не зміниться статус російського Чорноморського флоту в Севастополі? Як ставитиметься Україна до Єдиного економічного простору? І як реагуватиме Росія на прагнення України бути в Євросоюзі і НАТО?

Поряд з цими є і „застарілі” проблеми, які тривалий час не розв’язуються [15]. Перша з них пов’язана з державним кордоном. На сьогодні кордон між РФ і Україною не дермаковано. Сухопутна частина лише делімітована. Окрім того, в басейні Азовського і Чорного морів немає не тільки демаркації, але й делімітації, остаточно не вирішено питання з Керченською протокою.

Друга проблема пов’язана з системою транзиту нафти і газу. Росія дуже ревниво ставиться до прагнення України диверсифікувати енергопостачання, намагаючись співпрацювати у цій сфері з Іраном, Казахстаном і Туркменистаном. Тут актуалізується й питання реверсу нафтогону Одеса – Броди, який має не лише економічне, а й політичне значення.

У стосунках з Росією Україна має бути послідовною в своїх позиціях і, безумовно, доброзичливою. Адже Україна ще довго відчуватиме потребу в ринках збуту своєї продукції, в поставках енергоресурсів. Україна є найбільшим споживачем російського газу в Європі. Якщо Європа споживає 110 – 120 мільярдів кубометрів російського газу, то тільки одна Україна – 55 – 60 мільярдів кубометрів. І які б проекти диверсифікації не проголошувалися, Росія лишається для України найголовнішим постачальником енергоносіїв.

Одночасно Росія бачить Україну як форпост своїх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів. Географією і історією Україні відведено роль країни, через яку із Заходу на Схід йтимуть новітні технології, а зі Сходу на Захід – стратегічні ресурси. Росія розуміє, що їй не обійтися без України для реалізації своїх геополітичних завдань. Усвідомлюючи втрату впливу на держави Балтії, маючи американських військових у Грузії і загострення стосунків з нею, розширення американської присутності в Центральній Азії, Москва намагатиметься не випустити з-під свого впливу Київ. Україні також належить виходити з того, що їй не варто нехтувати співробітництвом з Росією. Б. Тарасюк: „Від характеру відносин між нашими країнами, без перебільшення, залежить мир і стабільність у Європі” [16].

Формування виваженої зовнішньої політики в межах трикутника Україна – Росія – ЄС на нинішньому етапі є досить складним завданням.

Європейський і російський вектори мають бути рівнозначними, відносини з Росією та ЄС мають розбудовуватись активно і на партнерських засадах.

Європейський вибір України був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. Ґрунтувався він на її життєво важливих інтересах, історичному прагненні українського народу бути невід'ємною складовою єдиної Європи. Доктринально Україна поділяє концепцію нової Європи, в основі якої – Європейський Союз, Рада Європи та Організація Північноатлантичного договору. Саме ці інституції є ключовими в європейському курсі України.

Європейський Союз на нинішньому етапі є одним із потужних світових лідерів, унікальною міждержавною спільнотою, своєрідним дороговказом для інших країн, що складають сучасну цивілізацію.

Довідково

1 травня 2004 року до 15 країн-членів ЄС (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція) приєдналося 10 нових країн (Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія). 25 країн-членів ЄС об'єднують 454,9 мільйона осіб, їх ВВП складає понад 9 трильйонів євро. На черзі завершення переговорів ЄС з Болгарією та Румунією щодо вступу цих країн до Євросоюзу 1 січня 2007 року та про започаткування з жовтня 2008 року переговорів про вступ Туреччини до ЄС. Виконавчим органом ЄС є Європейська Комісія. Склад Комісії затверджується Європейським Парламентом. Рада Міністрів є основним органом ЄС з прийняття рішень. Європейський Парламент – представницька асамблея країн-членів ЄС, що має законодавчі та наглядові повноваження. Штаб-квартира Єврокомісії розміщується в Брюсселі (Бельгія). Президентом Єврокомісії є Х. М. Баррозу.

Україна, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною європейського простору, задекларувала намір стати повноправним членом Європейського Союзу [17]. 14 червня 1994 року, після ратифікації усіма державами-членами ЄС, набула сили Угода про співробітництво між ЄС та Україною. Угода про партнерство і співробітництво, Спільна стратегія ЄС щодо України (затверджена Європейською комісією в грудні 1999 року) визначили критерії, що їх у найближчі 10 – 15 років має досягти Україна в своєму розвитку, аби довести готовність стати членом ЄС. Йдеться про: а) стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні; б) наявність ефективно функціонуючої ринкової економіки, її конкурентоспроможність; в) прийняття законодавчого надбання ЄС, а це майже 80 тисяч сторінок, які містять норми європейського права.

Протягом перших 14 років незалежності взаємовідносини України з Європейським Союзом нагадують скоріше наміри, а не угоду про входження України до європейського політичного, правового та економічного простору. 2003 року ЄС оприлюднив так звану Європейську політику сусідства, і Україна отримала статус його „сусіда”. У рамках цієї політики узгоджено трирічний План дій Україна – ЄС на 2005 – 2007 роки з доповненнями, які передбачають переговори щодо пом'якшення візового

режиму для громадян України, допомогу при вступі до СОТ, надання статусу країни з ринковою економікою, збільшенню квот для продажу українських товарів у Європі. Все це не станеться автоматично. Перед Президентом України та його урядом постало надзавдання трансформації відносин з ЄС від партнерства і співробітництва до інтеграції та асоціації, виведення, тим самим, Плану дій за контекст європейської політики сусідства. Це завдання ускладнюється негативними результатами референдумів у Франції та Голландії з підтримки Конституції ЄС.

У грудні 2005 року передбачається проведення саміту Україна – ЄС, де підбиватимуться підсумки виконання Плану дій Україна – ЄС на 2005 – 2007 роки. У січні 2008 року закінчується термін дії Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС. Ця Угода має бути замінена іншою. Українська сторона прагне, щоб це була угода асоційованого членства, що дасть можливість крок за кроком наближатися до нашої стратегічної мети, яка дасть право говорити і про майбутнє членство.

Європейському Союзові певний час буде не до нових членів. У цій ситуації нашої державі „є смисл спробувати запустити перспективні економічні проекти, зуміти переконати Європу, що Україна, власне, вигідний, корисний партнер з привабливими ринками. Поки Європа буде обирати свій шлях, Україна могла б (якби зуміла) закласти економічний фундамент під свою можливу подачу кандидатури” [18]. При цьому слід мати на увазі, що, за даними опитування, проведеного Єврокомісією у червні 2005 року, лише 45 % громадян країн Європейського Союзу підтримують вступ України до ЄС. Найбільше прихильників інтеграції України в Євросоюз (66 %) у країнах, що приєдналися до організації 2004 року. Приєднання України до ЄС в Польщі підтримують 76 % громадян (15 % проти). У країнах, які стали членами ЄС раніше, прихильників євроінтеграції України 41 %. Найбільше противників в Австрії – 69 % (підтримують 18 % австрійців).

Відносини України з НАТО визначені її участю у Програмі „Партнерство заради миру” (Індивідуальну програму партнерства України з НАТО було схвалено навесні 1996 року) і Хартії про особливе партнерство, підписаній 9 липня 1997 року в Мадриді. Динаміка цих взаємин суттєво знизилась наприкінці 1990-х років у зв’язку з кризою в Югославії. Владні структури України, політичні сили всіх спрямувань засудили бомбардування югославської території. Щоправда, вони виявили різні підходи до взаємовідносин з Альянсом у майбутньому. З процесом врегулювання югославської кризи, зменшенням її гостроти відносини України з НАТО почали повертатися в попереднє русло. Україна виявила прагнення взяти безпосередню участь у реалізації Пакту стабільності на Балканах і в Проєкті створення європейських сил швидкого реагування.

Наприкінці травня 2002 року Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про початок процесу, метою якого є вступ України в НАТО.

Довідково

Північноатлантичним договором, підписаним у Вашингтоні 4 квітня 1949 року, засновано Альянс (НАТО), покликаний забезпечити колективну оборону його членів. Державами – членами НАТО є Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, США, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія. На Празькому саміті НАТО (листопад 2002 року) було оголошено про офіційне запрошення до Альянсу семи нових країн: Словенії, Словаччини, Болгарії, Румунії, Литви, Латвії, Естонії. У квітні 2004 року ці країни стали його членами, який налічує нині 26 країн. Генеральним секретарем НАТО є Я. де Хооп Схеффер.

На Празькому саміті на засіданні комісії НАТО – Україна прийнято два документи: План дій НАТО – Україна і Цільовий двосторонній план дій. Цільовий двосторонній план дій було підтверджено і на Брюссельському саміті (лютий 2005 року) Україна – НАТО. Сподівання, що в Литві на засіданні комісії Україна – НАТО 21 квітня 2005 року буде вирішено питання про визначення дати вступу України до Альянсу не справдилися. За словами Я. де Хооп Схеффера йдеться про початок інтенсивного діалогу України і НАТО як першої стадії підготовки України до вступу в Альянс.

Водночас в Україні склалося інертне, часто негативне ставлення не лише політичних сил, різних владних структур, а й значної частини населення до проголошеного курсу на зближення з НАТО, що суттєво ускладнює реалізацію плану. Як свідчать комплексні соціологічні дослідження, проведені у травні 2005 року Центром ім. О. Разумкова і Київським міжнародним інститутом соціології, 55,7 % населення – проти інтеграції країни в НАТО. І лише 22,1 % – за [19]. На першому місці серед основних страхів противників НАТО – „це може втягнути Україну у військові дії НАТО”, на другому – що „це потребуватиме значних додаткових коштів”, далі – „в Україні хазяйнуватимуть іноземці й зарубіжний капітал” і, нарешті, – „вступ України до НАТО зіпсує стосунки з Росією”.

Як наслідок, при виборі бажаного формату співіснування з НАТО, який найбільше відповідав би інтересам України, майже половина її громадян визнала за краще обрати нейтральний, позаблоковий статус країни. Як приклад наводять Швейцарію і Австрію. Ці країни, виходячи з історичних традицій, можуть дозволити собі дотримуватись нейтралітету. Справедливості ради треба визнати, що лише Швейцарія може вважатися справді нейтральною державою. Об’єктивно Україна не може дозволити собі розкоші бути поза рамками тієї чи тієї структури безпеки. Балачки про нейтралітет (позаблоковий статус) в умовах, коли українська держава практично ніяк себе не убезпечила від зазіхань ззовні, навряд чи мають

під собою ґрунт. Гарантії безпеки, надані Україні п'ятьма ядерними державами (США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай) 1995 року, виявились декларативними.

Початок ХХІ століття поставив перед державною владою дилему: або узгодити свій стратегічний курс з настроями співвітчизників, або переконати громадян у доцільності поглиблення співпраці з Північноатлантичним Альянсом. Процес євроатлантичної інтеграції стримується не тільки з власне українських причин. Переведення НАТО на глобальну структуру безпеки продовжується, і сталося так, що для країн – членів Альянсу нині процеси нормалізації в Афганістані, Іраку, „близькосхідний діалог” видались пріоритетами вищими, аніж „українське питання”.

У цьому контексті має розглядатися проблема поглиблення зв'язку між США та Україною. На нинішньому етапі США визнали Україну рівноправним стратегічним партнером. Уряд США заявив, що буде скасовано обмеження в торговельних відносинах, спрощено візовий режим для громадян України. В геополітичній схемі Вашингтона Україна потрібна як засіб послаблення зв'язків Росії з ЄС, якщо вони загрожуватимуть американській гегемонії.

Безумовно, швидкість європейської і євроатлантичної інтеграції України залежать, насамперед, від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку ринкової економіки. Україна має багатющі надра, найродючіші в Європі ґрунти, потужний виробничий, науковий, кадровий потенціал. Однак в сучасному інформатизованому світі національне багатство пов'язане не з якістю чорноземів, а із засобами організації суспільства.

У зовнішньополітичній сфері перед Україною постало актуальне завдання вибудувати політику, орієнтовану на національні інтереси. Україна повинна мати своє політичне обличчя, чітку позицію й діяти у власних інтересах, а не в інтересах інших держав. Надто часто наша держава крутить головою – то пристосовуючись до Росії, то поглядаючи на США чи ЄС. Об'єктивно Україна змушена це робити. Проте формування й послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики (а шлях до цього – досягнення самодостатності внутрішнього становища, стабільного політичного, економічного і соціального розвитку, дотримання канонів права, демократії і гуманізму) сприятиме тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму оптимальної безпеки Європи ХХІ століття, від чого залежить перспектива всього геополітичного, а, отже, й міжнародного становища держави.

І на закінчення. Вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні

цілеспрямовані, рішучі дії владних структур, підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб не тільки здійснити позитивні зміни в економіці, а й зробити Україну політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою.

Література:

1. **Бжезинський З.** В Україні – вибух самосвідомості // День. – 2004. – 4 грудня.
2. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – С. 562.
3. **В'ячеслав Брюховецький.** Владу беруть силою, а утримують мудрістю // День. – 2005. – 21 січня.
4. Див.: **Кынев А. В.** Эффекты „майдана”: Политическая система Украины после кризиса 2004 г. // Полис. – 2005. – №1. – С. 64 – 65.
5. Див. про це докладніше: **Трейнар Я.** Революция по сценарию // День. – 2004. – 30 ноября.
6. Див.: **Пастухов В. Б.** Украина – не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине // Полис. – 2005. – №1. – С. 29.
7. Див.: Там само. – С. 35.
8. **Безсмертний Р., Луценко Ю.** Власть после революции // Київський телеграф. – 2005. – 28 января – 3 февраля.
9. Див.: Зеркало недели. – 2005. – 5 – 11 февраля.
10. **Безсмертний Р., Луценко Ю.** Названа стаття.
11. Див.: **Валевский А.** Государство после революции. Призраки выборов – 2006 и национальные интересы // День. – 2005. – 20 апреля.
12. Див.: **Княжанский В.** Экономика в приоритеты власти не входит? // День. – 2005. – 19 июля.
13. Див.: **Газин В.** Украина и новый миропорядок // День. – 2005. – 19 июля.
14. **Гальчинский А.** Украина – Россия: новая повестка дня стратегического партнерства // День. – 2005. – 12 апреля.
15. Див.: **Портников В.** Валізи ілюзій // День. – 2005. – 24 лютого.
16. **Тарасюк Б.** Внутренние раздоры „бьют” по авторитету Украины // День. – 2005. – 22 июля.
17. Див. докладніше: Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К.: МАУП. – С. 215 – 217.
18. **Лазарева А.** Задержат ли французы украинцев на пути в Европу? // Зеркало недели. – 2005. – 4 июня.
19. Див.: **Ким В.** Алергия на НАТО // Зеркало недели. – 2005. – 25 июня.

Правовий статус опозиції

Досвід розвинутих демократій і українські перспективи

Ірина Павленко,

кандидат політичних наук, старший консультант
Національного інституту стратегічних досліджень

Автор статті, виходячи з досвіду європейського та українського парламентаризму, дає визначення феномена політичної опозиції і висловлює міркування щодо шляхів правового унормування діяльності парламентської опозиції в Україні.

Необхідність унормування діяльності парламентської опозиції в Україні викликана, перш за все, потребою в організації роботи Верховної Ради України та зміні характеру відносин влади й опозиції, які, внаслідок того, що в країні немає парламентських традицій, а також інших об'єктивних чинників, працюють не на державні інтереси, а перетворились на дестабілізуючий фактор. Функції, які покладаються на політичну опозицію в демократичному суспільстві (а це, перш за все, конструктивне опонування діям вищих органів виконавчої влади та парламентської більшості у Верховній Раді, представлення і захист інтересів своїх виборців) через законодавчу неврегульованість стають не тільки неможливими для реалізації, але й джерелом постійних політичних криз.

Унормування правового статусу опозиції важливе також для розбудови партійної системи в Україні. Особливо – після прийняття нового закону про вибори до Верховної Ради, яким було запроваджено пропорційну виборчу систему. Вдосконалення законодавства в цьому аспекті має велике значення для розвитку політичної системи взагалі та зростання ролі партій зокрема. Акцент робиться саме на підвищенні статусу партій у політичній системі, створенні правових гарантій діяльності політичної опозиції. Для цього необхідне нормативне та інституційне закріплення політико-правового статусу опозиції у таких питаннях, як: участь у виборах; доступ до керівних посад у представницьких органах влади; рівний доступ до засобів масової інформації, можливість вільно пропагувати власні погляди серед населення; свобода проведення демонстрацій, мітингів, зборів тощо; доступ до інформації органів державної влади.

Для реалізації цих положень необхідно ухвалити закон про політичну опозицію в Україні або внести зміни до чинного Регламенту Верховної Ради, а також передбачити необхідні положення в проекті нового Регламенту.

Але, перш за все, закон про опозицію (чи відповідні статті Регламенту) повинен дати чітке визначення, що, власне, вважати політичною опозицією.

Слід зазначити, що необхідність такого правового унормування визнають далеко не всі політологи та навіть представники політичної опозиції. Позиції, висловлені ще за режиму Л. Кучми, коли це питання не раз порушувалося, у тому числі й тодішньою опозицією, здебільш не змінилися. Так, лідери КПУ наголошували, що прийняття такого закону стане початком створення „резервації” для опозиції в парламенті і позбавить опозиційних депутатів можливості представляти інтереси своїх виборців у законодавчому органі [1]. Але, слід відзначити, ставлення комуністів до цієї проблеми еволюціонувало від цілком конструктивного бажання взяти участь у його обговоренні 1994 року [2] до створення власних законопроектів у 2001 – 2002 роках та до категоричного заперечення у 2004 році.

Аналогічна точка зору поширена була і серед БЮТівців. Зокрема, О. Турчинов говорив, що прийняття цього закону буде спрямоване проти існуючої опозиції [3]. Хоча такі заяви були скоріш рефлексіями на політичну конфронтацію за часів президентства Л. Кучми. Лідер блоку Ю. Тимошенко ще 2002 року виступала за внесення до Конституції цілого розділу під назвою „Парламентська опозиція”. Більше того, теза про прийняття закону про опозицію була однією з головних у передвиборчій програмі її блоку. Тоді БЮТ вважав за необхідне закріпити за парламентською опозицією посади голів Рахункової палати, Головного контрольно-ревізійного управління, Комітету з питань бюджету і Комітету з питань свободи слова та інформації, а також надати опозиції право призначати Генпрокурора і голову ЦВК [4].

Сьогодні ідея правового унормування статусу політичної опозиції здобула нових прибічників – це нова українська опозиція. Проте слід зазначити, що поки що вона обмежується лише окремими заявами.

Існує також поміркована, але досить поширена серед українських політиків та експертів точка зору, ніби необхідності в прийнятті саме закону про політичну опозицію немає. Досить обмежитися захистом і унормуванням статусу опозиції через Регламент Верховної Ради. Таку думку підтримує, зокрема, лідер Соціалістичної партії О. Мороз [5].

Інша проблема пов'язана із запереченням багатьма самої можливості визначення статусу політичної опозиції в Україні внаслідок великої кількості партій (приблизно однакової потужності), які беруть участь у парламентських виборах та отримують представництво в парламенті.

Грунтується таке заперечення на твердженні, що правовий статус опозиції начебто можна визначити тільки у країнах з двопартійною системою, де існує чіткий розподіл на партію, яка виграла парламентські вибори і сформувала уряд, і партію, яка ці вибори прогнала й опинилася в опозиції. Проте такий підхід можна критикувати.

По-перше, у жодній країні немає „чистої” двопартійної системи. По-друге, уявлення, що меншість у парламенті має складатися тільки з однієї партії, безпідставно радикальне. Меншість може складатися і з блоку кількох партій, які не взяли участі у формуванні уряду. Зрештою, якщо за принципом багатопартійності у Верховній Раді України було утворено парламентську проурядову більшість, то чому за таким же принципом не може бути створена й опозиційна меншість?

У світовій практиці існують різні варіанти вирішення цього питання: через Конституцію, законодавчі акти, регламент або історичні традиції.

Процес інституалізації політичної опозиції завершився у Західній Європі переважно ще у другий половині XIX століття. Там сформувалося ліберально-демократичне уявлення про політичну опозицію не лише як про групу людей, незадоволених діями влади, і тих, що прагнуть цю владу здобути, але, перш за все, як про інтегральний елемент процесу реалізації народної волі, так само необхідний, як влада і парламентська більшість. Тобто, опозиція стала сприйматися як елемент творення влади. А правове унормування її діяльності є одночасно юридичною умовою забезпечення ротації політичної влади, засобом корегування та обмеження влади більшості, однією з умов неможливості її абсолютизації. Основоположний принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову тут доповнюється також і розподілом повноважень у парламенті між більшістю і меншістю. Як говорив німецький конституціоналіст Д. Штернбергер, „толерантне ставлення, визнання, легітимізація і, зрештою, інституалізація парламентської політичної опозиції є найвищим винаходом політичної культури” [6].

Важливим є поділ політичної опозиції на системну і позасистемну, або на опозицію режиму конфронтації і режиму кооперації. Головна різниця між ними полягає в тому, що для системної опозиції, разом з усіма вище згаданими ознаками, характерне сприйняття влади і провладної більшості як конкурента. Тоді як для позасистемної опозиції – як ворога. Тож свідченням розвитку парламентаризму і політичної культури в країні є переведення опозиції з позиції „ворога” (що досі характерно для України скоріш через ще радянські уявлення про чіткий розподіл на „наших” і „ворогів”) у стан конструктивного опонування владі. Тобто – в системну опозицію. І виконання цієї функції зміни статусу і характеру опозиції має бути покладене на законодавство. Оскільки, внаслідок молодості нашої держави та недостатній досвід демократичного парламентаризму, ми ще не маємо усталених політичних традицій, звичаїв, культури.

Інша характерна ознака сучасної політичної опозиції у західних демократичних країнах – її персоніфікований характер. Тобто, в політичних системах, в яких опозицію можна кваліфікувати як коопераційну (ФРН, Італія, Греція, Іспанія, Португалія, скандинавські держави, більшість колишніх центральноєвропейських посткомуністичних держав та ін.), стосунки між владою й опозицію сьогодні засновані не стільки на розходженнях у програмах, скільки на рівні особистостей.

Історично першою склалася англійська модель, характерною рисою якої можна, мабуть, вважати надання статусу „Опозиції його Величності” не будь-якій політичній партії, що не взяла участі у формуванні органів влади, але лише тієї, яка теоретично спроможна самостійно сформувати уряд. На що, власне кажучи, вона і претендує. Ця Вестмінстерська, як її називають, традиція була поширена також на Австралію, Ірландію, Канаду, Нову Зеландію. На таку парламентську опозицію покладається так звана функціональна „тріада”: контроль, критика, альтернатива. Лідер опозиції, який формально затверджується головою держави – королевою, отримує додаткову платню. Опозиційна партія формує „тіньовий кабінет”. Існує також традиція обов’язкового представництва у парламентських комісіях депутатів як більшості, так і опозиційної меншості. (Цікаво, що Спікер у Великій Британії не має права брати участь у партійній роботі. Більше того – приватно зустрічатися зі своїми однопартійцями).

Проте з такого розподілу на „партію влади” і „партію опозиції” зовсім не випливає, що представники інших політичних партій, які пройшли до парламенту, але не взяли участі у творенні влади, не мають жодних прав. Наприклад, існує традиція резервування певних днів для дебатів, тематика яких визначається лідерами двох найбільших опозиційних партій.

Своєрідні традиції історично склалися в США, які також вважаються країною з класичною двопартійною системою. Перш за все треба підкреслити, що в США (де більше прийнято вживати терміни „більшість” і „меншість”, а не опозиція) головне – це розподіл не між партіями, а між органами влади. Законодавство США не оперує поняттям „права партії”, там говориться про „права депутата”. Більше того, президент не має гарантованої підтримки ні в Сенаті, ні в Конгресі навіть серед представників своєї партії. Він взагалі може виявитися обраним від партії меншості і, таким чином, опинитися в опозиції до парламенту.

Поряд з посадами і визначеними обов’язками як для представників більшості, так і меншості, в Конгресі існує правило включення до складу кожного комітету незалежних конгресменів і представників другорядних партій [7]. Але кількість цих місць у комітетах і підкомітетах визначається більшістю. В дебатах половина часу традиційно віддається представникам

меншості. Конкретно перелік промовців при цьому визначається її лідером. У сенаторів взагалі немає обмежень виступу в часі. Чим представники меншості часто користуються для блокування роботи Сенату.

У німецьких землях нова модель безпосередньої інституалізації опозиції з'явилася в 1970 – 1990-х роках. Виникли різні форми регулювання цього питання. Зокрема, можна назвати такі основні норми:

1. Опозиція є важливою складовою парламентської демократії (Берлін, Гамбург, Шлезвіг - Гольштейн, Саксонія, Тюрінгія).

2. Забезпечення рівних можливостей більшості й опозиції (Берлін, Меркленбург - Передня Померанія, Нижня Саксонія, Саксонія - Ангальт, Саксонія, Шлезвіг - Гольштейн, Тюрінгія).

3. До цілей опозиції належать:

а) критика програми та дій влади (Гамбург, Мекленбург - Передня Померанія, Шлезвіг - Гольштейн);

б) творення політичної альтернативи (Гамбург, Шлезвіг - Гольштейн).

4. Окреме фінансування опозиції (державою) (Нижня Саксонія, Саксонія- Ангальт, Тюрінгія).

5. Формальне визначення опозиції: фракції і депутати, які не підтримують уряд (Мекленбург - Передня Померанія, Нижня Саксонія, Саксонія - Ангальт) [8].

Але ні Конституція Німеччини, ні регламент Бундестагу в принципі не оперують поняттями „більшість парламенту”, „фракція уряду” чи „опозиція” [9].

Найбільше прав закріплено за опозицією в Конституції Португалії, прийнятій після революції 1974 року. Їй, зокрема, надається право на систематичне одержання інформації про перебіг справ, важливих для громадської думки. Опозиція має також гарантії на представництво, згідно з чисельністю фракції, у парламентських комісіях, обов'язкове її заслуховування при формуванні порядку денного, право вимагати обговорення під час кожної сесії. Крім того, португальський парламент прийняв два закони: від 5 серпня 1977 року про правовий статус опозиції та від 5 вересня 1986 року про гарантії права опозиційної партії на виступ [10]. Слід зауважити, що, мабуть, через свою демократичну радикальність, португальська модель не одержала прихильників за межами країни.

У Польщі також є норми, завдяки яким опозиція має певні повноваження. Зокрема, у Сеймі є так званий Конвент Сеньйорів (Рада старійшин), до складу якого входять голови усіх фракцій, в тому числі й опозиційні. Більше того, скликається ця Рада на вимогу будь-кого з її членів.

У багатопартійній Литовській Республіці зміст, що вкладається у термін „опозиція”, і права опозиції визначаються у Статуті Сейму. Зокрема, „опозиційними вважаються такі фракції (або коаліції), у політичних деклараціях яких (оголошених у Сеймі) викладені положення,

що відрізняються від прийнятих більшістю Сейму (більшістю Сейму вважаються фракції, загальне число яких перевищує половину загальної чисельності Сейму, і які підписали декларацію про спільну діяльність або договір про коаліційний уряд)". Оголосити себе опозиційними можуть також „фракції або коаліції членів Сейму, які не погоджуються з програмою уряду” [11].

Серед прав, закріплених за литовською опозицією, – право на посаду одного заступника голови Сейму; право на посаду голови або заступника голови парламентського комітету з питань бюджету і фінансів (при чому ця особа обирається більшістю голосів серед членів опозиції); право визначати кожного третього четверга порядок роботи вечірнього засідання; право не менше, ніж двічі на тиждень проводити прес-конференції; право першого виступу при розгляді у Сеймі програми і звіту уряду тощо [12]. Особливими привілеями наділений також лідер опозиції. Він входить до правління Сейму і має право на позачерговий виступ під час дискусії (таким правом користуються ще лише президент, голова Сейму та прем'єр-міністр); лідер опозиції може також у терміновому порядку пропонувати на розгляд проекти законів і рішень Сейму та одержує за свою роботу додаткову платню, встановлену законом [13].

У Норвегії права опозиції закріплено не в Конституції, а в Акті про парламент. Так, керівні органи обох палат парламенту розподілені між фракціями пропорційно з отриманими мандатами, що дає опозиції можливість доступу до регулювання роботою законодавчого органу [14]. Існує також система депутатських запитів до уряду, який зобов'язаний відповісти на них протягом двох місяців [15].

Великий вплив у Норвегії, Фінляндії та Швеції (де стосунки між більшістю і меншістю також визначаються регламентом) мають контрольні комісії, склад яких формується відповідно до кількісного складу фракцій. У Швеції це конституційна комісія, в Норвегії – комісія контрольна (за роботою уряду) та комісія протокольна. В Фінляндії – комісія фінансова [16].

Цікавий звичай склався в Італії, де головуючий Палати депутатів обирається від опозиції [17].

В Конституції Франції закріплено досить широкі права опозиції з контролю діяльності уряду. Хоча серед європейських конституційних моделей французька (в цьому питанні) і вважається найконсервативнішою. Так, опозиція має право звертатися до Конституційної ради для перевірки конституційності прийнятих законів, рішень. Для цього їй треба зібрати голоси 60 депутатів чи 60 сенаторів [18]. Так само надсилаються запити до уряду, на які останній зобов'язаний дати відповідь протягом двох місяців. Для цього раз на тиждень проводяться спеціальні засідання, присвячені запитам до уряду, час виступів на яких розподіляється між фракціями пропорційно до їх

чисельності. Такі засідання транслює телебачення. За рік робляться тисячі запитів [19]. Лідер опозиційної фракції може порушити питання про закінчення засідання, перевірку кворуму, поіменне голосування. Це забезпечує опозиції можливість гальмувати або блокувати законодавчі ініціативи уряду. Важливо, що склад президії Національних зборів відображає склад палати.

Існує традиція зустрічей президента з опозицією. Відповідно до іншої, також не закріпленої в Конституції традиції, при створенні парламентських слідчих комісій до їх складу входять (пропорційно до розміру фракцій у Національних Зборах) представники усіх політичних груп.

В Україні необхідність визначення правового статусу опозиції вже давно обговорюється в колах політиків і експертів. У період з 1998 до 2004 року на розгляд Верховної Ради було подано 11 відповідних законопроектів. Перший з них за №1635 був внесений 9 лютого 1998 року депутатами Ю. Тимошенко і О. Єльяшкевичем [20]. Наступним став проект закону „Про парламентську опозицію” за № 5101 від 16 лютого 2000 року депутата В. Філенка [21]. Того ж року майже одночасно з попереднім проектом, а саме 28 лютого, народні депутати В. Коваль, О. Карпов і В. Медведчук внесли законопроект під назвою „Про політичну опозицію у Верховній Раді України” (реєстраційний № 5101-1) [22]. Наступного, 2001 року було внесено ще три законопроекти: „Про парламентську більшість та парламентську опозицію” (реєстраційний №6329) – проект Президента України [23]; „Про політичну опозицію” (№7469) – проект депутатів В. Понеділка, С. Гуренка, В. Сіренка, Г. Крючкова [24]; „Про парламентську більшість та парламентську опозицію” (№ 8240) – депутата Р. Зварича [25].

Після парламентських виборів 2002 року депутати від фракції КПУ С. Гуренко і Г. Крючков знову внесли законопроект під №2007 „Про політичну опозицію” [26]. Повторив свою спробу і депутат від „Нашої України” Р. Зварич (законопроект № 2214) [27].

2003 року було внесено ще два законопроекти: №2214-1 від 3 лютого „Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України” від депутатів С. Гавриша, О. Карпова і К. Ващук [28] та за № 2214-2 від 20 лютого „Про парламентську опозицію” депутата С. Правденка [29]. Останнім став другий законопроект депутата В. Філенка за №2214-3 від 11 лютого 2004 року „Про парламентську опозицію” [30].

Доля усіх цих проектів була нещасливою. Лише два з них (перший В. Філенка та проект під №5101-1 від групи депутатів) обговорювалися в парламенті, проте були відхилені.

Отже, в законодавстві України й досі немає визначення терміна „опозиція”. Не прописані її права ні в Конституції, ні в чинному Регламенті Верховної Ради. Хоча ще 2000 року Конституційний Суд України у Висновку від 27 червня зазначив, що „запровадження в Конституції

України поняття „постійно діюча парламентська більшість” логічно зумовлює потребу доповнити її гарантіями (хай навіть у загальній формі) для тієї частини складу Верховної Ради України, яка не входить до „постійно діючої парламентської більшості” і яку умовно можна характеризувати як „парламентську меншість”. Невизначеність гарантій функціонування такої меншості може призвести до порушення однієї з основних засад, на яких ґрунтується суспільне життя в Україні – політичної та ідеологічної багатоманітності (Стаття 15 Конституції) і обмеження конституційних прав громадян, передбачених, зокрема, Статтями 34 і 38 Конституції України” [31].

При порівняльному аналізі законопроектів стає очевидним перш за все те, що існує досить суттєва різниця в уявленнях про принципи формування і права політичної опозиції. Можна виокремити два основні підходи до вирішення цього питання. Перший репрезентований проектами народних депутатів від фракції КПУ (№7469 та №2007). В них питання розглядається широко. Йдеться не тільки про парламентську опозицію, але й про політичну опозицію в країні взагалі. Було здійснено спробу прописати права і повноваження так званої публічної громадянської опозиції, до якої віднесли політичні партії, їх коаліції (блоки), громадські організації та їх об'єднання, групи громадян і взагалі окремих громадян, засоби масової інформації. А також права „місцевої представницької” опозиції, яка складається з депутатських фракцій, груп та їх об'єднань у Верховній Раді Автономної Республіки Крим і місцевих радах. За межі парламенту, але залишаючись у межах партійної системи, виходить і проект Ю. Тимошенко (№1635). В усіх інших проектах закону увага зосереджувалась тільки на визначенні статусу і прав парламентської опозиції.

Щодо визначення статусу парламентської опозиції, то тут також можна виокремити кілька підходів. Зокрема, у президентському проекті за №6329 та в проектах народних депутатів за №№8240, 2214, 2214-2 і 2214-3 парламентською опозицією називається фракція або група фракцій, які не увійшли до складу парламентської більшості й уклали угоду про парламентську опозицію, яку підписали не менше двох третин депутатів так званої парламентської меншості. В проекті за №2214-3 наголошується також на тому, що рішення фракції про перехід в опозицію має затверджуватися ще й вищим представницьким статутним органом партії (з'їздом, зборами тощо).

В інших проектах визначальною вимогою до парламентської опозиції (яка складається з фракції або групи фракцій) є проголошення власної незгоди з політичним курсом Президента України та (або) Кабінету Міністрів України і відсутність представників опозиційних партій у складі Кабінету Міністрів України та на посадах керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади України, у Раді міністрів Автономної

Республіки Крим (проекти №№ 5101 та 5101-1, 2214-1 та 2214-3) та Адміністрації Президента (№5101-1). Причому в проектах №5101-1 та №2214-3 не заперечується можливість існування кількох опозиційних формувань (блоків) у Верховній Раді. Цікаво, що всі інші проекти допускають участь представників політичної опозиції у вищих виконавчих органах влади.

Є і поміркованіші варіанти. Зокрема, у комуністичних проектах (№№7469 та 2007) фракції (чи групі фракцій) досить проголосити про свою опозиційність до офіційного політичного курсу. А також (як і в проекті №5101-1) наголошується на не обов'язковості входження до об'єднаної парламентської опозиції всіх депутатів меншості.

Говорячи про організаційну структуру парламентської опозиції, майже всі автори сходяться на тому, що опозиція повинна мати свого лідера (крім першого проекту комуністів №7469). Проте далеко не всі вважають за необхідне закріпити за ним право участі в керівництві Верховної Ради. Така можливість передбачена лише у проектах №5101 та №2214-3. Причому в останньому з них – тільки за умови, коли кількість депутатів від опозиції не буде меншою третини конституційного складу парламенту. Не передбачено в жодному з проектів і додаткової зарплатні лідеру опозиції – практика, поширена у деяких країнах Заходу. Розійшлися автори проектів і з питання, який спільний орган парламентської опозиції вважати вищим. У деяких проектах це Загальні збори (№№ 5101-1, 8240, 2214, 2214-1 та 2214-2), в інших – лише Координаційна Рада.

У багатьох проектах передбачено, за англійською схемою, право на організацію такого важливого органу, як тіньовий Кабінет Міністрів (№№5101-1, 7469, 2007, 2214-1 та 2214-2), голова якого має право брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів України та право на виступ у них. В проекті №2214-2 передбачено, що членами тіньового Кабінету Міністрів можуть бути не тільки народні депутати України. Тіньовий міністр – не депутат має отримувати заробітну платню на рівні народного депутата. Член тіньового уряду за цим проектом має також право, за згодою опозиції, увійти до складу діючого Кабінету Міністрів або зайняти іншу посаду в системі виконавчої влади.

Менше розбіжностей у проектах закону щодо визначення прав парламентської опозиції. Всі вони сходяться на тому, що опозиція повинна мати право на заяву протягом пленарного засідання (майже у всіх проектах, крім №№5101 та 5101-1 її тривалість визначена 10 хвилинами). В усіх проектах також передбачається право парламентської опозиції на доповідь (співдоповідь) при розгляді деяких особливо важливих питань. Найбільш повний їх перелік подано у проекті № 2214-1. Він складається з таких питань: про засади внутрішньої і зовнішньої політики України; про проект Державного бюджету України та про стан виконання Державного бюджету України; про Програму діяльності Кабінету Міністрів України;

про звіт Кабінету Міністрів України та про його відповідальність відповідно до Статті 87 Конституції України; про загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціально-культурного розвитку, охорону довкілля; про День уряду у Верховній Раді України; про усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпідменту) у відповідності до Статті 11 Конституції України; про вето Президента України на ухвалені Верховною Радою України Закони; про проект Закону, внесений Президентом України та визначений ним як невідкладний; про проект Закону, внесений Кабінетом Міністрів України та визначений ним як позачерговий; про висловлення недовіри Генеральному прокурору України; про щорічну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні; про звіт (довідку) Рахункової палати України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, а також з питань, які обговорюються у Верховній Раді України в ході парламентських слухань [32].

Важливим питанням, яке фігурує в усіх законопроектах, є право на представництво членів парламентської опозиції в комітетах і комісіях Верховної Ради. Тут можна виокремити три запропоновані підходи. Перший з них (найбільш консервативний) залишає за опозицією право лише на заміщення посад перших заступників голів парламентських комітетів (проекти № 240 та №2214). Другий варіант – закріплення за представниками опозиційного блоку посад голів деяких комітетів (в різних проектах перелік комітетів також відрізняється) лише за умови входження до опозиційного формування не менше як третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Так, у проектах №5101 та №2214-3 за опозиціонерами пропонується закріпити комітети: з питань бюджету; свободи слова та засобів масової інформації; нагляду за правоохоронною діяльністю; Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної ради України; прав людини та національних меншин. Крім того, в проекті №2214-3 передбачено закріплення за представниками опозиції не менше половини від складу цих комітетів.

У проекті №2214-1 перелік обмежений лише комітетами з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної ради України; свободи слова та засобів масової інформації; з питань боротьби з корупцією. Проте передбачено заміщення третини всіх посад перших заступників голів інших комітетів Верховної Ради.

Третій підхід репрезентовано проектами №№6329, 7469, 2007 та 2214-2. В них, незалежно від кількості членів опозиційного блоку, за останнім закріплюються посади голів кількох комітетів. У проектах за №6329 та №2007 це комітети з питань свободи слова та ЗМІ, нагляду за правоохоронною діяльністю та комітет з питань прав людини і національних меншин. У проекті закону за №7469 – це посади голів

комітетів з питань бюджету, свободи слова та ЗМІ, нагляду за правоохоронною діяльністю. В інших комітетах представники опозиції мають право на посади заступників. У проекті №2214-1 – це лише два комітети: бюджетний і свободи слова та ЗМІ (або, на вибір, Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України).

В деяких проектах (№5101-1 або №№7469, 2007 та 2214-1) зазначено, що парламентська опозиція має право бути представленою у керівництві Верховної Ради, у її комітетах і комісіях, у Рахунковій палаті, у складі Ради Національного банку України та інших відомствах. Проте процедуру отримання цього представництва чітко не виписано.

Розійшлися автори проектів і у наданні опозиції гарантованого права на участь у виборчих комісіях та комісіях з проведення референдумів. Такий привілей згадується лише у двох проектах – №5101 та №2214-3.

Всі проаналізовані законопроекти в принципі в тій чи іншій мірі кореспондуються із зарубіжним досвідом. Фактично було скомбіновано два підходи, які історично сформувалися у країнах „розвинутої демократії”. Це Вестмінстерська система, в якій визначаються стосунки між партією влади – більшості та найбільшою партією меншості, яка і отримує статус опозиції з відповідними правами; а також досвід інших західноєвропейських країн з багатопартійною системою. З Вестмінстерської системи, зокрема, було запозичено право на створення тіншового Кабінету Міністрів.

Виходячи з досвіду європейського парламентаризму та українських спроб розробити шляхи вирішення цього питання, можна дійти висновку, що **політичною опозицією сьогодні прийнято вважати політичну партію чи групу політичних партій, які не взяли участі у формуванні вищих органів виконавчої влади, ставляться критично до політичної програми, запропонованої діючою владою, та сформулювали власну альтернативну програму дій, а також мають за основну мету конституційними методами досягти влади***.

Крім того, важливо підкреслити, що політична опозиція, не репрезентована у представницьких органах, не може посилатися на мандат виборців, а, отже, її політична активність не є легалізована довірою виборців. Цей момент важливий при підготовці законопроектів, оскільки усуває фактично неможливу для виконання необхідність давати чітке юридичне визначення, що вважати політичною опозицією (чи навіть кого вважати політичним опозиціонером) за межами політичних партій,

*Звичайно, тут треба зауважити, що не кожна політична партія, яка не має своїх представників у вищих виконавчих органах влади та не сформувала провладну більшість у парламенті, є опозиційною. Слід виокремлювати і нейтральні партії (фракції).

представлених у виборних органах влади, з наступною необхідністю надання правових гарантій кожному такому суб'єктові. Цей підхід може здатися комусь неправомірно жорстким. Проте саме таке обмеження переліку суб'єктів політичної опозиції є ознакою нормального цивілізованого розвитку демократичної системи в країні. Оскільки перебування опозиції у позаінституціональному статусі – як дисидентство, громадські організації, клуби тощо (тобто, не зорганізоване у політичну партію, яка бере участь у виборах різного рівня та отримує довіру певної кількості виборців, чиї інтереси, а не свої власні, вона репрезентує і захищає) – засвідчує, перш за все, низький рівень політичного розвитку суспільства. Тільки представлення опозиції у парламенті є свідченням високого рівня розвитку демократії в суспільстві та й взагалі говорить про рівень цивілізованості країни.

Світова практика пропонує два основні шляхи вирішення питання організації та визначення правового статусу політичної опозиції. Основна різниця між цими підходами полягає у визначенні того, яку політичну силу вважати опозицією. За Вестмінстерською моделлю (що цілком може бути застосована й в Україні), як вже згадувалося, статус політичної опозиції отримує лише найбільша партія з тих, що пройшли до парламенту і не є партією влади. Друга модель – це створення опозиційного блоку з кількох партій, опозиційних до уряду (шлях, яким пішли фактично всі розробники відповідних законопроектів в Україні).

При запозиченні будь-якої із зазначених моделей основними принципами, на яких має ґрунтуватися правове унормування статусу опозиції, мають бути: принцип кооперації („коопераційна модель” співпраці); визнання права опозиції на представництво задля захисту інтересів власних виборців; функціональна тріада „контроль, критика, альтернатива”.

Формування законодавчим шляхом та через збагачення парламентських традицій вже класичної для Західної Європи „коопераційної моделі” співпраці влади й опозиції гарантує зменшення ймовірності виникнення ситуації агресивної конфронтації у стінах законодавчого органу. Рамки цього співробітництва та шляхи уникнення політичних конфліктів і повинні бути визначені у вигляді окремого закону про політичну опозицію або в законі про Регламент Верховної Ради та в інших законодавчих документах.

Загалом, співіснування влади й опозиції у „коопераційній моделі” можна охарактеризувати як діалектичну єдність співпраці та війни. Те саме стосується й відносин і всередині опозиційного угруповання, яке може складатися з конкуруючих партій. У випадку прийняття багатопартійної схеми формування опозиції у законі про опозицію повинні бути прописані, відповідно, не лише норми співпраці влади та опозиційного блоку (як було зроблено в усіх проаналізованих проектах), але й права та

обов'язки членів всередині цього блоку, пропорційно до кількості отриманих ними мандатів.

Право на представництво – це законодавчо закріплена за опозиційною партією чи опозиційним блоком гарантія отримання високих посад у керівництві парламенту, в його комітетах і комісіях, право на оприлюднення у стінах парламенту своєї позиції. Найдоцільнішим тут видається закріплення за парламентською опозицією посад голів тих комітетів, які дають їй можливість виконувати свої основні функції: контролю, критики та альтернативи. Це: Комітет з питань бюджету, Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України, Комітет з питань свободи слова та інформації. Крім того, представники опозиції мають отримати половину місць у цих комітетах. Керівник опозиції повинен мати право на посаду одного з заступників Голови Верховної Ради.

Опозиції також обов'язково повинна бути надана можливість впливати на прийняття порядку денного засідань. Наприклад, за нею може бути закріплено, як у литовському Сеймі, певний день.

Важливим також є надання права на 10-хвилинний виступ протягом засідання Верховної Ради та право на доповідь (співдовідь) при розгляді важливих питань, перелік яких також має визначатися законом.

Чи не найголовнішою ознакою опозиційності має бути висунення власної, відмінної від урядової, програми політичного та економічного розвитку країни. І в цьому плані доречною здається традиція створення тіньового Кабінету Міністрів, члени якого повинні забезпечуватися необхідною інформацією, а голова тіньового Кабміну має одержати можливість бути присутнім на засіданнях діючого уряду з правом виступу на ньому з кожного питання, що розглядається.

За умови вільного розвитку засобів масової інформації не є необхідним докладне прописування у законодавстві прав доступу представників опозиції до ЗМІ. Виняток можуть становити лише державні ЗМІ.

Всі зазначені заходи є необхідними для забезпечення кількох основоположних моментів здорового функціонування політичної системи. Це: гарантування можливості бути представленими у парламенті України інтересів виборців, які проголосували за опозиційні партії; існування сильної опозиції як умови запобігання тоталітарним зазіханням виконавчої влади; забезпечення мирної, конституційної, з уникненням конфліктних прецедентів, зміни влади у державі; створення конструктивної дискусії навколо політики уряду, що обумовлює поліпшення якості рішень, які ним приймаються, та гарантує захист національних інтересів.

Сильна опозиція – запорука стабільності держави. Існування опозиції

створює баланс у політичній системі і захищає країну не тільки від авторитарних крайнощів, але й просто від впливу суб'єктивних чинників при прийнятті важливих рішень урядом і парламентом. Крім того, правове унормування статусу опозиції позитивно позначиться не тільки на розвитку парламентаризму в Україні та ефективності роботи уряду, але і вплине на підвищення ролі партій, сприятиме їх посиленню.

Актуальність вирішення питання про опозицію зумовлена ще й тим, що нинішня опозиція (говоримо ж не про конкретне сьогоднішнє, а про історичну перспективу) – це завтрашня влада. І дуже важливо, яким шляхом – мирно чи із застосуванням силових методів – опозиція прийшла до влади. Оскільки згодом це відбивається і на самому характері влади, і на тому, наскільки легко колишня опозиція (якщо вона прийшла до влади конфліктним шляхом) готова позбутися цієї влади. Отже, питання опозиції – це питання майбутнього України.

Література:

1. Симоненко категорически против принятия закона об оппозиции. – 18 березня 2004 р. – Подробности – <http://www.podrobnosti.ua/power/2004/03/18/108548.html>
2. Мостовая Ю. Из всех дефицитов острейшим для Украины является согласие. „Дзеркало тижня”, №2 (2), 15 – 21 жовтня 1994 р. – <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/2/44918/>
3. Оппозиция не хочет быть в законе – 18/03/04 – Независимое аналитическое агентство „Главред” – <http://glavred.info/index.php?news=103072696>
4. „Блок Юлії Тимошенко” домагатиметься розширення прав опозиції – 05.01.2002 – <http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/news/first/show/165/>
5. Мороз не видит необходимости в принятии закона об оппозиции – 18-03-2004 – Интернет газета независимой аналитической группы „Эксперт-центр” – <http://www.expert.org.ua/?st=2&id=13901>
6. D. Sternberger. Opposition des Parlamenets und parlamentarische Opposition. In: Lebende Verfassung, Bd. I. – Meisenheim am Glan, 1956. – S. 133.
7. Хайланд Дж. Захист політичних прав меншин – один із головних принципів Конституції США. // Національна безпека і оборона, № 7. – К., 2002. – С. 68.
8. Opozycja parlamentarna. – Wydawnictwo Sejmowe. Warszawa. – 2000. – С. 20.
9. S. Laue. Parlamentarische Opposition und deutsche Einheit. – Verlag Hansel-Hohenhausen, Egelsbach-Koln-New York. – 1992. – 258 s. – S. 11.
10. Opozycja parlamentarna. – Wydawnictwo Sejmowe. Warszawa, 2000. – С. 21.

11. **Баубліс В.** Опозиція у сеймі Литовської республіки: права та гарантії діяльності. // Національна безпека і оборона, № 7. – К., 2002. – С. 61.
12. Там само.
13. Там само. – С. 62.
14. *Opozycja parlamentarna.* – Wydawnictwo Sejmowe. Warszawa, 2000. – С. 133.
15. Там само. – С. 143.
16. Там само. – С. 144 – 145.
17. Там само. – С. 265.
18. **Ф. Де Сюремен.** Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності // Національна безпека і оборона, № 7. – К., 2002. – С. 65.
19. *Opozycja parlamentarna.* – С. 114.
20. Правове внормування статусу опозиції, її прав і гарантій діяльності. // Національна безпека і оборона, № 7. – К., 2002. – С. 34.
21. <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101.htm>
22. <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101-1.htm>
23. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=9591&pf35401=14277>
24. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=10705&pf35401=18626>
25. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=11286&pf35401=19757>
26. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=12810&pf35401=22750>
27. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=13113&pf35401=23978>
28. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=14124&pf35401=29307>
29. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=14124&pf35401=29307>
30. <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>
31. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою” вимогам Статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до Статей 76, 80, 90, 106 Конституції України) № -в від 27.06.2000, розділ 3.3.1. – <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>
32. Проект Закону про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України. – <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=14124&pf35401=29307>

Політика і армія: проблеми взаємозв'язку

Вадим Богайчук,

підполковник, викладач кафедри
морально-психологічного забезпечення
Національної академії оборони України

Чи можлива деполітизація армії? Чи можливо на практиці ізолювати армію від політики? Автор статті дотримується думки, що армія, як специфічний інститут держави, відіграє важливу роль в політичній системі суспільства. Вона пронизана політикою, є її об'єктом та важливим інструментом, а за певних умов може виступати й самостійним суб'єктом політики.

Після розпаду СРСР в Україні (та й не тільки) виголошувалися заяви, навіть на високому державному рівні, про необхідність деполітизації армії. Але чи можливо на практиці ізолювати армію від політики?

У класичній військовій теорії тісний взаємозв'язок політики і армії вже давно було науково встановлено. І цей постулат майже ніколи не піддавався сумніву. Адже відомо, що війна є продовженням політики іншими, а саме насильницькими засобами, які спеціально для цього й створюються [1]. Кожен, хто бажає вести війну, писав Н. Макіавеллі, ставить собі єдину мету: одержати можливість протистояти будь-якому ворогові в полі та перемогти його у вирішальному бою. Щоб досягти цієї мети необхідно мати військо. А для цього треба набрати людей, озброїти їх, навчити відповідним чином діяти і вміти протиставити їх ворогові [2].

Отже, армія була і є інструментом воєнної політики держави. Якщо й робилися спроби поставити цю істину під сумнів, то це викликалося не науковими, а ситуаційними міркуваннями. Прикладом може слугувати висунута політологами Ж. Доорном (Голландія), Х. Болдуїном (США), Д. Шлоссером (Німеччина) та деякими іншими концепція армії „як політично нейтрального інституту”. Але ця концепція виявилась суто пропагандистським витвором і швидко відійшла в минуле.

Значно складнішим є питання про характер відносин армії і політики.

Необхідно, перш за все, взяти до уваги генетичний зв'язок армії і політики: вони мають одні й ті ж передумови виникнення.

За первіснообщинного ладу не існувало ні політики, ні армії. Практикувалася стихійна організація озброєного народу, який захищав

себе власними силами. Ця організація не була засобом гноблення чи насильства всередині племені чи знаряддям поневолення інших племен. Силові сутички були своєрідним проявом боротьби за виживання.

В процесі розпаду первіснообщинного ладу, з появою приватної власності, економічної і соціальної нерівності, припинила своє існування й общинна військова організація. Її замінила спеціальна організація людей у вигляді постійних озброєних загонів. Їх створювали панівні соціальні групи для підтримки й захисту свого економічного і соціального становища, реалізації особистих і групових інтересів, придушення протидіючих сил. Інакше кажучи, ці загони застосовувалися в політичних цілях. Отже, в генезисі армії й політики лежать одні й ті ж детермінанти і процеси.

Для армії зв'язок з політикою має визначально суттєвий характер. Армія є частиною конкретного суспільства. Вона розвивається і функціонує в системі певних економічних, соціально-класових, духовних, політичних та інших суспільних відносин. Отже, армія – це цілеспрямовано, свідомо утворений провідною соціально-економічною структурою суспільства силовий інструмент для реалізації внутрішньої і зовнішньої політики.

Класичне визначення гласить: армія – це організоване об'єднання озброєних людей, що створюється та утримується державою для ведення наступальної чи оборонної війни, яка і являє собою особливу політику цієї держави у формі озброєного протиборства [3]. Отже, армія є головним засобом здійснення цієї політики.

Донедавна, коли армія була предметом прискіпливого філософського дослідження, у радянській науці панували тільки загально-соціологічні положення. І на цій основі вирішувалось, наприклад, питання класифікації армій. Основною системоутворюючою ознакою був класовий підхід. Саме класовий характер держави вважався головним і єдиним при класифікації армій різного типу. Виокремлювалися, зокрема: армії буржуазного типу, які, у свою чергу, поділялись на армії розвинених капіталістичних держав та армії імперських держав із середнім рівнем розвитку; армії соціального типу, які поділялися на армії держав диктатури пролетаріату і армії всенародних держав; армії держав перехідного типу, які ще не мають вираженого класового характеру, серед яких умовно можна виокремити армії держав капіталістичної та соціалістичної орієнтації.

Така класифікація, з відомих причин, відійшла в минуле. Адже не існує науково обґрунтованого критерію соціалістичності тієї чи іншої держави. Неможливо зводити до одного типу й армії розвинених держав. Вони мають цілком різні тенденції розвитку та соціально-політичні засади. Крім того, непродуктивно обмежуватися лише класовими критеріями при аналізі того чи іншого соціального явища.

Суспільство – це не тільки класові відносини. І не тільки вони визначають особливості військової організації суспільства. Необхідно

бачити всю різноманітність соціальних сил, особливу трансформацію їх відносин у політичній сфері. На це звертали увагу навіть основоположники класового підходу. Один з них стверджував, що класовий поділ є, звичайно, найглибшою підставою політичного угруповання. Він, зрештою, завжди визначає це групування. Але ця глибока підстава розкривається тільки в ході історичного розвитку та в міру свідомості учасників і творців цього розвитку [4]. Отже, класовий підхід при дослідженні проблем армії є важливим, але недостатнім. Виникає потреба поглибленого аналізу на основі власне політичних, соціологічних підходів. Одним із шляхів цього напряму досліджень є класифікація армій відповідно до характеру соціального суб'єкта, чия політику здійснює військова машина.

Відтак, поряд з арміями держав різного виду правомірно говорити ще й про те, що є цілий рід інших типів армій. Ними можуть бути:

³⁵₁₇ армії класові. Вони характерні для суспільства з чітко вираженою класовою структурою, коли політичні цілі досягаються в ході громадянських війн (військо Спартака, Червона гвардія тощо);

³⁵₁₇ армії національні. Цей тип армій характерний для суспільств, які вирішують проблему звільнення від національного гніту або захищають національну незалежність від зовнішніх зазіхань (армії С. Болівара, Дж. Вашингтона та інші). В сучасних умовах, в період загострення міжнаціональних протиріч, в тій чи іншій державі також існує можливість створення провідними політичними силами національних військових формувань. Приклад – війна в Чечні;

³⁵₁₇ армії окремих демократичних або реакційних сил суспільства. Схожі військові організації типові для країн, охоплених громадянською війною;

³⁵₁₇ армії змішаних соціально-етнічних типів. Найчастіше створюються в державах, які переживають перехідний період, коли в країні не існує чітко виражених домінуючих політичних сил;

³⁵₁₇ армії партійні. Утворюються безпосередньо політичними партіями для реалізації власних інтересів. Такі армії притаманні суспільствам з єдиною яскраво вираженою організацією – партією;

³⁵₁₇ армії коаліцій держав. Найчастіше це армії держав, об'єднаних спільною політичною метою, які мають схожі військові та військово-політичні доктрини;

³⁵₁₇ збройні сили світової співдружності. Нинішнім їх прообразом можна вважати війська ООН. Вони використовуються міжнародною спільнотою для підтримання миру в „гарячих” точках планети, для запобігання бойового зіткнення ворогуючих політичних сил. У перспективі такі армії можливі в умовах створення ненасильницької цивілізації, для побудови якої зосереджує свої зусилля прогресивне людство.

Враховуючи різний характер суб'єктів політики, які формують армію, та спираючись на сучасні підходи до проблеми, можна запропонувати таке визначення армії. **Армія – історично мінлива, обумовлена соціально-**

економічним ладом конкретного суспільства озброєна організація його провідних суб'єктів політики, призначена для досягнення, захисту і реалізації їх політичних інтересів за допомогою загрози або реального застосування збройного насилля.

Аналіз намірів суб'єктів політики, які створюють армію, дозволяє глибше проникнути в характер їх взаємовідносин з військовою організацією, прогнозувати можливі варіанти застосування військової сили. Плодотворним у цьому плані є дослідження політичного характеру суб'єктів воєнної політики. Від того, який політичний характер має соціальний інститут, що створює армію, залежать особливості функціонування, розвитку самої армії та форми її застосування. Відтак правомірно говорити про зв'язок політики і армії в змістовому плані. Будучи головним силовим засобом реалізації певних політичних інтересів, досягнення політичних цілей, армія сама зазнає величезного впливу політики і виступає в цьому відношенні її об'єктом. Цей зв'язок можна розглянути на прикладі армій держав з різним політичним устроєм, що поділяються на види: армії унітарних держав; армії федеративних держав; армії конфедерацій.

Визначальним тут є характер взаємовідносин центральної і місцевої влади, що визначають особливості прояву як соціально-економічних, так і організаційно-технічних закономірностей функціонування і розвитку армії. Від них залежать політичні цілі і завдання, які висувуються перед армією, механізм прийняття рішень щодо її використання, засоби комплектування, забезпечення, дислокація, мобілізаційні питання тощо.

Залежно від політичного режиму, форми правління, характерної для конкретної держави, можна визначити такі види армій: армії диктаторських держав; армії ліберальних держав.

У правовій державі армія підпорядковується демократично обраному уряду і порядок її використання однозначно встановлюється чинним законодавством. Закон визначає повноваження посадових осіб і політичних інститутів, а також відповідальність за порушення прийнятих норм. Таке положення, певна річ, не є ідеальним і не гарантує можливість однозначних прогнозів щодо використання армії. Та все ж діяльність армій демократичних держав більш передбачувана.

Характер режиму політичної влади стосовно армії виявляється і у внутрішньому аспекті. Режим багато в чому визначає особливості функціонування військового механізму, взаємодію окремих його частин, систему взаємовідносин військовослужбовців, засоби навчання і виховання особового складу, а також взаємовідносини з іншими елементами соціальної структури суспільства.

Необхідно також звернути увагу й на функціональний зв'язок армії і політики. Армія, крім своєї функції, реалізує політику суб'єкта, що її створив та утримує, і тим самим впливає на життя суспільства

притаманними їй засобами.

Головними видами використання армії є її всебічна підготовка та безпосереднє застосування у збройній боротьбі, а також участь, в тій чи іншій мірі, у вирішенні внутрішніх економічних, політичних, соціальних і духовних проблем суспільства. В цих функціях проявлялися соціальна природа та історичне призначення армії, а також її цілі й конкретні завдання. Цілі і завдання формуються суб'єктами політики та визначаються великою кількістю об'єктивних і суб'єктивних факторів. В них знаходить відображення зовнішньо- та внутрішньополітична ситуація, процеси, які відбуваються в суб'єктах політики.

Армія виконує загальні, специфічні та інші функції. Специфічними, зокрема, є функції, що обумовлюються потребами врегулювання військово-політичних відносин за межами країни або на її території силами і засобами, притаманними тільки армії. У цих функціях рельєфно та безпосередньо проявляються можливості збройних сил сприяти зміцненню або зруйнуванню чинної політичної влади. Специфічні функції визначають характеристики армії в цілому. Формою їх прояву служать конкретні засоби діяльності армії з реалізації завдань воєнної політики, викликаних потребами та інтересами її суб'єктів.

У зв'язку з глибокими змінами, які постійно відбуваються в політиці України, актуальною проблемою постає визначення функцій її армії.

Для визначення функцій збройних сил необхідно переосмислити нинішні підходи до забезпечення безпеки української держави. Це завдання, за радянською традицією, вирішувалося військовими засобами, що стало однією з причин мілітаризації суспільства. В основі були інтереси безпеки тільки держави як політичного утворення, а безпека її громадянина переводилась на другий план. В результаті (маємо на увазі СРСР) було створено величезну військову потугу, яка так і не змогла зменшити рівень загрози війни.

В нинішніх українських умовах забезпечення безпеки можливе лише шляхом захисту громадян, суспільства, держави від сукупності економічних, політичних, соціальних, екологічних, власне військових та інших загроз. У цьому комплексі має визначатися роль такого специфічного інституту, як армія.

У законі „Про Збройні Сили України” визначено, що Збройні Сили України — це військове формування, на яке, відповідно до Конституції України, покладаються оборона України, захист її суверенітету і територіальної цілісності. Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та водного простору у межах територіального моря України. З'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України, відповідно до закону, в межах, визначених Указами Президента України, що затверджуються Верховною Радою

України, можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, посилення охорони державного кордону України і виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу України та їх правового оформлення, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві та міжнародних миротворчих операціях на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України [5].

З питань зовнішньої безпеки на сучасному етапі основними реальними і потенційними загрозами національній безпеці України, стабільності в суспільстві є посягання на державний суверенітет України, її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав, спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав, воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України [6]. Виходячи з цього, необхідно визначити завдання, що постають перед Збройними Силами України.

Це, перш за все, надійний захист держави від можливих зовнішніх загроз. Для стримання потенційної загрози армія має володіти адекватними засобами (в межах розумної достатності). Вона повинна бути готовою до реагування на широкий спектр загроз, які можуть виникнути з різних напрямів.

Сьогодні армія покликана виконувати роль стабілізаційного чинника. Залишаючись єдиною реальною силою, яка дозволяє відбити напад ззовні і дати відсіч агресорові, підтримуючи з цією метою свою боєготовність на відповідному рівні, армія покликана вирішувати й нові завдання щодо запобігання можливій збройній агресії. Такими завданнями можуть бути: підтримка стратегічної стабільності в Центральній і Східній Європі, створення загрози заподіяння потенціальному агресору шкоди, неадекватної очікуваній, у разі застосування воєнної сили проти України, підтримання на належному рівні технічної надійності і бойової готовності сил і засобів раннього попередження нападів, постійний контроль за дотриманням вимог домовленостей стосовно обмеження озброєнь, виконання державних програм модернізації озброєння та військової техніки, розроблення та впровадження їх новітніх зразків, своєчасна утилізація надлишкових і застарілих боєприпасів та озброєння, виконання завдань цивільної оборони, готовність особового складу до ліквідації наслідків катастроф і стихійного лиха, причому не тільки на національному рівні [7].

У зв'язку з цим необхідно зупинитись на соціально-психологічному феномені, який активно використовують деякі політичні діячі. Звісно, коли нація відчуває загрозу, її військовослужбовці стають шанованими людьми.

Але коли лихо відступає від дверей, то до військовиків ставляться із значно меншою повагою. На них дивляться як на людей, котрі марно витрачають ресурси суспільства, яким можна було б знайти краще застосування. Армію інколи називають баластом, забуваючи, що вона є найбільш організованою силою, здатною забезпечити стабільність у суспільстві і врятувати його від руйнування. Для ілюстрації саме такого феномена в Україні можна навести результати соціологічних досліджень, проведених центром „Демократичні ініціативи”. На запитання „Що потрібно зробити Україні першочергово?” 1991 року відповідь щодо створення нової української армії посідала шосту позицію з тринадцяти, а 1993 року – вже десяту [8]. Паралельно з цим 43 % опитаних відчувають повний або значний ступінь довіри до армії і ставлять її в опитуваннях 1991 – 1994 років на шосте місце – значно вище від усіх інших державних структур (2003 року – на чотирнадцяте).

Якщо говорити про внутрішні функції будь-якої армії, то необхідно звернути увагу на проблему її взаємовідносин з різними соціальними силами суспільства. Характер цих взаємовідносин здебільш залежить від природи і соціально-політичної суті режиму влади. Виходячи з характеристик влади, армія може виконувати такі завдання: стримування та пригнічення опозиційних та інших ворожих владі сил; збереження соціально-групового компромісу (внутрішнього стабілізатора); сприяння соціальному співробітництву. Виконуючи будь-яку із зазначених функцій, армія суттєво змінює своє соціально-політичне обличчя.

Неспецифічні функції армії визначаються природою суспільства і суб'єкта політики, що її створив. Беручи участь у вирішенні невійськових завдань (у сферах економіки, духовній, соціальній), армія може сприяти іншим політичним або суспільним структурам, спеціально створеним для їх вирішення. Та слід пам'ятати, що, з одного боку, постійна участь армії в реалізації неприцільних їй завдань може викликати втрату здатності здійснювати її спеціальні функції. З іншого боку, це може призвести до мілітаризації певних сфер життя суспільства. В результаті армія привласнює собі абсолютно неспецифічні функції. Вони обумовлені тим, що вона виступає водночас як засіб, об'єкт і суб'єкт політики. Різке підвищення політичної активності армії стає можливим внаслідок надзвичайного загострення соціальних протиріч.

Таке зростання активності спостерігалось в армії України в недавні роки. 1996 року 44 % населення України вважало військових найдієздатнішою групою в процесі розбудови держави. А в результаті дослідження „Соціальні проблеми і реформа Збройних Сил України”, проведеного центром „Соціальний моніторинг”, зроблено висновок, що „сам процес розпаду Збройних Сил може перейти у фазу гострого збудження”. Причина цього – настільки низький рівень фінансування, що робить неможливим нормальне функціонування структур Збройних Сил.

Збройні Сили України опинилися в епіцентрі процесу глибокої трансформації та дійшли до такої фази, коли далі неможливо не здійснювати глибоких перетворень цієї ланки державного організму навіть в умовах, коли фінансові можливості держави є досить обмеженими, відзначає голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони [9].

Отже, армія, як специфічний інститут держави, відіграє важливу роль в політичній системі суспільства. Вона пронизана політикою і є її об'єктом та важливим інструментом, а також може за певних умов виступати й самостійним суб'єктом політики. Завдання політики і політиків полягає у створенні такої армії, яка б за усіх, а особливо за екстремальних умов, могла б зберігати свою боєздатність і оптимально виконати поставлені перед нею завдання.

Література:

1. Клаузевиц К. О войне. Пер. с нем. – М., 1997. – С. 56
2. Макиавелли Н. О военном искусстве – М.: Воениздат, 1995. – С. 39.
3. Энгельс Ф. Армия // Маркс К., Энгельс Ф., Соч. – 2-е изд. – Т. 14. – С. 5.
4. Ленин В. И. Задачи революционной молодежи: Полн. собр. соч. – Т. 7. – С. 344.
5. Закон України „Про Збройні Сили України” // Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів. – К.: „Азимут – Україна”. – 2003. – С. 108.
6. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – С. 351.
7. Воєнна доктрина України // Національна безпека і оборона. – 2004. – №8. – С. 2 – 7.
8. Головаха Є. І. Стратегія соціально-політичного розвитку України. – К., Абрис, 1995. – С. 46.
9. Крючков Г. К. Питання законодавчого забезпечення формування і реалізації оборонної політики України // Оборонна політика України: реалії та перспектива: матеріали міжнародної конференції (Київ, 19 вересня 2003 р.) // Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Женевський центр демократичного контролю над збройними силами. – К.: НІМБ, DCAF. – С. 25.

Типології політичних систем: основні підходи

Олександр Фісун,

кандидат філософських наук,

заступник директора Харківського філіалу

Національного інституту стратегічних досліджень

Розглядаються основні підходи до класифікації політичних систем, розроблені в сучасній західній порівняльній політології. Особлива увага звертається на класифікації, створені в рамках біхевіористської революції в політичній науці (Е. Шилз, Г. Алмонд, Р. Даль та ін.). Робиться висновок щодо найбільшої евристичності тривимірних координатних типологій.

Сучасний етап розбудови типології політичних систем пов'язаний з біхевіористською революцією в політичній науці 1950 – 1960 років у США. Біхевіористський (поведінковий) підхід швидко еволюціонував як вияв незадоволеності досягненнями традиційної політичної науки і, насамперед, формально-інституціональними підходами, що в ній застосовувалися. Значний внесок у вироблення нових методологій порівняльних політичних досліджень вніс Комітет з порівняльної політології при Американській раді з досліджень у сфері суспільних наук, створений 1954 року під керівництвом Г. Алмонда.

Одну з найвідоміших нині типологій в руслі нової методології запропонував Е. Шилз наприкінці 1950-х років [1, с. 52 – 55]. Революційне значення цієї класифікації полягало в тому, що між двома крайніми полюсами традиційних класифікацій – демократією і тоталітаризмом – Е. Шилз спробував визначати проміжні форми, характерні для політичних систем країн третього світу. До них він відніс „опікувану демократію”, яка характеризується гіпертрофією виконавчої влади, та „модернізовану олігархію”, котрій властиве домінуюче становище військових чи цивільних бюрократичних угруповань. Враховуючи ще випадок класичної „традиційної олігархії”, одержуємо п'ять основних політичних форм:

³⁵₁₇ **політична демократія** – це система з відносно автономними представницькими інститутами, виконавчою владою, значно диференційованими, автономними та плюралістичними групами

інтересів;

³⁵₁₇ **опікувана демократія**, де демократичні інститути формально існують, але влада ще концентрується в руках бюрократичної держави;

³⁵₁₇ **модернізовувана олігархія** – демократичних інститутів не існує, влада належить військовим і цивільним бюрократичним клікам; головною метою лишається модернізація економіки;

³⁵₁₇ **тоталітарні олігархії** – це системи з високим ступенем концентрації влади в руках правлячої еліти, автономних груп інтересів не існує, практикуються тотальні форми соціальної мобілізації;

³⁵₁₇ **традиційні олігархії** – це династичні або сімейні режими, що негативно ставляться до будь-яких змін і прагнуть зберегти існуючий порядок речей.

Кілька широко відомих типологій політичних систем належать Г. Алмонду. Розробивши концепцію політичної системи, він одержав можливість проводити порівняльний аналіз різного типу політичних організацій за певним параметром. Таким параметром була реалізація структурами політичних функцій, універсальних і необхідних для всіх суспільств, яка дозволяє порівнювати їх функціонування на прикладі різних суспільств – розвинених і нерозвинених, модерних і примітивних, західних і східних. „Замість поняття „держави”, обмеженого правовими й інституціональними значеннями, ми воліємо говорити „політична система”, – відзначає Г. Алмонд. – Замість „повноважень”, які знову ж таки мають переважно правову конотацію, ми починаємо віддавати перевагу слову „функція”, замість „установ” говоримо про „ролі”, замість „інститутів”, що знову відсилають нас до формальних норм, про „структури”, а замість „громадської думки” і „громадянського виховання”, дуже формально-раціональних за змістом, воліємо говорити про „політичну культуру” і „політичну соціалізацію” [1, с. 4].

Перша типологія була запропонована Г. Алмондом 1956 року у статті „Порівняльний аналіз політичних систем” [2]. За зауваженням А. Лейпхарта, вона є найзначнішою з усіх існуючих класифікацій подібного роду [3, с. 40]. У підґрунтя класифікації Г. Алмонд поклав критерії політичної культури і рольової структури (характеру взаємодії різних політичних інститутів). За цими критеріями політичні системи поділяються на чотири основні групи:

³⁵₁₇ **англо-американська** характеризується однорідною світською політичною культурою і високоспеціалізованою рольовою структурою. В ній наявні автономні політичні партії, групи інтересів і засоби масової комунікації;

³⁵₁₇ **європейська континентальна** асоціюється з так званими багатоскладними суспільствами, яким притаманна гетерогенна (подрібнена) політична культура, обумовлена існуванням автономних конфліктних політичних субкультур;

³⁵₁₇ доіндустріальна або частково індустріальна характерна для країн, що розвиваються. Вона відзначається недемократичністю, нестабільністю, наявністю безлічі етнічних, расових, мовних, релігійних тощо розколів, що породжують гострі соціальні конфлікти;

³⁵₁₇ тоталітарна характеризується однорідною політичною культурою та високим рівнем суспільної інтеграції, що досягається насильством і придушенням опозиції.

Кульмінацією структурно-функціонального підходу в 1960-і роки стала типологія, розроблена Г. Алмондом у співавторстві з Б. Пауеллом і репрезентована у праці „Порівняльна політика: девелопменталістський підхід” [4]. Її вирізняє одночасне використання кількох перемінних, більш подрібнене групування та спроба внести до неї елемент еволюції політичних систем. У якості основного критерію класифікації Г. Алмонд і Б. Пауелл використовують ступінь структурної диференціації і культурної секуляризації.

За цим критерієм всі політичні системи були поділені на три великі класи: 1) **примітивні** системи з **хиткою політичною структурою**, які характеризуються мінімальною структурною диференціацією і домінуванням парафіяльної політичної культури; 2) **традиційні** системи з **диференційованими політико-управлінськими структурами**, що характеризуються переважанням підданської політичної культури, і 3) **модерні** системи з диференційованою політичною інфраструктурою і партисипаторною політичною культурою [4, с. 215 – 216].

Для подальшої деталізації типології автори розчленували політичні системи на групи вже всередині кожного з цих трьох типів, використовуючи ще одну перемінну, а саме рівень внутрішньосистемної автономії. Концептуально внутрішньосистемна автономія означає міру, якою структури політичної участі і контролю (політичні партії, групи інтересів, засоби масової інформації) розвинені (ступінь організаційного розвитку) і плюралістично диференційовані (ступінь організаційної незалежності). Виходячи з критерію внутрішньосистемної автономії, Г. Алмонд і Б. Пауелл виокремили у всіх трьох основних класах політичних систем 16 дрібніших підтипів (таблиця 1).

У класі модерних політичних систем, окрім перехідної і вже практично неіснуючої форми античного міста-держави (де, на думку вчених, виникли певні компоненти політичної інфраструктури і політичної культури сучасного типу), варто виокремити 1) мобілізаційні демократичні, 2) мобілізаційні тоталітарні й авторитарні, а також 3) домобілізаційні демократичні й авторитарні системи.

В групі мобілізаційних демократичних це, по-перше, **демократії з високою внутрішньосистемною автономією**, які володіють розвинутою системою політичних партій, яскраво вираженими структурованими групами інтересів, а також потужною мережею ЗМІ, організаційно

незалежних від основних політичних сил (США і Велика Британія). По-друге, це демократії з обмеженою внутрішньосистемною автономією, що характеризуються відносною розвиненістю і незалежністю політичних партій, груп інтересів і засобів масової інформації, однак у політичному процесі яких спостерігається постійне прагнення до коаліціювання організацій і груп близької ідеологічної орієнтації, формуванню „ідеологічних сімей” консервативного, ліберального, соціалістичного та інших напрямків (III і IV Республіки у Франції, Веймарська Німеччина та Італія після Другої світової війни). По-третє, Г. Алмонд і Б. Пауелл виокремлюють демократії з низьким рівнем внутрішньосистемної автономії, які вирізняються домінуванням у партійно-політичній системі однієї політичної сили чи партії.

Таблиця 1

**Класифікація політичних систем
(за Г. Алмондом і Б. Пауеллом, 1966 р.)**

Клас	Підтипи політичних систем
I. Примітивні системи	A. Примітивні племена (Бергдама)
	B. Сегментарні системи (Нуери)
	C. Пірамідальні системи (Ашанти)
II. Традиційні системи	A. Патримоніальні системи (Угадугу)
	B. Централізовані бюрократичні системи (Інки, Англія при Тюдорах, Ефіопія)
	C. Феодальні політичні системи (Франція XII сторіччя)
III. Модерні системи	A. Секуляризовані міста-держави з обмеженою диференціацією (Афіни)
	B. Мобілізаційні модерні системи з високим ступенем диференціації і секуляризації
	B-1. Демократичні системи з розвинутою внутрішньосистемною автономією і партисипаторною політичною культурою
	a) велика внутрішньосистемна автономія (Велика Британія)
	b) обмежена внутрішньосистемна автономія (IV Республіка у Франції)
	c) низька внутрішньосистемна автономія (Мексика)
	B-2. Авторитарні системи з внутрішньосистемним контролем і піддансько-партисипаторною політкультурою
	a) радикально-тоталітарні (СРСР)
	b) консервативно-тоталітарні (фашистська Німеччина)
	c) консервативно-авторитарні (Іспанія при Франко)
	d) модернізовані авторитарні (Бразилія)
	C. Домобілізаційні модерні системи з обмеженою диференціацією і секуляризацією
	31. Домобілізаційні авторитарні (Гана)
	32. Домобілізаційні демократичні (Нігерія до перевороту 1966 р.)

Авторитарні політичні системи також поділяються на чотири підгрупи.

На одному кінці континууму містяться **радикально-тоталітарні** і **консервативно-тоталітарні** політичні системи (СРСР за Й. Сталіна та Німеччина за А. Гітлера). Це політичні системи з суцільним політичним контролем над населенням, без будь-яких автономних організацій, груп інтересів і засобів масової інформації, з наявністю панівної ідеології і єдиної правлячої партії. На іншому – **консервативно-авторитарні** і **модернізовані авторитарні** системи, де політичний плюралізм неможливий, з активною мобілізацією населення на підтримку авторитарної держави за допомогою радикальної і націоналістичної ідеології і, дуже часто, військовим правлінням (Іспанія за Франко, Португалія за Салазара, Іран в часи правління шаха, Бразилія після 1964 року, Чилі після Піночетового перевороту 1973 року).

Крім того, Г. Алмонд і Б. Пауелл виокремлюють додаткову підгрупу домобілізаційних політичних систем, що поділяються на два підтипи. **Домобілізаційні демократичні** системи виникають у країнах, що розвиваються, з сильними традиційними структурами, в яких демократичні інститути ще надзвичайно слабкі і формальні, а політичне управління здійснюється без повноцінної демократичної конкуренції й активної політичної участі населення (багато країн Тропічної Африки та Азії). **Домобілізаційні авторитарні** системи характеризуються наявністю традиційних авторитарних структур управління, що діють без механізму мобілізації населення на активну підтримку режиму. Таким системам притаманні парафіяльна чи підданська політична культура і низький ступінь участі населення в політичному житті (традиційні монархії в країнах, що розвиваються, – Саудівська Аравія, Марокко, Катар, Оман та інші).

Широку популярність одержала двомірна типологія політичних систем Р. Дала, яку він поклав у підґрунтя свого емпіричного дослідження поліархій. Ідеальні типи політичних систем Р. Даль вибудовує за допомогою двох основних критеріїв. Першим є рівень **лібералізації** політичної системи. Він визначається ступенем публічної змагальності (public contestation), яка включає ступінь допустимості опозиції, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів, а також гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Другим критерієм виступає рівень політичної участі, так званої включеності (inclusiveness). Вона визначається пропорцією населення, що має право брати участь у системі публічного суперництва за владу. Інакше кажучи, перший критерій пояснює, які можливості для участі і політичної діяльності опозиції існують, а другий – в який спосіб ці можливості можуть практично реалізовуватися [5, с. 9 – 13].

Відповідно до запропонованих критеріїв і їхнього виміру Р. Даль виокремлює чотири типи політичних систем (таблиця 2).

Таблиця 2

Типологія Р. Даля

Змагальність Політична участь	Висока	Низька
Висока	Поліархії	Включаючі гегемонії
Низька	Конкурентні олігархії	Закриті гегемонії

Закритою гегемонією автор називає систему, у якій немає опозиції і політичної конкуренції або вони близькі до нуля, а ступінь залучення громадян до політичного процесу вкрай низький і не забезпечений жодними інституціональними можливостями. Режим забороняє будь-яку опозицію і робить усе можливе для її повного знищення. Отже, громадяни цілком відчужуються від політики і позбавляються будь-яких механізмів контролю над соціальними, економічними і політичними структурами. **Включаюча гегемонія** позначає системи з низьким рівнем конкуренції і великою політичною участю населення. **Конкурентну олігархію** утворюють системи з більшим ступенем опозиційності і конкуренції в поєднанні з малою пропорцією участі населення в політичному процесі. Їх характерною рисою є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузькоелітарними угрупованнями. Нарешті, **поліархія** є політичною системою, яка характеризується значним ступенем політичної конкуренції й опозиційності, а також великою часткою населення, забезпеченого всією повнотою можливостей участі в політичній діяльності. Фактично поняттю поліархії відповідає те, що звичайно визначається як демократична політична система.

Типологію демократичних політичних систем спробував удосконалити А. Лейпхарт [див.: 3]. В основі його типології лежать два критерії: 1) структура суспільства – однорідна чи плюралістична і 2) поведінка еліт – конфронтаційна чи коаліційна. Відповідно до них він вирізняє чотири типи демократичних політичних систем, репрезентованих відповідними країнами (таблиця 3).

Таблиця 3

Типологія демократичних систем А. Лейпхарта

Структура суспільства Поведінка еліт	Однорідна	Плюралістична
Коаліційна	Деполітизовані (Австрія)	Консоціальні (Бельгія, Нідерланди, Швейцарія)
Конфронтаційна	Доцентрові (Великобританія, США, Швеція, Данія, Норвегія)	Відцентрові (Франція, Італія, Канада)

Деполітизовані демократії характеризуються однорідною суспільною структурою і стилем співробітництва у взаємодії еліт. Такі системи досить стабільні завдяки тому, що процес прийняття рішень в них не обтяжується ідеологічними, культурними і релігійними протиріччями. Однак наявність в таких політичних демократіях безлічі коаліцій на всіх рівнях суспільства, на думку А. Лейпхарта, стимулює виникнення нових форм протесту й опозиції, орієнтованої на дестабілізацію системи.

Доцентрові демократії, на думку А. Лейпхарта, відповідають англо-американському типу, виокремленому Г. Алмондом. Вони репрезентовані системами з однорідною соціальною структурою й однорідною політичною культурою. Відносна однорідність цінностей на рівні суспільства робить їх стабільними навіть при конфронтаційному типі відносин еліт.

Консоціальні демократичні системи вирізняє фрагментарна соціальна структура і коаліційний тип поведінки еліт. Існуючі в ній сегментовані чи субкультурні розколи в суспільній структурі компенсуються коопераційним характером діяльності політичних еліт. У системах з різними структурами і культурами роль відмінностей досить амбівалентна. З одного боку, вони є джерелом потенційної дестабілізації – аж до розпаду системи. Однак, з іншого боку, можуть допомогти в процесі стабілізації системи за умови, що еліти різних субкультур оберуть довірчий стиль відносин і співробітництво. Водночас еліти, з свого боку, використовують цінності плюралізму, який інтегрує цінності всього суспільства, для зміцнення власного авторитету і, отже, для максимізації ймовірності того, що угода між елітами буде легітимізована населенням.

Відцентрові демократії аналогічні європейському континентальному типу Г. Алмонда. Вони презентовані політичними системами з фрагментарною структурою суспільних цінностей і конфліктною поведінкою політичних еліт. Таке поєднання обумовлює їх уразливість перед небезпекою нестабільності і безладу [3, с. 143 – 145].

Складнішу багатомірну типологію політичних систем запропонував Ж. Блондель. Він відзначив, що класифікація Г. Алмонда є фактично лінійною, оскільки розташовує всі політичні системи в єдиному континуумі руху від досучасних до сучасних політичних форм. „Хоча він і стверджує, – цитує Ж. Блондель Г. Алмонда, – що „ми не будемо повторювати наївність теоретиків Просвітництва і розглядати прогресуючу еволюцію політичних систем від традиційних до конституційно-демократичних форм”, все одно Алмонд викладає свою класифікаційну схему в такий спосіб, що справді складається враження, ніби існує певна прогресія від „не сучасного” до „сучасного”, що нові держави є „не сучасними” саме тому, що їм бракує, приміром, структурної диференціації, і тому єдиним виходом для них є стати „більш” сучасними і модерними, а насправді здебільш відтворювати західну демократичну модель” [6, с. 36].

Як альтернативу Ж. Блондель пропонує тривимірну типологію

політичних систем, одночасно „картографуючи” політичну систему у кількох координатних осях. У ранньому варіанті своєї теорії в якості таких використовувалися перемінні: 1) участь у прийнятті рішень (масове чи одноосібне), 2) засоби досягнення цілей (ліберальні чи авторитарні) і 3) загальні цілі здійснення політики (радикальні чи консервативні). Багатомірний політичний простір, що виникає, дозволяє ефективно позиціювати як західні ліберальні демократії, так і країни, що розвиваються, комуністичні системи, а також традиційні суспільства, тонко позначивши їх специфічні риси і надавши місце для аналізу різних перехідних і проміжних форм.

Розвиваючи далі свою типологію, Ж. Блондель виокремив три критерії: 1) політична конкуренція (відкрита чи замкнута, залежно від легальних можливостей функціонування опозиції і способів боротьби за владу); 2) структура еліти (монолітна чи диференційована); 3) політична участь населення (яка передбачає або ні широкі форми політичної участі). Виходячи із співвідношення цих перемінних, Ж. Блондель виокремлює шість типів політичних систем: традиційна, егалітарно-авторитарна, авторитарно-бюрократична, авторитарно-неегалітарна, конкуруюча олігархія, ліберальна демократія (таблиця 4) [див.: 7, с. 108 – 109].

Таблиця 4

Типологія політичних систем Ж. Блонделя

Режими (системи)	Замкнуті з монолітною елітою	Замкнуті з диференційованою елітою	Відкриті
Включаючі	Традиційна	Авторитарно-бюрократична	Конкуруюча олігархія
Виключаючі	Егалітарно-авторитарна	Авторитарно-неегалітарна	Ліберальна демократія

Досить цікаву спробу багатомірної типології політичних систем з безліччю підтипів здійснив Ч. Ендрейн. Він врахував напрацювання порівняльної політології 1980 – 1990-х років [8]. В основу його класифікації також покладено три параметри: 1) культурний – ціннісні ієрархії й інтерпретація культурних цінностей, що формують політичні завдання; 2) структурний – вплив на політичний процес з боку політичних та інституціональних структур (уряду, політичних партій, соціальних груп, іноземних інститутів); 3) поведінковий – поведінка політиків і мас.

Перший критерій оцінюється з точки зору злиття чи диференціації духовно-моральних цінностей і матеріальних інтересів. Другий розглядається з позиції сили чи слабкості структурної влади держави. Третій параметр позначає елітарну (велика політична дистанція) чи егалітарну (мала політична дистанція) поведінкову стратегію взаємодії між керуючими і керованими (таблиця 5).

Таблиця 5

Типологія політичних систем Ч. Ендрейна

		Влада держави над соціальними групами і дистанція між керуючими і керованими	
		Сильна	Слабка
<u>Моральні</u> <u>цінності і</u>	злиті	мобілізаційна (СРСР, 1929 – 1952 рр.; Північна Корея)	племінна
<u>матеріальні</u> <u>інтереси</u>	диференційовані	бюрократично-авторитарна (Південна Корея, 1961–1987 рр.)	сднальна (Велика Британія, Швеція)

На цій основі Ч. Ендрейн виокремлює чотири групи політичних систем.

1. Племінні системи репрезентовані бездержавними суспільствами. Характерна для них матеріальна діяльність нерозривно пов'язана з духовно-моральними цінностями (насамперед сакральними). Дистанція між правлячими і керованими шарами мізерно мала. Основу відносин між вождями і рештою общини складає егалітаризм. Правління має розрізнений децентралізований характер. Прийняття політичних рішень є прерогативою колективу і не регламентується жодними формальними інститутами. Їх реалізація покладається на неформальні рольові групи. Політичний процес рідко ускладнюється конфліктами через структурну однорідність суспільства.

2. Бюрократично-авторитарні системи вирізняють виражені ієрархічні взаємини правителів і підданих, а також різке відокремлення матеріальних інтересів від духовно-моральних цінностей. У їх фундаменті – принцип підтримання порядку шляхом придушення конфліктів сильними державними організаціями. Політика інтерпретується як прояв влади й авторитету державними структурами. Держава асоціюється з централізованим управлінським апаратом і панує над соціальними групами. Маса пасивні і практично не беруть участі в політичному процесі.

3. Сднальні системи реалізують плюралістичну модель і найповніше втілюють громадянські свободи. Матеріальні і духовно-моральні інтереси диференційовані, а структури, що їх задовольняють (політичні партії, економічні структури, церква) високоавтономізовані. Політичні лідери незначною мірою дистанційовані від рядових громадян. Населення добровільно й активно бере участь у політичному процесі. Підзвітність уряду забезпечується партійною конкуренцією, виборністю законодавчих органів і незалежністю засобів масової інформації. Стратегія прийняття рішень носить консенсусний характер. Конфлікт інтересів легітимізований. Публічні політики представляють і захищають різні інтереси. В узгодженні інтересів беруть участь урядові структури, автономні групи впливу і політичні партії.

4. Мобілізаційні системи відзначаються цільовим настановленням на

широкомасштабні перетворення, які здійснюються за допомогою політичної організації мас і залучення їх до політичного процесу. Ідеологічні цінності в цій системі є стратегічним механізмом активізації участі мас у вирішенні матеріальних проблем держави (війна, індустріалізація, модернізація систем освіти й охорони здоров'я). Соціальним групам надано незначну самостійність. Держава централізована, влада сильна. Правителів і підданих розділяє значна політична дистанція.

Значну міру абстрактності цих чотирьох типів Ч. Ендрейн намагається подолати шляхом їх поділу на конкретніші підтипи. З цією метою він вводить критерій ступеня рольової спеціалізації в системі, підрозділяючи кожен тип на більш і менш спеціалізовані системи. В результаті в групі народних (племінних) систем виокремлюється менш спеціалізована система мисливців і збирачів і більш спеціалізована аграрна; серед бюрократичних авторитарних систем – аграрні підтипи і підтипи, що індустріалізуються; в групі єднальних систем – конкурентні олігархії і плюралістичні демократії; серед мобілізаційних систем – популістська і елітистська підгрупи (таблиця 6).

Таблиця 6

Підтипи політичних систем за критерієм рольової спеціалізації
(за Ч. Ендрейном)

Типи політичних систем	Підтипи за критерієм рольової спеціалізації	
	Менший ступінь	Більший ступінь
Народні (племінні)	Система мисливців і збирачів	Аграрно-племінна
Бюрократичні авторитарні	Аграрна	Індустріальна
Єднальні	Конкурентна олігархія	Плюралістична демократія
Мобілізаційні	Популістська	Елітистська

Система мисливців і збирачів характеризується мінімальною рольовою спеціалізацією. **Аграрно-племінна система** має більш спеціалізовані політичні інститути. Певний вплив на політичний процес мають різні групи та об'єднання (вікові, таємні, титулярні тощо), на які покладаються певні обов'язки (контроль за дотриманням законів, судочинство, представництво на зборах, збір податків, політичне посередництво тощо).

Аграрно-бюрократична система створює менш спеціалізований підтип авторитарної групи. Координація управління в ній покладається на одноосібного правителя (король, імператор, султан тощо). Соціальний плюралізм має вузькі межі і дозволяє лише деяким елітарним групам впливати на прийняття політичних рішень. База рекрутації політичних

лідерів і еліти обмежується вищими класами. Певною автономією від бюрократичного апарату володіють церква і великі землевласники.

Система, що індустріалізується, як більш спеціалізований тип авторитарного правління, обумовлена її цільовою спрямованістю на здійснення перетворень в економічній сфері. У порівнянні з аграрною бюрократією коло учасників управління в таких системах істотно розширене за рахунок технократів з високим рівнем професійної підготовки. Певною самостійністю від державних органів володіють великі приватні корпорації. Позиції політичних партій дуже слабкі. Вони або діють нелегально, або не є впливовими. Деякі групи (асоціації бізнесменів, інтелігенція, студентство, релігійні фундації) можуть висувати власні вимоги урядовій бюрократії.

Конкурентна олігархія характеризується змагальною участю в політичному правлінні незначної частини суспільства, яка обмежується його вищими шарами. Масової електоральної системи не існує. Партії слабкі, їх діяльність законодавчо обмежена і майже не впливає на прийняття політичних рішень. Репрезентативна система має риси ієрархії і класової нерівності. Пліуралізація політичного простору в ній поєднується з прагненням зберегти політичне домінування привілейованих груп.

Пліуралістична демократія в групі єднальних систем вирізняється більшим ступенем участі в політиці. Вона включає в процес прийняття рішень якомога більше число групових та індивідуальних учасників. Політична участь рядових громадян організаційно забезпечується безліччю спеціальних структур: політичними партіями, профспілками, різними об'єднаннями та асоціаціями. Значимість участі в економічних і громадських асоціаціях превалює над приналежністю до сімейних чи етнічних груп. Гнучка класова структура мінімізує міжгрупову поляризацію і в такий спосіб оптимізує процес узгодження інтересів.

Популістська мобілізаційна система вирізняється низьким рівнем рольової спеціалізації через прагнення досягти максимальної рівності. Це диктується тим, що таке настановлення продукує в якості моделі учасника політичного процесу не професіонала, а простого громадянина, своєрідного рольового універсала. Державу в популістському типі відзначає відносна слабкість і колегіальне керівництво.

Елітистська мобілізаційна система, навпаки, характеризується вирішальною політичною роллю високоспеціалізованих кадрів (бюрократів, експертів, менеджерів, технічних фахівців, офіцерів, партійних функціонерів). Ідеологічне оформлення відносин між ведучими і та тими, кого ведуть, теж має ієрархічний характер: авангардна сила (партія чи рух) скеровує маси, які не володіють необхідною для прийняття політичних рішень політичною свідомістю. Цьому типу притаманні могутня централізована держава з харизматичним лідером і знеособленим керівництвом прагматично орієнтованого управлінського апарату.

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що сучасні типології політичних систем враховують не тільки характер держави, але і спосіб відтворення політичної сфери в цілому. Вони вже давно відійшли від врахування лише формальних конституційних характеристик держави (демократія чи тоталітаризм, президентське чи парламентське правління). Набагато більше уваги приділяється структурі й особливостям політичного процесу. Використання політико-системного підходу у вивченні державного управління дозволило порівняльній політології перебороти традиційну обмеженість досліджень рамками розвинутих країн Європи й Америки і проаналізувати специфічні особливості незахідного політичного процесу. По суті, теоретики політико-системного аналізу розробили методологію, яка дозволяє охоплювати і порівнювати політичні системи будь-якого типу і рівня розвитку.

Найперспективнішим напрямом побудови політико-системних класифікацій є вироблення тривимірних координатних типологій політичних систем, які дозволяють перебороти лінійно-східчає конструювання систем за критерієм вищі/нижчі. Особливу увагу в подальших дослідженнях варто приділити осмисленню „координатного” місця посткомуністичних і пострадянських держав, нестандартність яких дуже часто не вміщується в традиційні класифікаційні схеми.

Література:

1. **Almond G. and Coleman J. (eds.)** The Politics of the Developing Areas. Princeton: Princeton University Press, 1960.
2. **Almond G.** Comparative Political System // Journal of Politics (1956), 18(3), 391 – 409.
3. **Лейпхарт А.** Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
4. **Almond G. and G. Bingham Powell, Jr.** Comparative Politics: A Developmental Approach. Little, Brown, 1966.
5. **Даль Р. А.** Полиархия. Участь у политическому житті та оппозиция / Пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.
6. **Blondel J.** An Introduction to Comparative Government. London: Weidenfeld and Nicolson, 1969.
7. **Сморгунов Л. В.** Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. – 376 с.
8. **Эндрейн Ч. Ф.** Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Пер. с англ. – М.: Издательский дом „ИНФРА-М”, Издательство „Весь Мир”, 2000. – 320 с.

Типологічне позиціювання національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства

Лариса Лойко,

кандидат філософських наук,

керівник аналітичного центру

Асоціації національно-культурних

об'єднань України

У статті пропонуються методологічні підходи до узагальнення та систематизації різних форм громадських організацій етнічного спрямування в контексті з'ясування їх місця в інституціональній структурі громадянського суспільства.

Характерною ознакою сучасних демократичних суспільств є розгалужена мережа громадських неурядових організацій найрізноманітнішого спрямування. На майже одностайну думку політологів, громадські об'єднання як інститути громадянського суспільства виступають єдиною ланкою між суспільством і державною владою, вони є формою інституціоналізації розмаїтих суспільних інтересів та їх захисту на рівні публічно-правових відносин. З цієї точки зору ступінь поширення („щільності”) громадських об'єднань та рівень участі в них громадян може розглядатись як один з основних показників розвиненості громадянського суспільства, хоча, безумовно, не слід шукати якогось однакового для всіх країн математичного значення цього показника.

Питання сутності і типологізації громадських організацій розглядали Т. Базовкін і В. Кремень, О. Лісничук, Г. Новичков, О. Ярош та інші. Щодо громадських організацій національних меншин, то вони виступають, як правило, лише тлом досліджень політико-правових аспектів захисту прав національних меншин (О. Антонюк, Н. Беліцер, В. Никитюк, Ю. Римаренко, М. Шульга, Л. Шкляр) та етнонаціональних відносин в Україні (В. Євтух, В. Котигоренко, І. Кресіна, О. Майборода, Р. Чілачава).

Виходячи з цього, можна розглядати проблему типологізації громадських організацій національних меншин та визначення їх місця і ролі у формуванні громадянського суспільства в Україні актуальною і

недостатньо розробленою.

Метою цієї статті є вироблення методологічних підходів до узагальнення і систематизації різних форм громадських організацій етнічного спрямування в контексті з'ясування їх місця в інституціональній структурі громадянського суспільства.

Слід зважити на те, що поняття „громадянське суспільство” взагалі дуже часто пов'язується з тим, що визначається в політології як „третій сектор”, тобто недержавними і неекономічними громадськими структурами. У визначеннях ООН є чіткі критерії, що дозволяють віднести ту чи іншу структуру саме до цього „третього сектора”. Це п'ять критеріїв, кожен з яких має бути в наявності. По-перше, йдеться про організовану структуру – самостійну організацію, яка має статут, організаційні структури, певні напрями роботи, цілі тощо. По-друге – приватний характер, тобто інституціональне відокремлення від держави. Такі організації мають бути в структурному, управлінському і кадровому відношенні відокремленими від будь-яких державних органів, установ, організацій і не повинні виконувати функцій державного суверенітету (які їм, зокрема, могла б делегувати держава). По-третє – автономність, тобто самостійність в управлінні, непідконтрольність ані державі, ані комерційним структурам. Четвертий критерій – неприбутковість. Це не означає заборону на комерційну діяльність взагалі, але весь прибуток має інвестуватись на досягнення статутних цілей. І, нарешті, добровільність [див.: 2].

Б. Хлебников критикує такий підхід за жорсткість і водночас розпливчастість окремих ознак [2]. Тут, зокрема, не враховуються організаційно недооформлені або тимчасові структури, не чітко формулюється поняття неприбутковості тощо. І взагалі підхід, який суворо розрізняє політичну, економічну, соціальну (соціетарну) сферу, є непродуктивним. Адже в сучасному суспільстві ці сфери взаємопроникні. Зокрема, соціетарна сфера, тобто сфера всіх організацій, всіх форм кооперації, взаємодії, проникла всюди і переросла в приватні кланові, пізніше клієнталістські, родинні та мережеві зв'язки. Це характерно і для політичного життя, оскільки йому тепер притаманні всі форми соціетарності – від неформальних мереж через соціальні рухи, політичні партії і, нарешті, формалізовані державні структури.

Принагідно не можна не відзначити, що існування громадських організацій цілком можливе й за умов несформованості громадянського суспільства. У цьому випадку громадська ініціатива прямо чи опосередковано ініціюється державною владою і, відповідно, громадські об'єднання (та навіть і трудові колективи, як це було закріплено в Конституції СРСР) включаються в політичну систему в якості „гвинтиків” партійно-державного механізму. Безперечно, за своєю сутністю подібні об'єднання дуже відрізняються від об'єднань громадянського суспільства,

хоча не можна відкидати й можливості їх поступової трансформації. Принаймні, можливість існування подібних перехідних форм слід враховувати при аналізі мережі громадських інституцій так званих перехідних суспільств, до яких належить нині й Україна.

Класифікація громадських організацій етнічного спрямування ускладнюється ще й тим, що соціальні інтереси, а, відповідно, і форми самоорганізації етносів відрізняються великою специфікою. Часто етноси мають традиційні форми організації (родового, релігійного, традиційно-правового та іншого характеру), які спроможні пристосовуватися до існуючих правових реалій, тобто набувати офіційного організаційного статусу, зберігаючи при цьому специфічні назви, а головне – специфіку своєї внутрішньої природи, хоча можуть залишатись і неформальними структурами, зберігаючи проте великий вплив на членів етнічної групи.

Етнічні спільноти як суб'єкти соціально-політичних відносин, як носії соціальних інтересів мають виразну специфіку, що позначається, зокрема, на характері тих інституцій, які представляють їх інтереси. Добре відомо, що етнічні спільноти є традиційною формою існування людського суспільства, при цьому вони поставали чи не провідними суб'єктами державотворення протягом багатьох віків. Разом з тим, етнічність виступає смислоутворюючим чинником формування дуже різних недержавних культурно-організаційних інститутів, в яких уособлюється етнічний характер, ментальність і традиції народів. Виникнення цих інституцій зовсім не обумовлене формуванням сучасного громадянського суспільства та його організаційними інфраструктурами – навпаки, їх існування пов'язане скоріше з тим етапом, що характеризується в соціології та філософії історії як традиційне суспільство. Йдеться про різноманітні інститути традиційного (звичаєвого) права, форми релігійних спільнот, господарські і побутові утворення взаємної допомоги та інші ланки мікросоціальності. Як правило, у своєму первинному покликанні ці соціальні інституції мають різне і цілком конкретне призначення, пов'язане із задоволенням релігійних, культурних, правових, економічних та інших потреб. Але одночасно в поліетнічних суспільствах вони можуть ставати тими механізмами, які формують, захищають та реалізують інтереси збереження етнічної самобутності. Досить згадати історію єврейської діаспори, яка бере початок з вавілонського полону, у якій дуже рано сформувались традиційні єврейські інститути (синагога, кагала), що протягом багатьох століть забезпечують збереження єврейської релігійно-культурної ідентичності.

Зазначимо, що діаспора розглядається в етнополітології як форма адаптації мігрантів до соціального і культурного середовища суспільства, котре приймає мігрантів. Найважливішим показником такого способу життя є якраз наявність економічних і соціальних інститутів

**Типологічне позиціювання національних організацій
в інституціональній структурі громадянського суспільства**

Лариса Лойко

(кооперативів, підприємств, культурно-просвітницьких і релігійних організацій та установ), які обслуговують специфічні потреби етнічної громади і забезпечують її максимальну стійкість щодо зовнішніх впливів [9, с. 38]. Діаспорна форма життя провокує інституалізацію етнічних інтересів незалежно від того, який характер має суспільство, що приймає мігрантів.

Отже, хоча предметом нашого зацікавлення є, в першу чергу, громадські організації національних меншин, які вписуються в структуру сучасного громадянського суспільства, не зважати на традиційні форми етнічної самоорганізації, звичайно, не можна. Тим більше, що ці форми так чи інакше відбиваються на характеристичних особливостях громадянських організацій етнічного спрямування. Все це необхідно враховувати, коли намагаємося вписати ці останні в якусь схематичну сітку типології громадських організацій. Адже просто виокремити організації національного спрямування поруч, скажімо, з організаціями демографічного, професійного, наукового чи спортивного характеру виявляється недостатнім, – зрештою, самі демографічні, професійні, наукові, спортивні організації (так само, до речі, як і політичні партії) можуть мати етнічне забарвлення, а організації національних меншин, у свою чергу, можуть виразно розрізнятися за своєю переважаючою політичною орієнтацією.

Отже, класифікація етнічних організацій повинна будуватись у двох площинах: по-перше, крізь призму загальної класифікації організацій громадянського суспільства, і, зокрема, громадських організацій; по-друге – як класифікація власне етнічних інституцій з точки зору характеру їх відповідності традиційному чи громадянському суспільству, рівню політизованості, етатизації чи релігійності, організаційних форм та переважаючих інтересів.

Громадські організації – це формалізовані самодіяльні (неурядові) неприбуткові об'єднання громадян, спрямовані на реалізацію різноманітних колективних інтересів і захист колективних прав. У такому широкому значенні до розряду громадських організацій потрапляють досить різні за суттю інституції – політичні партії, власне громадські організації, організації за інтересами, благодійні фонди тощо. Вочевидь, ці групи організацій необхідно розглядати окремо, хоча, з іншого боку, не можна не бачити їх спільної сутності як організацій громадянського суспільства.

Зазначимо в цьому зв'язку, що Закон України „Про об'єднання громадян” (1992 р.) вважає таким об'єднанням „добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод” (ст. 1). Під це визначення підводяться як політичні партії, так і громадські організації. Громадською організацією у вузькому сенсі закон вважає „об'єднання громадян для задоволення та

захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів” (ст. 3). Крім цього, існують професійні спілки, релігійні, кооперативні організації; об’єднання громадян, що мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування (в тому числі ради й комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети), органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), інші об’єднання громадян. Все це розмаїття загалом підпадає під категорію об’єднань громадян (хоча, в силу їх специфіки, у правовому відношенні їх діяльність регулюється різними законами).

Слід зазначити, що детальна класифікація громадських об’єднань в політологічній науці практично не розроблена – на відміну, скажімо, від класифікації політичних партій (щоправда, і в останньому питанні існує значна розбіжність думок). Пояснити це можна, з одного боку, величезною розмаїтістю цих інститутів громадського життя як всередині країн, так, особливо, між різними країнами. Скажімо, існує значна різниця між американською практикою, яка ґрунтується на принципах плюралізму і визначена історично тим, що нові жителі американських штатів були об’єктивно змушені об’єднуватися в асоціації для досягнення як абстрактних політичних, так і щоденних практичних цілей поза будь-яким впливом або контролем держави, і це виробило певні навички самоорганізації для вирішення політичних і суспільних питань; і європейською корпоративістською чи неокорпоративістською практикою, яка визнає більшу роль держави як регулятора соціальних відносин [1]. З іншого боку, причиною може бути їх менша порівняно з політичними партіями задіяність у політичному житті, що, природно, не стимулює увагу до них з боку політологів. Специфічним моментом є також те, що в нашій країні характер і статус цих організацій принципово змінюється останніми роками, але ця зміна (тобто перетворення одержавлених суспільних організацій на організації громадянського суспільства) ще далеко недостатньо усвідомлюється навіть самими практиками цього процесу і не отримала ще достатнього теоретичного обґрунтування. Відзначимо й таке: в існуючих класифікаціях громадських об’єднань організації етнічного характеру згадуються не завжди, а якщо й згадуються, то якимось дуже неохоче. Як приклад, можна навести класифікацію, котру подає один з підручників політології, де національно-культурні організації потрапили чомусь до „об’єднань молоді (!), предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми” [8, с. 290].

Класифікація громадських об’єднань можлива за кількома критеріями. 1) За рівнем політизованості чи місцем у політичній системі (політичні партії, громадсько-політичні організації, громадські організації за інтересами). 2) За рівнем комерціалізації (некомерційні та неприбуткові

**Типологічне позиціювання національних організацій
в інституціональній структурі громадянського суспільства**

Лариса Лойко

організації, благодійні фонди, кооперативи). 3) За характером організованості (партії, рухи, організації). 4) За ступенем ієрархії (місцеві, регіональні або загальнодержавні організації; первинні організації чи їх об'єднання, асоціації). 5) За напрямом діяльності, сферою інтересів (професійні, демографічні, творчі, спортивні, культурно-просвітницькі, науково-технічні тощо). 6) За рівнем стабільності (постійно діючі або тимчасові).

Отже, класифікуючи громадські організації, слід передусім визначитися з їх системним рівнем, тобто їх місцем у політичній (економічній, соціальній) системі суспільства. Очевидно, що органи місцевого самоврядування, політичні партії і громадські організації за інтересами є трьома суттєво різними формами громадської самодіяльності, які містяться на окремих щаблях суспільно-політичної ієрархії (мають різний політико-правовий статус, функції і завдання). Доволі специфічними постають також професійні спілки, релігійні організації, комерційні фонди чи кооперативи. Кожна з цих груп громадських об'єднань пов'язана з досить суттєвою і водночас відносно самостійною сферою суспільних відносин – соціальною, економічною, релігійною, чим визначається їх особлива історія, роль та інституційна форма.

Отже, керуючись структурним підходом, можна говорити про наступні форми представництва етнічних інтересів. По-перше, це органи самоврядування. Йдеться, очевидно, про найбільш політизовану та інкорпоровану в структуру державної влади форму репрезентації етнічності. Втім, характер співвідношення національного самоврядування і державної влади може бути різним. Тільки на прикладі української історії можна розрізнити принаймні три варіанти такого співіснування: національно-територіальна автономія як елемент територіально-політичного устрою держави (національні сілради, райони чи навіть суб'єкти федерації); органи представництва національно-культурної або національно-персональної автономії (наприклад, Національні Збори та Національна Рада – за законом УНР про національно-персональну автономію), які існують у межах конституційно-правового поля („Органи Національного Союзу” характеризувались у ст. 9 згаданого закону як „органи державні” [див.: 4, с. 132]); нарешті, самочинні органи національного самоврядування, які тією чи іншою мірою конфліктують з існуючою державно-політичною структурою, не будучи визнаними офіційно (наприклад, Курултай та Меджліс кримськотатарського народу).

Другою формою етнічного представництва є національні політичні партії. Їх формування та діяльність є яскравим проявом процесу політизації етнічності, в якому дослідники виділяють три основні етапи: а) набуття політичної свідомості; б) політична мобілізація; в) вихід на політичну арену [5, с. 13]. Безперечно, існування національних політичних партій (підкріплене, як правило, ідеологічно, тобто сформованою

націоналістичною ідеологією) само по собі означає наявність вагомого конфліктогенного потенціалу в поліетнічному суспільстві. Актуалізована національна ідея, яка отримує партійно-політичний механізм регенерації, не може не тяжіти до більш чи менш радикальної вимоги самовизначення. Отже, національні політичні партії можуть бути суворим викликом і випробуванням для демократичного громадянського суспільства з точки зору потенційної загрози його розколу. Правовим механізмом запобігання такому розвитку може бути обмеження діяльності політичних партій, спрямованої на „порушення суверенітету і територіальної цілісності держави.., розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі” (Конституція України, Ст. 37). Зазначимо також, що закон України „Про політичні партії в Україні” (2001 р.) фактично спрямований на формування партійної системи єдиної української політичної нації, адже передбачає створення партій тільки із всеукраїнським статусом і розглядає партію як „добровільне об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку” (ст. 2). Разом з тим, це не заважає нинішнім вітчизняним політичним партіям в переважній більшості виступати як видовій ланці найвпливовіших на сьогодні центрів політичної сили – регіональних груп інтересів, і перспектива інтеграції регіональних груп з етнічними таїть серйозну небезпеку дезінтеграції політичного простору України [див.: 6, с. 44]. Реальна небезпека такої дезінтеграції була відчутна, зокрема, під час „сєверодонецької” реакції на події „помаранчевої революції”.

По-третє, репрезентація етнічних інтересів може відбуватись у формі неполітичних громадських організацій національних меншин – національно-культурних товариств, земляцтв, спілок, громад тощо. Спрямованість діяльності таких організацій може бути досить різною, хоча переважаючою є культурницька. І це цілком зрозуміло, адже саме в галузі культури в першу чергу відбувається актуалізація етнічного інтересу. Відповідно, подібні організації, як правило, тісно пов’язані з різними національними культурними та освітніми установами (художніми колективами, національними навчальними закладами, органами преси тощо).

При класифікації громадських об’єднань слід брати до уваги і їх місцевий, регіональний або загальнодержавний статус. Практика знає не тільки моноетнічні об’єднання регіонального чи загальнодержавного рівня, які включають „первинні” осередки, але й об’єднання (спілки) національно-культурних товариств, до яких входять організації, що репрезентують інтереси різних національностей. Такі об’єднання (наприклад, Асоціація національно-культурних об’єднань України), здійснюють, у першу чергу, координацію діяльності громадських організацій національних меншин та представляють їх інтереси на загальнодержавному рівні.

Громадські організації – це об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів. Формально вони не є складовими частинами політичної системи, але оскільки виражають соціально значущі інтереси (це, перш за все, профспілки, об'єднання підприємців, жінок, ветеранів, молоді тощо), то вони набувають певної політичної ролі. Інша справа, якщо організації задовольняють приватні інтереси громадян – такі, зазвичай, зовсім не втручаються у політику (товариства філателістів, мисливців, рибалок тощо).

До громадсько-політичних організацій належать також і рухи, тобто широкі об'єднання громадян різних політичних переконань, спрямовані на досягнення конкретної мети або вирішення конкретної суспільно-політичної проблеми. Від політичних партій вони відрізняються тим, що не мають розгорнутих ідейно спрямованих програм; нефіксованим членством або дозволом подвійного членства; короткочасністю існування; не мають організаційних структур або ці структури аморфні; віддають перевагу тискові на владу, а не прямій участі у владі. Національні рухи – важливий компонент етнополітичної ситуації. Під їх впливом точиться політична боротьба за владу, формуються певні міжетнічні відносини, здійснюється консолідація суспільства або його дезінтеграція (Саюдіс, Крунх, Народний рух України, Пам'ять). Тут необхідно зазначити, що характер інституціалізації етносу залежить, безумовно, від його статусу, тобто місця, яке посідає етнос у певному суспільстві, в системі взаємовідносин [див.: 7, с. 28]. Розрізняють такі види статусу, як демографічний, культурний, правовий, соціально-психологічний та інші. Низький статус обумовлює психологічну вразливість етносу. На цьому ґрунті й виникають масові рухи, які серйозно дестабілізують життя держави, призводять до етнічних конфліктів [див.: 9, с. 17].

Кореспондентним поняттю „громадські організації” є також широко вживане в політології поняття „групи інтересів”. Щоправда, однозначності в застосуванні цього поняття немає, але досить часто воно розглядається як таке, що вказує на політичний вимір громадських об'єднань. Іншими словами, групи інтересів визначаються як добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їх інтересів у відносинах з різними політичними інститутами, насамперед з державою. Різні спільноти та їх об'єднання проявляють себе як групи інтересів тоді, коли їхні інтереси виявляються як конкретні вимоги в політичній сфері. Іншими словами, громадські організації функціонують як групи інтересів тоді, коли вирішують або суто політичні завдання, або вступають у взаємодію з державою. Отже, вони мають (можуть мати) політичний вимір, хоча здебільш не є суто політичними об'єднаннями, тобто політичними партіями. Від політичних партій групи інтересів відрізняються тим, що не прагнуть до політичної відповідальності, не ставлять за мету оволодіння

державною владою, а обмежуються лише впливом на неї.

Отже, класичні групи інтересів зорієнтовані впливати на владу, а не володіти нею. Вважається, що в умовах демократично організованого політичного процесу такі групи відіграють хоч і важливу, але все ж тільки допоміжну роль. Проте класичні функції подібних груп значно видозмінюються в умовах посткомуністичної „децентрованої політики”, коли інститути громадянського суспільства ще дуже кволі, їх впливи на владу не інституційовані через партійне представництво. В цих умовах групи, сформовані за інтересами, можуть перебирати на себе роль основного виразника інтересів суспільних сегментів і виступити головними претендентами на владу.

Групи інтересів розрізняються за своєю соціальною основою, сферами діяльності, організаційною побудовою, цілями, методами й засобами діяльності, отже, можуть поділятися за різними ознаками. Німецький політолог У. фон Алеман запропонував типологію груп інтересів залежно від п'яти різних суспільних сфер діяльності.

1. Організовані інтереси в економічній сфері та у сфері праці: підприємницькі об'єднання і об'єднання самостійних категорій працівників; профспілки; споживчі спілки.

2. Організовані інтереси в соціальній сфері: об'єднання захисту соціальних прав (на зразок товариства сліпих); об'єднання соціальних досягнень (наприклад, благодійні громадські спілки та заклади); групи самопомогли (анонімних алкоголіків тощо).

3. Організовані інтереси у сфері дозвілля й відпочинку: спортивні спілки та об'єднання; гуртки для спілкування і реалізації хобі.

4. Організовані інтереси у сфері релігії, науки і культури: церкви, секти; наукові асоціації; загальноосвітні гуртки, мистецькі клуби.

5. Організовані інтереси в суспільно-політичній сфері: духовні, етнічні, правозахисні об'єднання; громадсько-політичні об'єднання (екологічні, за роззброєння, емансипацію жінок тощо) [3, с. 166].

Слід було б розрізняти також громадські об'єднання з точки зору характеру мотивів їх утворення. Йдеться про те, що суто психологічно (суб'єктивно) організація може виконувати роль або інструменту досягнення певних інтересів, або форми ідентифікації. Суб'єктивність цього моменту визначає те, що одні й ті ж організації для одних людей можуть бути інструментом реалізації інтересів (особистісних, які зовсім не обов'язково співпадають із задекларованими соціальними цілями цих організацій), а для інших – формою ідентифікації, яка сприймається зрештою як гарант реалізації інтересів, але сприймається пасивно. Отже, таке розрізнення певною мірою корелюється із ступенем інтенсивності участі різних людей у відповідних об'єднаннях. Однак існує й об'єктивна компонента цього критерію. Скажімо, в організаціях типу земляцтв або професійних спілок критерієм участі є саме належність до певної категорії

**Типологічне позиціювання національних організацій
в інституціональній структурі громадянського суспільства**

Лариса Лойко

людей („цеховий принцип”), тоді як в аматорських або неформальних об'єднаннях, громадських рухах визначальним критерієм стає особиста зацікавленість людини (чи то у власному хобі, чи то в якійсь конкретній суспільній справі – можна позначити це як „принцип інтересу”).

Громадські об'єднання етнічного спрямування за своєю суттю мають тяжіти до типу організацій, побудованих за „цеховою” ознакою, а не за ознакою „інтересу”. Етнічна приналежність є не тимчасовою, а постійною, хоча досить часто латентною, отже формування і реалізація певного інтересу є тут вторинним актом після акту ідентифікації.

Отже, типологізація громадських організацій етнічних меншин потребує врахування багатьох ознак і критеріїв. Можна сказати, що загалом інституціональна структура етнічності є амбівалентною щодо інституціональної структури громадянського суспільства, хоча може цілком логічно в неї вписуватись. Різні форми етнічних організацій віддзеркалюють різний статус етносів та різні соціально-етнічні інтереси. Зрештою, етнічні організації є тими групами інтересів, які потенційно дуже легко здатні політизуватись і тому їх інкорпорація в єдине поліетнічне громадянське суспільство є одним з головних завдань державної етнополітики.

Література:

1. **Боренько Я.** Плюралізм як основна риса американської системи груп інтересу // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4.
2. Гражданское общество: в поисках определения. Беседа с Борисом Хлебниковым и Владимиром Якимцом // <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/grazh.htm>
3. Группы интересов // Полит. исследования. – 1992. – № 5 – 6.
4. **Євтух В. Б.** Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997.
5. **Картунов О.** Політизація етнічності: характер, умови, результати // Наукові записки: Збірник. – Випуск 6. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – С. 12 – 20.
6. **Лісничук О.** Групи інтересів в етнополітичному процесі: спроба інтерпретації // Наукові записки: Збірник. – Випуск 6. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – С. 41 – 51.
7. **Марченко Г. И.** Этнос как объект и субъект политики: социальные основы национальной политики // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. – 1997. – №5.
8. **Новічков Г. В.** Громадські об'єднання і рухи // Політологія: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., перероб і доп. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – С. 286 – 295.
9. **Тураев В. А.** Этнополитология: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2004.

Соціально-політичні наслідки інформаційної революції

Алла Сіленко,

доктор політичних наук,
проректор Одеської національної академії
зв'язку ім. О. Попова

У статті розглядається феномен інформаційної революції та її вплив на політичні, культурні, соціальні й економічні зміни в суспільстві. Робиться спроба з'ясувати, з огляду на сучасні соціально-політичні процеси, особливості інформаційного суспільства, виявити позитивні і негативні наслідки його розвитку.

Актуальність теми обумовлюється тим, що дедалі очевиднішою стає перевага інформаційної складової діяльності людей у порівнянні з іншими її формами і компонентами. Розвиток і масове поширення інформаційно-комунікаційних систем у 1980-х роках стало результатом неухильного розвитку технології, який дозволив людині рішуче вторгнутися в цілий ряд незвичних раніше для неї сфер. У розвинутих країнах високі інформаційні технології стають основним джерелом економічного зростання, забезпечують багатогранну взаємодію між людьми, різними соціальними стратами й суспільними структурами, між громадянським суспільством і державною владою.

Інфокомунікаційні технології (ІКТ) стали потужним інструментом масштабних суспільних перемін, що радикально впливають на діяльність демократичних інститутів та їх лідерів. Водночас поки що не тільки не використано повністю можливостей соціального впливу ІКТ, але й не виявлено повною мірою усіх їх імовірних форм і особливостей. Тому, поряд з констатацією високих темпів розвитку ІКТ і масштабністю суспільних змін, що відбуваються в результаті цього, важливо звернути увагу на неоднозначний характер політичних наслідків їх розвитку. Багато в чому нез'ясованим лишається й характер змін, які, в результаті впровадження ІКТ у повсякденне життя, відбуваються у сфері соціальних зв'язків індивіда.

Стає все очевиднішим, що останні десятиріччя ХХ століття стали

переломним рубежем у розвитку світової цивілізації. Глибока модернізація охопила основні сфери життєдіяльності суспільства і держави. Завершується індустріальний період еволюції цивілізації і розпочинається новий – інформаційний, специфічною особливістю якого є опосередкування діяльності людей в основних сферах громадського життя розвинутою інфраструктурою. Ця проблема стала предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Авторами найпомітніших праць, що створили методологічну основу досліджень інформаційного суспільства, є Д. Белл, П. Дракер, Н. Луман, М. Маклюен, М. Кастельс, Ю. Хаяші, Е. Тоффлер, А. Турен. Теорія інформаційного суспільства знайшла розвиток і в розвідках таких відомих вчених, як Р. Катц, Й. Масуда, М. Порат, Т. Стоуньєр.

Проблеми функціонування Інтернету як політичного інституту розглядаються зарубіжними вченими А. Абрамсоном, Ф. Артертоном, К. Орреном, українськими дослідниками С. Кашавцевою, В. Королько, Т. Рудницькою. Впливу Інтернету на політичний процес присвячені праці Е. Коррадо, Х. Рейнгольда, Ч. Фаєрстона. Інтернет як фактор суспільних трансформацій аналізується російськими вченими Г. Вайнштейном, А. Чугуновим. Політично активну роль інформаційних технологій у децентралізації і демократизації життя нинішнього покоління розкривають Дж. Гелбрейт і Ф. Фукуяма.

В науковій літературі політичний розвиток визначається як „наростання здатності політичної системи гнучко пристосуватись до соціальних умов, що змінюються (вимоги груп, нове співвідношення сил і ресурсів влади), при збереженні і збільшенні можливостей для еліт і рядових громадян виконувати свої специфічні функції у справі управління суспільством і державою” [1]. Як свідчить практика, перехід до нової суспільно-політичної системи здійснюється шляхом поєднання елементів традиційної і сучасної організації влади. Тобто, політичному режиму в перехідний період властиве поєднання демократичних інститутів, норм і цінностей з авторитарними.

У зв'язку з цим можна виокремити два типи політичних змін. Один з них характеризується порушенням співвідношення елементів, що забезпечують рівновагу системи і не зачіпають основних структур суспільства і влади. Мається на увазі, що коли, наприклад, відбувається зміна лідерів, уряду, окремих інститутів, то це не означає зміни базових цінностей, норм і способів організації влади. Другий же тип, навпаки, пов'язаний з трансформацією основних елементів системи, базових інститутів, норм і комунікацій, в результаті чого система набуває якісно нового стану.

З наведеного визначення політичного розвитку видно, що основним його змістом є підвищення адаптованості політичної системи до нових соціальних вимог на основі раціоналізації її будови й організації, що

можливо за умови зростаючої диференціації структур і функцій органів управління.

Як відомо, у громадян демократичного суспільства інтереси численні, різноманітні й диференційовані. Отже, політична система має бути спроможною задовольняти інтереси соціальних груп, становище яких може змінюватися через територіальні переміщення, у зв'язку із зростанням рівня освіти, поліпшенням професійної підготовки тощо. Відтак, політична система повинна створювати необхідні канали для артикулювання й агрегування соціальних потреб, тим самим розширюючи можливості діяльності груп інтересів, політичних партій і т. д. Політична система має також забезпечувати й технічні засоби артикулювання та агрегування інтересів суспільства, ефективно використовуючи можливості, що відкриваються завдяки бурхливому розвитку ІКТ. У зв'язку з цим підвищується значення компетентності політичних еліт, від здатності яких використовувати консенсусні, правові, інформаційні технології урядування залежить, без перебільшення, успіх демократичних реформ.

У порівнянні з іншими видами суспільної діяльності, політика особливо потребує засобів інформаційного обміну, встановлення і підтримання постійних зв'язків між її суб'єктами, оскільки її, політику, неможливо уявити без опосередкованих форм спілкування та спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою і суспільством.

З огляду на те, що політика є колективною, складно організованою, цілеспрямованою діяльністю, спеціалізованою формою спілкування людей для реалізації групових цілей та інтересів, що зачіпають усе суспільство, можна зробити висновок, що це припускає їх обов'язкове усвідомлення розділеними в просторі членами колективу (держави, нації, групи, партії тощо) і координацію діяльності людей та організацій. А цього можна досягти тільки при безпосередній контактній взаємодії громадян за допомогою спеціальних засобів передачі інформації, що забезпечують єдність волі, цілісність і єдину спрямованість дій безлічі людей.

Проблеми політичного розвитку країн у перехідних умовах знайшли відображення в теорії модернізації, що є, за В. Пугачовим і О. Соловйовим, сукупністю різних схем і моделей аналізу, які розкривають динаміку подолання відсталості традиційних держав. Відзначаючи безліч підходів до опису перехідних процесів, слід зауважити, що в них є і спільне: усі вони визнають нерівномірність суспільного розвитку, а також необхідність перетворення (модернізації) відсталих країн на країни індустріальні (постіндустріальні).

Як відомо, після Другої світової війни інтерес західних країн до країн бідних базувався на двох основних факторах: 1) прибутках, видобутку сировини і пошуку нових ринків; 2) впевненості в тому, що масована фінансова і технічна допомога перетворить відсталі сільськогосподарські

спільноти на сучасні індустріальні країни. Передбачалося, що економічна і технологічна потуга західних держав викличе такі ж, як і на Заході, зміни в соціальних і політичних системах економічно відсталих країн. Однак з часом з'ясувалося, що погляд на модернізацію як на лінійний рух і послідовне освоєння бідними країнами цінностей і стандартів західної організації влади, відносин держави і громадянина, не виправдали себе. Так, підтверджуючи революційний характер трансформацій, що відбуваються у світі під впливом ІКТ, доводиться констатувати, що ці трансформації в сучасному світі проходять дуже нерівномірно. Варто відзначити й неоднакову схильність до інформаційної революції як окремих країн і регіонів, так і певних соціальних прошарків населення. Якщо, з одного боку, чуємо досить оптимістичні прогнози щодо перспектив суспільного розвитку, пов'язаних з інформаційною революцією, то, з іншого боку, все частіше лунають тривожні застереження про так званий цифровий розрив (digital divide) між тими, хто користується благами „світу інформаційних технологій”, і тими, хто перебуває за його межами [2].

З огляду на фактори, що ускладнюють проблему „digital divide” (низький матеріальний рівень життя у країнах, що розвиваються; відставання цих країн у забезпеченні комунікаційною інфраструктурою; низький рівень освіченості населення і, як наслідок, брак необхідних для розвитку та використання інфокомунікаційних технологій кваліфікованих фахівців; мовний бар'єр: майже 80 % веб-сайтів і 96 % комерційних сайтів – англomовні), можна зробити висновок, що в найближчі роки інформаційне суспільство для одних країн стане реальністю, а для інших – лише орієнтиром розвитку.

Слід мати на увазі й двоїстий, суперечливий вплив інформаційної революції. З одного боку, високий освітній рівень населення сприяє швидкому, але здебільш поверховому прилученню до цінностей політичної культури участі. З іншого боку, західна модель соціальної поведінки, що виражається в таких цінностях, як приватна власність, правова держава, для значної частини населення є абстрактною, не засвоєною в процесі соціалізації, оскільки їй бракує діяльнісно-активної орієнтації особистості, психології раціонального оптимізму і підприємницьких традицій. Так виникають проблеми психологічної і моральної прийнятності політичної модернізації, що сприймається не як національний розвиток, а як іноземний (чи космополітичний) вплив.

Та все ж інтенсивність розвитку і глобальне поширення електронних мережевих комунікацій, їх вплив на культурні, соціальні, економічні і політичні зміни в суспільстві дають підстави оцінювати останні як такі, що мають революційний, епохальний характер, відкривають нову еру в історії людської цивілізації. Коли прихильники постіндустріальної теорії наголошують на радикалізації технічних нововведень, то завжди, як

приклад, нагадують про розвиток інформаційних технологій. Аналізуючи період 1940 – 1970 років, вони відзначають, що зміна поколінь комп'ютерної техніки і перехід від одного технологічного вирішення до іншого, досконалішого, відбувається із зростаючою швидкістю: розгортання інформаційної революції не тільки від трьох до шести разів вище від темпів розвитку технологій використання енергії, але й має тенденцію до постійного прискорення.

Ще однією ознакою прискорення технічного прогресу є швидке скорочення часу між винаходом нового процесу і початком його використання в масовому виробництві: якщо людству потрібно було 112 років для освоєння фотографії і 56 років для організації широкого використання телефонного зв'язку, то відповідні терміни для радара, транзистора й інтегральної мікросхеми складають 15,5 і 3 роки [3].

Інформаційно-комунікативну революцію футурологи пророкували ще в 1960 – 1970 роки. Так, А. Тоффлер у книзі „Третя хвиля” прирівняв за значущістю наслідки винаходу нових інформаційних і комунікативних технологій до таких епохальних процесів, як Неолітична (Аграрна) Революція й Індустріальна Революція [4].

Однак, якщо для здійснення аграрної революції потрібно було тисячу років, а промислова революція тривала понад сто років, то інформаційна революція бурхливо розвивається буквально в останні десятиліття. Аналіз стратегічних показників, що з'являються в пресі, і фактів реального життя свідчить, що характерною рисою цього періоду став безпрецедентний за темпами розвиток, насамперед у країнах – лідерах світового господарства, сучасних інформаційних технологій (ІТ), що включають нові засоби зв'язку й опрацювання інформації та комунікації. У цьому контексті закономірно постають питання, що стосуються реальних масштабів і основних факторів зазначеного процесу.

Наприклад, чи призвів прогрес інформаційних технологій, як вважають деякі дослідники (зокрема, Дж. Делонг, Д. Куа), до формування в розвинутих країнах істотного за масштабами сегмента так званої інноваційно-інформаційної (knowledge-based) чи „нової економіки”? Виникають і бурхливо розвиваються нетоварні інформаційно-фінансові ринки: ф'ючерсів, форвардів, страхові, інвестиційні, валютні, які, у багатьох випадках, за обігом перевершують традиційні товарні ринки. Відбувається „дематеріалізація” грошей: вони відриваються від свого матеріального носія і стають електронними. В економічній літературі навіть з'явився спеціальний термін – „інформаційна економіка”, „економіка, заснована на знаннях”, у якій головним виробничим ресурсом стають знання та інформація.

Як відзначив Л. Туроу, знання стає новим джерелом багатства, чого ніколи не було раніше [5]. На думку Д. Белла, поділ населення на приналежних і не приналежних до вищого соціального прошарку – носія

знань, статус якого визначається не майновим станом, а інтелектуальним потенціалом, здатністю генерувати нове знання, перетворюється на одну з найгостріших проблем західного світу [6]. З розвитком інформаційної економіки виникла об'єктивна можливість соціальної переорієнтації і гуманізації виробництва та переходу від його техногенного до антропотехногенного типу, при якому панівним способом життєзабезпечення стає використання інтелектуальних здібностей людини. Людина, людський фактор з рядового, хоч і важливого елемента індустріальної економіки, стає найважливішим фактором економіки інформаційної. Стало остаточно зрозуміло, що людина і її праця – вихідне економіки.

Що інформаційна революція впливає на різні сфери життєдіяльності суспільства – економічну, соціальну, політичну, культурну – факт безперечний. Як пише А. Гір, „ми навіть не помітили, наскільки нові інформаційні технології змінили і нас самих, і наші умови життя. Чим більший обсяг інформації ми використовували, тим більше нас цікавила тільки інформація про світ, але не досвід безпосереднього спілкування з ним. Чим далі, тим більше тяжіли ми до винайдення нових способів одержання опосередкованої інформації, що вимагають усе більш і більш ускладнених пояснень” [7].

У сфері економіки вплив інформаційних технологій простежується у двох аспектах: 1) у різкому зниженні цін на товари і послуги, пов'язані з сучасними технологіями; 2) у безпрецедентно швидкому поширенні інформаційних технологій як у виробничих системах, так і у сфері побутової. Так, відомий американський дослідник Дж. Делонг вирахував, що протягом життя одного покоління (1970 – 1990 роки) ціна комп'ютерів (і напівпровідників) знизилася більш ніж у 10 тисяч разів – у середньому за рік на 30 – 40 % [8].

З початком останнього десятиріччя XX століття понад 40 % нових капіталовкладень у виробництво й устаткування було зроблено у сфері інформаційних технологій (комп'ютери, фотокопіювальна і факсимільна апаратура тощо), що удвічі більше, ніж десять років тому. Колишній міністр фінансів США У. Блюменталь 1988 року так оцінював це явище: „Інформація почала розглядатися як ключ до сучасної економічної діяльності – базовий ресурс, що має сьогодні таке ж значення, яке в минулому мали капітал, земля і робоча сила” [9].

Зміни в економічній сфері тісно пов'язані з соціальними змінами: в результаті революції в галузі телекомунікацій, на думку багатьох дослідників, рано чи пізно усі працюватимуть в об'єднаних у єдину мережу невеликих „віртуальних” корпораціях: фірми скорочуватимуться, зберігаючи лише свою „основну спеціалізацію”, а для інших видів робіт, включаючи й замовлення на постачання сировини і матеріалів, надання бухгалтерських послуг та організацію збуту продукції, будуть

підряджатися дрібні фірми, розміщуючи замовлення через волоконно-оптичні лінії зв'язку. Передбачається, що саме мережі дрібних фірм, а не великі ієрархічні структури і стихійні ринки, стануть у майбутньому, завдяки потужному наступові електроніки, магістральним шляхом розвитку. „З розвитком могутніх засобів зв'язку надійна і точна інформація витіснить ненадійну, чесні і працьовиті працівники перестануть зв'язуватися із шахраями і нахлібниками, розпочнеться добровільне єднання людей в ім'я загального блага” [10].

А от яким бачать майбутнє західні вчені, що прогнозують соціальні зміни, викликані розвитком мережевих засобів зв'язку.

На думку футурологів:

1) очікується немасовість засобів інформації, в результаті чого телебачення втратить частину зорової аудиторії, зате популярними стануть радіостанції. Газети втратять як вплив на читачів, так і прибуток від рекламодавців;

2) збільшення кількості баз даних, що стосуються життя пересічного громадянина, може стати причиною втрати людиною індивідуального, приватного життя й особистої свободи. Водночас не можна не враховувати, що завдяки цим цифровим „відбиткам пальців” можна швидко збирати величезну кількість даних медичного, демографічного, політичного і соціального характеру, відшукувати й затримувати злочинців, здійснювати контроль над епідеміями тощо;

3) у зв'язку з тим, що передача і відтворення всіх різновидів інформації коштує досить дешево, з'являється спокуса перекручувати деякі дані. Так, комп'ютерне редагування дає можливість робити зміни і в цифрових, і в текстових даних, а також в аудіо- і відеоданих. Отже, гарантувати вірогідність інформації вже неможливо. Стає проблематичним і визначення права власності й інтелектуального авторства;

4) розвиток мережевих засобів зв'язку розширює можливості кримінальних структур. Шкода від комп'ютерних злочинів оцінюється в мільярди доларів. І хоча у пересічного громадянина через нерозуміння не викликають тривоги факти розкрадання у великих корпораціях, покривати втрати доводиться саме йому, оскільки він більше платитиме за вироблену продукцію;

5) хоч засоби зв'язку мали б полегшувати доступ до інформації, однак насправді так є не завжди. Як відомо, цінні чи ні банки даних іноді стають предметом купівлі-продажу, але висока вартість робить їх недоступними для небагатих фізичних осіб;

6) мережеві засоби зв'язку породили нові форми ізоляції людей. Так, особи, що не володіють навичками користування сучасними засобами зв'язку, стають неконкурентоспроможними на ринку праці. Згодом розрив між освіченими людьми, що мають практичні навички, і тими, хто їх не має, поглиблюватиметься;

7) засоби зв'язку прискорюють темпи політичних змін. Так, міжнародна преса одержала інформацію про студентські заворушення в Китаї за допомогою факсів;

8) вийшовши за межі національних кордонів, інформація змінить політичні структури, викличе зміни в корпоративних, релігійних і культурних організаціях;

9) мережеві засоби зв'язку дозволяють переказувати електронним способом величезну кількість грошей на будь-яку відстань;

10) значна частина американських робітників могла б виконувати свою роботу, не виходячи з дому, за допомогою персональних комп'ютерів. Телепраця має як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, зменшуються транспортні й енергетичні витрати, підвищується суспільна стабільність, бо „надомники” залишаються у своїх помешканнях навіть тоді, коли змінюють роботу; поглиблюються емоційні зв'язки між домашніми, сусідами. З іншого боку, телепраця не збігається з інтересами великої кількості робітників, оскільки корпорації укладають контракти на офісну й іншу роботу вдома, загострюючи проблеми медичного страхування і пенсійного забезпечення. Занепадає міське життя, тому що з офісу робота переїжджає „на дім”, міська біднота позбавляється можливості знайти роботу; зростає навантаження на сімейні відносини, в результаті чого збільшується відчуження між людьми, позаяк працівники втрачають можливість спілкуватися так, як у офісі;

11) в результаті бурхливого розвитку мережевих засобів зв'язку скорочується особистісне спілкування. На думку Л. Віннера, це спричиняє деградацію суспільного життя;

12) політичне, сімейне життя і мистецтво підпадають під диктат інформаційних технологій. Мережеві засоби зв'язку вже нині визначають користувачів та їх потреби шляхами, що точно відповідають механічним засобам наявних мереж [11].

Аналізуючи особливості впливу інформаційної революції на політичну сферу, можна відзначити, що політично значимі проблеми, які виникають у результаті інформаційно-комунікативної революції, дуже різні і внутрішньо суперечливі. Так, швидкий розвиток електронної комерції і виникнення у зв'язку з цим мільйонів нових робочих місць входить у суперечність із традиційними практиками й інструментами державного регулювання економіки. Нові форми і методи самоорганізації громадянських ініціатив, правозахисної та екологічної активності приваблюють і терористичні організації та транснаціональні кримінальні синдикати. Наслідком свободи вибору, що відкрилася, та самореалізації у віртуальному просторі став занепад моральних засад суспільства. Створення нових високоефективних систем управління транспортом, енергосистемами, інфраструктурою життєзабезпечення висуває питання про зростаючу залежність і уразливість людської спільноти від

випадкових чи навмисних збоїв устаткування і програмного забезпечення. Ці та інші проблеми характеризують політичний вимір глобальних комунікацій у тій мірі, в якій вони вимагають нових підходів у сфері політичного регулювання, непростих публічних рішень, спільних зусиль громадських і державних інститутів на національному та міждержавному рівнях.

Політичні наслідки електронної експансії не можуть оцінюватися однозначно. З одного боку, одержують широке поширення (у тому числі й у рамках прикладних теорій) ідеї та образи digital policy, digital democracy, digital political space, у яких знаходять реальний розвиток e-commerce, становлення масового і мережевого суспільства, глобалізація та інші аналогічні процеси. З іншого боку, усе голосніше пророкується неминучість надцентралізації влади, монополізації інформаційного простору, контролю над індивідуальною свідомістю, тотального використання маніпулятивних і індоктринальних методів, посилення культурного імперіалізму й укорінення медіакратії (знищення в найближчому майбутньому всіх історичних завоювань демократії). Як вважає дехто з дослідників, за нинішнім станом комунікацій зачаївся якийсь злий намір щодо „навмисного заміщення слабких культур сильнішими” або ж встановлення „інформаційно-фінансового тоталітаризму” [12].

Нинішня епоха породжує інші залежності й інші принципи взаємодії влади, індивіда і суспільства. На місце одних структур і процесів приходять інші – при збереженні базових позицій ключових суб’єктів, форм символізації тощо. В результаті створюється новий алгоритм формування простору політичної влади: маси – стандарти масової культури – культурні основи ідентифікації громадян – інформаційні нагоди – політична рекламістика – когнітарії (фахівці з управління інформаційними процесами) – політичний сценаріо-менеджмент – електронні ЗМІ – масове суспільство/державна влада – медіакратія. Важливо підкреслити, що політичні контакти, котрі встановлюються в такий спосіб, часто спорадичні: громадяни вступають у взаємодію з владою переважно в межах конкретних політичних проєктів, які викликають у них індивідуальну мотивацію участі [13].

За справедливим зауваженням П. Норріса, діяльність сучасних ЗМІ як найважливіших агентів інформаційного простору породжує три базові ефекти, котрі забезпечують прямий зв’язок між нею і „рівнем громадянської свідомості” населення: „ефект вибору” (можливість вільного вибору джерел інформації), „медіаефект” (зацікавленість людей у політичній і громадянській участі залежно від політики новин ЗМІ) і, нарешті, „ефект взаємодії” (інтерактивний характер спілкування громадян і ЗМІ, що сприяє виникненню стійкої залежності між одержанням інформації та визначенням політичної громадянської позиції)

[14]. При цьому розмаїтість і щільність інформаційного плину в сучасних спільнотах такі, що для політичної ідентифікації громадян цілком вистачає навіть інформації, що виходить з неякісних („жовтих”, табloidних) друкованих та електронних ЗМІ. Здійснення громадянином повсякденних політичних функцій не пов’язується з одержанням ні спеціалізованої, ні дозованої інформації, ні інформації штучно вибудованої.

Можна не погоджуватися з висновком П. Норріса про безумовний взаємозв’язок між інформатизацією і політизацією населення. Більше того, є серйозні підстави думати, що в сучасних умовах інформаційний плин стимулює скоріш індивідуалізацію, ніж політизацію соціального життя особи [15]. Однак, у будь-якому випадку, очевидно, що теперішня інформаційна ситуація не тільки не руйнує, але й припускає здатність громадян обирати (відповідно до їх культурних уподобань) потрібну інформацію. Звичайно, типи культури можуть бути різними. Та головне, що саме під впливом такого попиту на інформацію зрештою й вибудовується інформаційний ринок, і саме ця диверсифікованість інформаційного простору дозволяє підтримувати баланс між „супертемами” (нехай і штучно сконструйованими) та приватними інформаційними потребами.

Інтернет є матеріальним носієм того, що Ю. Хабермас називає деліберативним простором – простором громадського життя, у якому обговорюються ідеї, узгоджуються інтереси, відшукуються компроміси тощо. Цей простір не встановлює будь-яких жорстких меж для взаємодій, що відбуваються в ньому, і сприяє формуванню цінностей громадянського суспільства. Нові групи інтересів та окремі особи одержують можливість приєднуватися до процесів ухвалення національних і міждержавних рішень. Завдяки сучасним ІКТ думки індивідів і груп інтернаціоналізуються в режимі реального часу, реакція на ті чи інші події стає відомою негайно. Це створює умови для публічних дискусій у міжнародному масштабі, а також для утворення коаліцій між учасниками політичної гри. Виникає принципово новий рівень політичного діалогу, що у перспективі може призвести до формування „транснаціонального політичного класу”, „транснаціонального громадянського суспільства” і світової громадської думки, з якими державам доведеться рахуватися [16].

Так, новим транснаціональним соціальним рухом став рух антиглобалістський, учасники якого спілкуються переважно в Інтернеті, використовуючи його, зокрема, для планування своїх акцій. Однак антиглобалісти використовують Інтернет не лише для мобілізації однодумців і координації виступів протесту. За його допомогою вони здійснюють хакерські атаки на сайти великих корпорацій і політичних організацій, завдаючи політичним опонентам прямих матеріальних збитків. Так, у червні 1999 року, під час економічного саміту „Великої вісімки” антиглобалісти вчинили понад 10 тисяч хакерських атак на кілька

десятьків транснаціональних корпорацій [17].

Через Інтернет популяризують свої ідеї і неурядові організації.

Отже, Інтернет став інструментом зв'язку і політичної комунікації. Завдяки йому створюються передумови для зародження нетрадиційних форм політичної організації, включаючи існуючі в кіберпросторі віртуальні „держави”.

Природно, це має як позитивні, так і негативні наслідки, якщо врахувати, що інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися терористами й екстремістами.

Екстремісти різного ґатунку (неонацисти, скінхеди, расисти, релігійні фанатики) використовують Інтернет як ефективний засіб активізації своєї діяльності, поширення своїх поглядів, вербування прихильників. З моменту появи в Інтернеті першого екстремістського сайту „Штурмовий фронт”, створеного 1995 року Д. Блеком (одним з колишніх лідерів Ку-Клукс-Клану), Всесвітня павутина постійно поповнюється сайтами, що пропагують ідеї насильства, расової і релігійної нетерпимості. Ускладнення глобальних інформаційних комп'ютерних мереж, недостатньо контрольованих через колосальний обсяг даних, удосконалення засобів криптографії і маскування значущої інформації вплині буденних повідомлень дозволило екстремістським організаціям вирішити цілий блок завдань. Насамперед, значно спростилися система керівництва бойовими загонами, процедура адресного набору бойовиків і політичних адептів. З'явилася можливість, не полишаючи афганських печер Тора-Бора, розміщувати оголошення про вербування виконавців певних акцій, вести переговори з потенційними новобранцями, відфільтровувати підставних співробітників спецслужб, купувати зброю, переказувати гроші для оплати послуг бойовиків, контролювати замовлені операції.

При цьому штаб екстремістів лишається практично невразливим для служб безпеки країни, проти якої готується диверсія. Звичайно, потенційна жертва може, як це вчинили США, розпочати військовий наступ на територію держави, де ймовірно табориться координуючий центр терористів. Але ж і після ліквідації режиму талібів не можна стверджувати, що керівні структури „Аль-Каїди” знищено чи хоча б паралізовано. І потім: навіть країна з військовим бюджетом у 300 мільярдів доларів просто фізично не може собі дозволити великомасштабного вторгнення в усі суверенні держави, запідозрені в приховуванні терористів. Нині розвинені країни так і не знайшли адекватного способу нейтралізації терористичних загроз [18].

Поява електронних мереж створила якісно нові умови і для пропаганди терористами своїх ідей, для їх відкритої полеміки з офіційними державними структурами, для дискредитації і дезавування заяв офіційної влади.

Не слід забувати й те, що з комп'ютеризацією адміністративно-управлінських процесів терористи одержали можливість використовувати у своїх цілях відносно дешеві та доступні методи інформаційно-комп'ютерних диверсій. Поки під удар потрапляють найрозвиненіші країни, де поширено відкриті електронні системи. Це, насамперед, США і Канада, де проживає понад 50 % користувачів Інтернету [19].

Отже, однією з головних рис, що визначають обличчя цивілізації ХХІ століття, є зростаюча потуга інформаційних і комунікаційних технологій, розмаїтість і можливості яких лімітовані лише винахідливістю самої людини. Інформаційні та комунікаційні технології стали, без перебільшення, справжньою рушійною силою світового розвитку. Безперечно й те, що інформація стала реальним соціальним ресурсом. Адже тільки вона здатна допомогти людині адаптуватися до життя в умовах невизначеності, пристосуватися до постійних змін, виробити стереотипи поведінки, що відповідають новим обставинам. Поява новітніх технологій, формування глобальних інформаційних мереж і систем уперше в історії людства відкривають не тільки технічні, але й економічні можливості зв'язати буквально кожного з кожним, об'єднати інформаційні ресурси людської цивілізації і забезпечити доступ до них будь-якій особі. Ці процеси породжують глибокі якісні зміни у всіх сферах людської діяльності. Формується новий тип суспільства – інформаційного.

Найважливішою особливістю інформаційного суспільства є перенесення акценту у виробництві з використання матеріалів на надання послуг, що обумовлює значне зниження видобутку і переробки сировини та витрат енергії. Переважний розвиток „третинного” сектора економіки – надання послуг – істотно змінює питому вагу галузей економіки у формуванні валового національного продукту.

Дослідження співвідношення розвитку Інтернету і демократизації дозволяє зробити висновок, що Всесвітню Мережу варто визнати важливим інструментом політичної мобілізації, котра може спрямовувати політичну активність мас у конструктивне русло, орієнтувати її на зміцнення і розвиток демократії. Безумовно, що інфокомунікаційні технології, зокрема – Інтернет сприяють збільшенню відкритості і транспарентності політичних інститутів і політики в цілому. Важливою особливістю інформаційного суспільства є те, що нові інфокомунікаційні технології дозволяють розширювати права громадян шляхом надання їм доступу до різної інформації; збільшити ступінь їх участі у прийнятті політичних рішень та контролі за діяльністю державної влади; активно творити інформацію, а не тільки її споживати; забезпечувати захист приватного життя тощо.

Але ці блага і переваги не стануть реальністю самі по собі. Потенційна можливість громадян безпосередньо впливати на державну владу

порушує питання про трансформацію нинішніх владних структур і громадянського суспільства. Безперечно, Інтернет відкриває небачені раніш можливості зв'язку і політичної комунікації, створюючи передумови для зародження нетрадиційних форм політичної організації, включаючи й діючі тільки в кіберпросторі віртуальні „держави”. Однак, як засвідчила практика, Інтернет може використовуватися і як інструмент мобілізації в екстремістських цілях, спонукати до національної, релігійної, соціальної ворожнечі. Крім того, необхідно враховувати, що, незважаючи на те, що Інтернет уперше в історії людства забезпечує технічну можливість для масового відкриття інформації, це зовсім не означає такої необхідності.

Отже, варто уникати категоричності щодо того, що Інтернет вносить принципові зміни в діяльність демократичних інститутів. Не можна забувати, що коли, завдяки технології, суспільство стає все прозорішим для влади, то його легше контролювати.

Можна зробити висновок, що Інтернет не стільки сприяє створенню єдиного „глобального світу”, скільки підвищує „елітарність” процесів глобалізації. Як конкретні заходи, спрямовані на подолання цифрової нерівності, варто виокремити сприяння урядів підвищенню кваліфікації громадян і наданню доступу в Інтернет усе більшій кількості людей. При цьому зміст онлайн-сервісу має бути добре продуманим та орієнтованим на всі категорії користувачів, включаючи й представників національних меншин, незапрацевдатне населення та людей з обмеженими фізичними можливостями.

Література:

1. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 425.
2. Вайнштейн Г. Интернет как фактор общественных трансформаций // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №7. – С. 22.
3. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 28.
4. Toffler A. The third wave. N.Y., 1980. – P. 46 - 58.
5. Thurow L. Creating Wealth. The New Rules for Individuals. Companies and Countries in a Knowledge-Based Economy. N.Y., 1999. – P. XV.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., Academia, 1999. – С. 288.
7. Гор А. Земля на чаше весов. В поисках новой общей цели / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 567.
8. Мельянцева В. Информационная революция – феномен „новой экономики” // МЭ и МО. – 2001. – №2. – С. 3.
9. Пильцер П. Безграничное богатство. Теория и практика

экономической алхимии / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 417.

10. **Фукуяма Ф.** Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 132.

11. **Каннингэм С. и Портер А.** Сетевые средства связи: двенадцать способов изменить нашу жизнь // Впереди XXI век. Антология современной классической прогностики. – М.: Academia, 2000. – С. 96.

12. **Пугачев В. П.** Информационно-финансовый тоталитаризм: российский эксперимент по американскому сценарию. – Вестник МГУ, сер.12: Политические науки. – 1999. – №4.

13. Там само.

14. **Norris P.** A Virtuous Circle. Political Communication in Postindustrial Societies. – L., 2001. – P. 17 - 18.

15. **Соловьев А. И.** Политический облик постсовременности: очевидность явления // Общественные науки и современность. – 2001. – №5.

16. **Мешкова Т. А.** Социально-политические аспекты глобальной информатизации // Полис. – 2002. – №6. – С. 25.

17. Там само.

18. Там само.

19. **Фельдман Д.** Информационная и национальная безопасность России // Власть. – 2001. – №9. – С. 33.

Концепція електронного урядування і сучасні потреби України

Олексій Голобуцький,

заступник директора

Інституту інформаційного суспільства

На думку автора, Україні слід запроваджувати реальне електронне урядування вже нині, але змістивши акценти з бюджетного фінансування та урядової розробки законодавчих основ на активну співпрацю з бізнесом, галузевою спільнотою та неурядовими громадськими і науковими організаціями. Головне завдання адаптації концепції електронного урядування до сучасних потреб України полягає в тому, щоб не ставити перед собою завищених цілей, реалізованих іншими державами. Маємо зробити мінімум, проте швидко й ефективно.

Минуло вже з півдесятка років, як в Україні почали втілюватися окремі елементи електронного урядування, проте його концепції формально й досі не існує. Себто, не ухвалювалося жодних офіційних документів, які визначали б загальний зміст і мету створення системи електронного урядування, пріоритетні напрями її розвитку та засоби реалізації. Не існує й неформальної концепції – офіційно не ухваленої, але фактично розробленої, обґрунтованої й деталізованої фахівцями за участю зацікавлених урядовців (або й без них).

Можливо, саме тому і з роботою наявних елементів системи електронного урядування маємо значні проблеми – вірніше, не маємо цих елементів. Бо електронні ресурси під назвою урядового порталу, сайтів Президента, міністерств, відомств і місцевих органів виконавчої та представницької влади на сьогодні функцій, притаманних зазвичай елементам системи електронного урядування, виконувати не в змозі. Низька функціональність, що часто наближається до нульової, характерна і для запроваджених вже систем внутрішнього документообігу в окремих структурних підрозділах уряду. Вони аж ніяк не сприяють зменшенню кількості паперових документів, не вивільняють зайві чиновницькі кадри, не позбавляють громадян, в тому числі й представників бізнесу, залежності від бюрократичної сваволі, не забезпечують уникнення помилок і

багаторазового збирання документів і довідок для різних служб, майже не скорочують часу здійснення трансакцій з офіційними органами, не заощаджують гроші платників податків.

Та ж проблема характерна і для концепції „Електронна Україна”, частиною якої мала б стати й система електронного урядування. Хоча якраз програма „Електронна Україна” формально затверджувалась і, до того ж, не раз обговорювалась на фахових конференціях, круглих столах, засіданнях відповідної робочої групи тощо. На запровадження конкретних компонентів інформаційного суспільства та загалом на рівень інформатизації це не вплинуло: збільшення в країні парку комп’ютерів і мобільних телефонів у приватному секторі відбувалося завдяки підвищенню добробуту українців та здешевленню ІТ-продуктів і послуг, а в державному секторі, як не прикро, – через корупцію і непрозорість фінансової діяльності. Кожен чиновник вимагав собі комп’ютера, мобільного телефону й доступу до Інтернету як атрибутики престижності – і не більше. Відтак сталося підвищення попиту на послуги мобільного і швидкісного Інтернет-зв’язку. Тож оператори й провайдери вважали вкладання коштів у розбудову фізичної інфраструктури інформатизації (оптоволоконні й радіомережі, передавачі сигналу, серверні станції, кабельні телевізійні мережі тощо) надзвичайно вигідним інвестуванням.

Урядові ж програми, чи окремі проекти в рамках цих програм, до цього процесу жодного стосунку не мали. Вони просто не працювали. Зокрема, й за браком або, в кращому випадку, недостатністю бюджетного фінансування. Хоча загалом ІТ-галузь від цього не потерпала: держава не втручалась і тому, принаймні, не заважала розвитку підприємств галузі. Проте у випадку з монополістами це не було б зайвим.

Сьогодні держава так само не передбачила коштів на програму „Електронна Україна”, однак скасувала несприятливу систему оподаткування і перейнялася ситуацією зі зловживаннями монополістів на ринку товарів і послуг галузі ІТ. Що, зрозуміло, викликало їх невдоволення. Намагаючись зберегти монопольне становище, ці компанії вдаються до спекуляцій на тему євроінтеграційних планів України.

Отже, програма „Електронна Україна”, „завдяки” зусиллям компаній-монополістів ІТ-галузі, стала чи не головним чинником поліпшення взаємин з Євросоюзом і його офіційними структурами. Хоча насправді поки що єдине, що пов’язує „Електронну Україну” з планами й перспективами ЄС, так це те, що вона з’явилась як логічне продовження програми „eEurope” („Електронна Європа”), затвердженої Єврокомісією.

Це твердження буде справедливим як мінімум на найближчий рік. І то за умови, що держава негайно виявить стале зацікавлення проблемами інформатизації, активізує процеси створення відповідних нормативних і регулюючих документів фаховою спільнотою за участю представників держави, а для початку забезпечить фахове державне управління

галуззю.

Ще однією небезпекою є якраз можливість піддатися шантажу компаній-монополістів і заборонити Антимонопольному комітетові втручатися в ситуацію. Компанії вкладають гроші в розбудову, серед іншого, й швидкісних Інтернет-мереж тому й тільки тому, що це вигідно. І це зовсім не означає їх участі чи самостійної розробки ними цілісних концепцій розвитку і системи електронного урядування, зокрема, програми „eUkraine”, а також галузі IT в цілому. Вони просто прагнуть створити і максимально розширити власну нішу на ринку. І, звичайно, кожна з них хоче мати своїм клієнтом державу, оскільки це дуже вигідний клієнт: він може забезпечити процвітання компанії.

Однак у тому й справа, що, перш ніж довіряти розвиток такої стратегічно важливої сфери, як інформатизація, окремим компаніям, тим більше недержавним, держава має чітко визначити правила і загальні схеми, за якими відбуватиметься цей розвиток, з'ясувати його цілі. Кінцева ж мета відома: формування Глобального інформаційного суспільства і, зокрема, його українського сегмента. Це є метою і програми „Електронна Україна”, і „Електронної Європи”. А те, що Євросоюз просунувся набагато далі цим шляхом, зовсім не означає, що в розробці української національної концепції побудови інформаційного суспільства і, вужче, втілення „Електронної України” та запровадження системи електронного урядування, немає необхідності.

Ігнорування досвіду, тим більше досвіду держав, до яких Україна прагне приєднатися, є неприпустимим марнуванням ресурсів. Так, на загал, принципи діяльності у цій сфері однакові для всіх країн. Проте аби ці „калоші щастя” були „по нозі” кожному суспільству, кожній державі, щоразу необхідно робити певні зусилля для їх „індивідуального припасування”. Потреби України, серед іншого – й інформаційні, є дуже специфічними з точки зору геополітики та забезпечення економічних зв'язків у східноєвропейському регіоні, а також з огляду на ймовірну роль політичного лідера на значній частині пострадянського простору, очікування, пов'язані з „помаранчевою революцією”, та на загальну євроінтеграційну спрямованість державної політики. Отже, аби втілювані програми відповідали цим потребам, європейські і світові розробки і практичний досвід необхідно дуже ретельно адаптувати до наших реалій і перспектив.

Зважаючи на надзвичайно складну ситуацію в економіці (і через подолання негативних наслідків минулого, і через нагальну необхідність поліпшити соціальне забезпечення громадян, бодай наблизивши його до прожиткового мінімуму, і через потребу стимулювати приватний сектор економіки зменшенням податкового навантаження), із всього переліку можливостей, що їх пропонує запровадження різних елементів інформаційного суспільства, слід обрати ті, що не вимагають значних

витрат і якнайшвидше забезпечать економічний ефект. За таких умов реалізація програми „Електронна Україна” є занадто масштабним і капіталомістким завданням, оскільки перші значні результати з’являться щонайменше через кілька років, а загалом вигод для внутрішньої та міжнародної діяльності України слід очікувати років через 15 – 20.

Програма запровадження електронного урядування є локальнішою. Вона може бути поділена на етапи. Та вже на першому етапі вона даватиме вигоду державній економіці і суспільству. Звичайно, за правильного визначення точок докладання зусиль. Власне, для цього і потрібна національна концепція – визначити ті точки в системі управління державою, приєднання яких до системи електронного урядування забезпечить найшвидший і найбільший ефект.

Зупинимось детальніше на можливостях електронного урядування та перспективах запровадження цієї системи в Україні. (Термін „урядування” є точнішим за „уряд”, бо змінюється, передусім, не структура уряду, не форми його роботи, а спосіб виконання цієї роботи. Лише згодом зміна механізмів управління державою робить актуальними зміни в структурі уряду, в принципах, меті і завданнях його діяльності. Однак ці зміни припадають вже на етап формування електронної демократії, коли доволі повноцінно функціонують базові компоненти інформаційного суспільства).

Важливо зазначити: головна помилка при трактуванні функцій і призначення електронного урядування полягає у сприйнятті його швидше як чергового прикладного рішення, способу модернізації вже існуючих структур та відносин, а не як самостійної ідеї комплексної трансформації принципів організації управління державою. Такий спосіб оцінки електронного урядування та його можливостей, прийнятий деякими фахівцями, в Україні дуже поширений серед безпосередніх виконавців програми інформатизації – державних службовців. Поняття електронного урядування чиновники зводять до електронного спілкування влади з громадськістю та ще кількох, знову ж таки прикладних, аспектів. А це підхід неправильний, бо, передусім, економічно невиправданий. Електронне урядування як забезпечення державних структур ІТ-рішеннями означає додаткові бюджетні витрати, спрямовані на просте дублювання в електронному вигляді офлайнової діяльності.

Але існує інший підхід. В країнах, що вже запровадили електронне урядування в більшому чи меншому обсязі, воно розглядається скоріш як концепція, спрямована на підвищення ефективності діяльності держави в цілому.

Головне завдання тих, хто відповідає за технічне, фінансове, кадрове, організаційне забезпечення інформатизації діяльності урядових і парламентських структур, – за мінімальних витрат максимально оптимізувати систему і механізми здійснення державного управління із

застосуванням ІТ. Найскладніше віднайти баланс між заощадженням коштів і зусиль та їх витрачанням. Коли ця робота більш чи менш ефективно виконана, система електронного урядування модуль за модулем починає працювати. Залучаються дедалі ширші кола держслужбовців, громадян і державних установ.

Можливості електронного урядування в Україні на сьогодні значно вузьчі, ніж ті, що декларуються ІТ-корпораціями і міжнародними робочими групами з формування інформаційного суспільства. Та й вони поки є потенційними. Зокрема, більшість ресурсів, через які має реалізовуватися взаємодія держави з громадянами, не забезпечують виконання своїх завдань. Це обумовлено об'єктивними причинами: без концепції електронного урядування всі ці ресурси створювалися з метою виконати наказ, а не досягти прикладних цілей. Щоб створити більш-менш надійне підґрунтя для функціональної трансформації цих ресурсів, необхідно вивчити реальний стан речей: з'ясувати рівень обізнаності суспільства, та й самих урядовців, з проблемами електронного урядування. З'ясувати, які типи його послуг і способів взаємодії відомі окремим соціальним групам. Виміряти інтенсивність взаємодії окремих соціальних груп з державою. Сформувати соціально-демографічний та економічний портрет найактивніших споживачів послуг електронного уряду [1].

Останнє чи не найважливіше за сучасного становища, оскільки потрібно визначити головну цільову групу електронних урядових сервісів – з'ясувати, хто є їхніми клієнтами вже сьогодні, на кого має бути орієнтована більшість послуг. І, відповідно, які саме послуги слід розвивати в електронному еквіваленті у першу чергу. Це визначить зміст бюджетів кожного з локальних електронних урядових проєктів. Також можна буде визначити, де саме потрібно вже на початковій стадії створити мережеві ресурси – в рамках одного чи кількох відомств, окремих адміністративних одиниць чи держави в цілому. Все це значно зменшить загальну суму витрат на започаткування реального електронного урядування, яке приносить користь державі, але передусім – суспільству і бізнесу.

Та навіть без такого ґрунтового дослідження можна сформулювати основні проблеми. Так, нормативні акти України лише декларують (нехай і ґрунтуючись на кращих зарубіжних зразках), як саме мають втілюватись елементи електронного урядування. І ці декларації жодним чином не розраховані на практичне застосування. Ситуація повторюється і стосовно регіональних та відомчих офіційних ресурсів – щоправда, не всіх, хоча й переважної більшості.

Державні Інтернет-ресурси здебільш є презентаційними проєктами. Лише кілька офіційних сайтів облдержадміністрацій та урядових установ можна з більшою чи меншою достовірністю назвати бізнес-ресурсами, що все ж краще за безцільну презентацію. Проте про чітку сервісну організацію інформаційного ресурсу, про орієнтацію на потреби саме

пересічного користувача, який має певну проблему і сподівається залагодити її за допомогою електронних урядових сервісів – про це не може йтися, на жаль, у жодному випадку.

З іншої точки зору, більшість користувачів самі мало уявляють, що їм може знадобитися на урядовому сайті, яким він має бути, аби з ним було зручно працювати. В українських користувачів мережі поки що не сформувалось жодних пріоритетів стосовно можливості взаємодії з урядом в Інтернеті. Можна відкрито говорити про цілковитий брак уявлення про функції навіть не стільки Інтернет-ресурсу, скільки самого органу влади.

Отже, громадяни не знають, чого вимагати, урядові служби не уявляють, що пропонувати, і, ймовірно, навіть ще не замислювались над власною відповідальністю за формування специфічних (що стосуються послуг урядових сервісів) інформаційних потреб громадян і, що важливіше, над формуванням соціальної і психологічної мотивації громадян – підстав, спираючись на які, громадянин вирішуватиме, потрібне йому електронне урядування чи ні, що саме йому потрібно, наскільки це важливо особисто для нього, які це матиме наслідки тощо. Ми ведемо мову здебільш про громадян, проте ситуація з бізнесом аналогічна.

Формально наш уряд вже приєднався до процесів інформатизації. Загальний перелік створених електронних сторінок доволі значний. Проте ці ресурси не відповідають вимогам електронного урядування чи, принаймні, онлайн-сервісу. За визначенням вони мають бути пристосовані до використання щонайширшими верствами населення, мати широкий спектр функцій і бути спроможними виконувати свої функції чи не з першого дня запуску. На практиці цим вимогам не відповідає навіть ресурс профільного комітету. І це при тому, що нова версія офіційного веб-сайту Держкомзв'язку впроваджувалась як пілотний проект „еталонного веб-сайту органів виконавчої влади” [2]. Вона й стала еталоном: решта офіційних ресурсів так само для користування непридатні.

І знову корінь проблеми в тому, що не існує чіткої державної політики у сфері реформування процесів державного управління. Навіть сформульованих декларацій лише дві: 1) влада має стати прозорою; 2) корупцію необхідно подолати. Причому виконання обох декларацій для електронного урядування – цілком реальна справа, з цим навіть можна встигнути й до парламентських виборів 2006 року, якщо вже перемога на них є єдиною і найголовнішою метою нової української влади. Швидка оптимізація вже працюючих електронних ресурсів, орієнтованих як на громадян і бізнес, так і на оптимізацію внутрішньовідомчих процесів, дозволить зробити владу прозорою, а фінансові процеси якщо не підконтрольними громадянам, то хоча б такими, які можна буде бодай

частково відстежувати й аналізувати на предмет незаконних маніпуляцій. Звичайно, це не можна буде назвати електронним урядуванням. Проте саме так, на хвилі політичної зацікавленості, можна започаткувати реальний процес запровадження в Україні системи електронного урядування.

Деякі кроки в цьому напрямі державі необхідно зробити за будь-яких обставин. Так, абсолютно неприйнятною є ситуація із законодавчим забезпеченням формування національного сегмента інформаційного суспільства. Про які європейські економічні та інформаційні перспективи може йтися, якщо на сайті Державного комітету зв'язку та інформатизації України у розділі „Правове забезпечення” перелік законів, які так чи інакше стосуються побудови інформаційного суспільства, запровадження програми „Електронна Україна”, розвитку Інтернету тощо, займає менше сторінки [3]? До того ж, не передбачено жодної публічної акції – залучення Інтернет-громадськості, фахової спільноти галузі, представників галузевих неурядових організацій.

Отже, зміни, що відбулися й відбуваються в країні, галузь зв'язку та інформатизації поки що не зачепили. А вдаватися до активних дій у цій сфері слід було вже кілька років тому. На урядовому рівні проблему почали порушувати ще з 2000 року (коли головою Держкомзв'язку був О. Шевчук), а перші законодавчі акти ухвалювалися 2001 року. Минуло чотири – п'ять років, а справа з місця не зрушила. 2000 року галузева спільнота оцінила ситуацію, зокрема у справі формування системи електронного урядування, виходячи з критеріїв United Nations Division for Public Economics & Public Administration, яка спільно з American Society for Public Administration визначила такі стадії розвитку електронного урядування: формована присутність держави в Мережі; посилювана присутність держави в Мережі; інтерактивна присутність держави в Мережі; присутність держави в Мережі на рівні трансакцій; повністю інтегрована присутність держави в Мережі [4]. За такої градації Україна 2000 – 2001 року перебувала десь між першим і другим етапом. 2005 року електронне урядування України перебуває там само. Хіба що трохи ближче перемістилось до другого за рахунок збільшення кількості офіційних ресурсів, однак не за рахунок зростання їх якості.

Вигоди навіть від найменших позитивних зрушень нинішнього стагнаційного становища інформатизації будуть, як для України, дуже значними. Об'єднання можливостей урядового інтранету та урядового порталу зможе забезпечити реалізацію права громадян на доступ до відкритої державної інформації; доведення до громадськості об'єктивної і достовірної інформації про діяльність органів державної влади, що заохочуватиме громадян до активнішої участі в політичному житті та у контролюванні дій органів влади; вдосконалення системи державного управління, оптимізацію структури державного апарату, зниження

фінансових і матеріальних витрат на його утримання, поетапне переведення частини державних послуг, що мають вартісний вираз, в систему державних мережесервісів [5]. Крім того, використання можливостей Інтернету є передумовою виконання одного з головних завдань проекту програми „Електронна Україна” – „поширення сучасних інформаційних технологій”, яким передбачено, окрім створення системи е-уряду, й прискорення розвитку е-комерції; створення системи е-здоров’я; розбудову інтелектуально насичених систем транспорту загального користування і створення електронних систем сприяння захисту природного середовища [6].

Галузева громада та бізнес галузі, навіть не чекаючи повноцінних, дієвих, а не формальних державних ініціатив, вже створюють і апробують окремі проекти, котрі мають працювати в рамках системи електронного урядування. Так, компанія „Софтлайн” за останній рік розробила доволі значну кількість, як на одну компанію та сучасний стан державної підтримки, пілотних впроваджень державних електронних послуг. Це – реєстрація автотранспорту, робота з реєстром вкрадених автомобілів; реєстрація підприємств; одержання ліцензії на здійснення певних видів господарської діяльності; подання бухгалтерської, фінансової, статистичної звітності в онлайн-режимі; оформлення паспортів, інших особистих документів; „Електронна лікарня”, реєстри електронних медичних карток; „Електронна бібліотека”, реєстри бібліотечних фондів [7].

Власне, цей перелік має бути майже вичерпним для України на найближчий час, доки країна не подолає кризових явищ в економіці, політиці, соціальній сфері та на міжнародній арені. Ми наполягаємо: необхідний і достатній для України мінімум у запровадженні електронного урядування та інших елементів інформаційного суспільства становлять лічені державні електронні сервіси – але дієві, з повноцінною законодавчою, фінансовою та організаційною підтримкою, з активною популяризацією їх серед громадян і бізнесу. І головне: вироблення концепції та обґрунтування цих сервісів має здійснюватися саме галузевою громадою (представниками бізнесу, громадських організацій, наукових установ) за участю представників владних структур (але аж ніяк не навпаки) в рамках заздалегідь розробленої та офіційно ухваленої концепції електронного урядування в Україні. Звичайно, бажано було б розпочати і з ширшого завдання: створення концепції формування національного сегмента Глобального інформаційного суспільства і, в її рамках, програми „Електронна Україна”. Та це, мабуть, вже виходить за межі раціональної оцінки сьогоденних можливостей України.

Бо якщо брати за орієнтир оцінку Комітету з ІТ Нідерландів („Порівняння моделей оцінки е-готовності – заключний проект”), Україні і тридцяти років буде замало для формування системи електронного

урядування [8]. Економічний розвиток України дозволить державі задовольняти вимогам, подібним до голландських, ще не скоро. Ми маємо ставити скромніші завдання, виходити не з досягнення максимальної відповідності повним теоретичним викладкам та ідеальним стандартизованим структурам електронного урядування, а з економічної доцільності і готовності держави, її кадрового резерву, бізнесу та громадян використовувати можливості офіційних електронних сервісів. З міри їхньої готовності визнати корисність нового способу реалізації взаємовідносин.

Досягнення економічної та організаційної доцільності можливе вже на етапі запровадження окремих проектів взаємодії держави й громадян через Мережу. Зазвичай для створення інфраструктури системи інформаційного забезпечення і надання доступу будь-якому громадянину до Інтернету урядові структури пропонують традиційний шлях: розробити спеціальну програму, виділити з держбюджету кошти на створення мережі електронних „приймалень”, встановити комп’ютери в громадських місцях – бібліотеках, поштових відділеннях, школах. Але подумаймо про необхідність утримання технічних спеціалістів, консультантів, охоронців, без яких не обійтися при задоволенні потреб споживачів Інтернет-послуг. Кошти, які для цього знадобляться, значно перевищать ті, що передбачаються (хай і гіпотетично) на реалізацію Національної програми [9]. І тим більше ці кошти перевищать будь-які вигоди, що їх матимуть громадяни і держбюджет від запровадження електронних сервісів. Отже, такий підхід хибний.

Так само хибною є політика держави щодо регламентації діяльності бізнесу в галузі інформатизації. Це стосується, зокрема, явно надмірної суворості щодо дотримання прав інтелектуальної власності транснаціональних корпорацій на комп’ютерне програмне забезпечення. Як йшлося у звернення Всеукраїнської асоціації комп’ютерних клубів (ВАКК), через півроку за такої інтенсивності вилучень і позовів купувати легальні програми стане нікому. Тоді для реалізації таких ідей, як електронне урядування, дистанційне навчання та багато інших, державі буде потрібно вкласти величезні кошти у відновлення системи комп’ютерних клубів та Інтернет-кафе. Натомість ВАКК нагадує, що основою використання сервісів електронного урядування на місцях без будь-яких бюджетних витрат можуть стати вже існуючі Інтернет-клуби. Галузева бізнес-громада вже йде назустріч навіть формальним ініціативам влади щодо створення офіційних електронних ресурсів [9].

Слід очікувати, що така приватна ініціатива підприємців не буде винятком. Ринкова ніша з надання інформаційних послуг населенню, за оцінками фахівців Українського союзу інтелектуальної власності, складає близько 100 мільйонів транзакцій з органами державної влади щороку [10]. Відповідно, це передбачає перспективи співставних обсягів прибутку для

бізнесу у сфері забезпечення доступу до Інтернету, розширення фізичної інфраструктури Мережі тощо.

Ці перспективи будуть реалізовані, якщо держава зможе забезпечити попит населення на офіційні електронні послуги. Себто, електронні ресурси державних установ відповідатимуть потребам не просто „населення”, але цілком конкретних груп громадян. Як сформулювали фахівці фонду „Європа – XXI”, цільові категорії громадян потребують цільової інформації. Необхідно якомога більше інформації про діяльність органів влади взагалі, про те, чим вони опікуються і якими засобами, бо прості люди того не знають і не розуміють, а відтак не знають, куди звернутися за вирішенням тієї чи іншої проблеми. Громадяни потребують конкретного роз’яснення законодавчої бази, незалежно від того, до якої верстви населення належать. Інформація про діяльність посадових осіб (можливо – з точки зору моніторингової діяльності), наскільки вони відкриті, яка їх компетенція, чого досягають. Найбільше інформації потребують експерти, науковці, журналісти, котрі можуть цю інформацію переварити і потім дозованими формами донести до тих чи інших цільових груп [11].

Звичайно, нам можуть закинути те ж, що й відомий скептик К. Мей: „Хто знається на нових технологіях, може отримувати від цього користь, але мало ймовірно, що інші люди, необізнані з використанням нових технологій (або не мають до них доступу), теж отримуватимуть користь від самої лише наявності ІКТ в сучасному житті” [12]. По-перше, доступ до урядових електронних сервісів тих же малозабезпечених верств населення можна організувати – безпосередньо або опосередковано. У першому випадку слід законодавчо забезпечити систему компенсації (грошової чи іншої) провайдерам і приватним підприємствам за трафік, витрачений на зв’язок з урядовими ресурсами. Тоді роботодавці не заперечуватимуть проти використання службових комп’ютерів у позаробочий час працівниками, якщо їм знадобиться добути якусь інформацію (стосовно своїх прав чи можливостей) на урядовому порталі, на сайтах місцевих органів влади або відомчих сайтах – бо це буде безплатно для юридичної особи, що є стороною контракту з провайдером. І люди, які не зможуть ще кілька років як мінімум придбати домашній комп’ютер і оплатити доступ в Інтернет вдома, тим не менше будуть в такий спосіб долучені до взаємодії держави з громадянами в інформаційному просторі. У другому випадку, коли доступ до урядових сервісів буде опосередкованим, пенсіонер чи малозабезпечений громадянин попросить члена родини, знайомого чи приятеля знайти для нього потрібні відомості на урядових сайтах. Що передбачає, зрозуміло, широку інформаційну кампанію – ці верстви населення мають знати, що ту чи іншу інформацію можна знайти не тільки у приймальні якогось державного органу, але і на його сайті.

Це підводить нас до другого аргументу, що заперечує скептицизм К.

Моя: більшість осіб, які матимуть можливість отримати (а тим більше відправити) певні відомості для державних установ в он-лайн, не стане витрачати час на візит до цієї установи. Або ж, як мінімум, більша обізнаність значно скоротить час, що знадобиться громадянину для вирішення питання в цій установі. Отже, меншими будуть черги, меншою завантаженість працівників державних установ. Вони зможуть приділяти більше уваги відвідувачам. Відтак вигоду від запровадження урядових електронних сервісів отримують всі громадяни, незалежно від того, чи мають вони доступ до цих сервісів і чи знаються на нових технологіях.

Тож у запровадженні проектів електронного урядування не слід зважати на скептиків, ані зарубіжних, ані вітчизняних. Бо заяви на кшталт тих, що зробив І. Лозовий (тоді заступник голови Державного комітету інформаційної політики України та керівника відділу роботи з Інтернетом цього комітету), говорячи про перспективи запровадження в Україні електронного уряду („нам до govnet мінімум 30 років”), не мають підґрунтя підстав. „Брак відповідної інфраструктури та надзвичайно примітивний рівень державної інформатизації” – не аргумент [13]. Інфраструктура з’явиться тільки-но держава створить законодавчу базу, яка зробить вигідним бізнес у галузі інформатизації і забезпечить умови для монополізації галузі. Так само і примітивний рівень державної інформатизації залежить не від можливостей державного бюджету, а від персональної зацікавленості держслужбовців. Підхід О. Баранова, колишнього начальника управління зв’язку, телекомунікацій та інформатизації Київської міськдержадміністрації, є одним із реальних способів впливу на ситуацію: „Як правило, чиновники мають вищу освіту. Один із можливих способів вирішення цієї проблеми (ігнорування чиновниками завдань Державної програми інформатизації – Авт.) – відбір за результатами атестації: знаєш, умієш – залишаєшся, якщо ні – вибачай” [14].

Україні слід запроваджувати реальне електронне урядування вже сьогодні – але змістивши акценти з бюджетного фінансування та урядової розробки законодавчих основ на активну співпрацю з бізнесом, з галузевою спільнотою, з неурядовими громадськими, дослідницькими, науковими організаціями. І, принаймні тимчасово, слід забути про вимоги і стандарти електронного урядування та „е-готовності”, розроблені найбагатшими державами світу. Українські реалії вимагають іншого підходу, висувають інші пріоритети. Головне завдання адаптації концепції електронного урядування до сучасних потреб України в тому й полягає, щоби не ставити завищених цілей, не засліплюватися надзвичайними можливостями, реалізованими іншими державами. Маємо зробити мінімум, проте швидко й ефективно.

Література:

1. Мамардашвили Е. М. Экспертное заключение для компании „Процесс Консалтинг”. – 2002 г.
2. Офіційний сайт Державного комітету зв'язку та інформатизації України http://stc.cg.ukrtel.net/_about/str2_infdoc.html.
3. Офіційний сайт Міністерства транспорту та зв'язку України.
4. Comparison of E-Readiness Assessment Models Final draft, v. 2.13, 14 March 2001. <http://www.bridges.org/ereadiness/tools.html>
5. Кошкин А. Н. Государство и „информационная революция”. Департамент правительственной информации Аппарата Правительства Российской Федерации / 24.03.2001. <http://www.e-government.ru/pub/e-government/985424635.html>
6. Офіційний сайт Державного комітету зв'язку та інформатизації України <http://stc.cg.ukrtel.net>
7. Компания Softline. http://softline.kiev.ua/control/ru/publish/category?cat_id=24405
8. Comparison of E-Readiness Assessment Models Final draft, v. 2.13, 14 March 2001. <http://www.bridges.org/ereadiness/tools.html>
9. Звернення Всеукраїнської Асоціації комп'ютерних клубів до РНБО, 2001. <http://uacc.org.ua/ru/activity/pr/22.html?start=8>
10. Сосніна С. Собака на прив'язі. <http://e-courier.umrep.kiev.ua/INSI3.htm>
11. Зміцнення „демократії участі” шляхом поліпшення доступу до інформації: глибинні інтерв'ю Фонду „Європа – XXI” з активістами громадських організацій м. Київ, 2004. <http://www.europerxxi.kiev.ua/?lang=ukr&m0=project&addm0=1&id=95&subm=measure&mode=print>
12. Мей Крістофер. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд. – К.: „К.І.С.”, 2004. – С. 107.
13. Крик души „міністра інтернета”. forUm. електронний журнал „е”. http://eee.com.ua/e/articles/internet/2002/1/art_230.html
14. Баранов О. Електронний уряд в Україні? Буде! Коли? – „Дзеркало тижня”. – №1 (376), 5 – 18 січня 2002 року. <http://www.zerkalo-nedeli.com>

„Афганська проблема” і політичний волонтаризм

Сергій Червонописький,

голова Української спілки ветеранів Афганістану
(воїнів – інтернаціоналістів)

Автор статті, один з фундаторів Української спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів), аналізує політичну ситуацію, що склалася в країні в останні роки „перебудови”. У статті досліджується, зокрема, розгляд I і II з’їздами народних депутатів СРСР питання про війну в Афганістані 1979 – 1989 років. Автор вважає, що для унеможливлення нових „Афганістанів” необхідно об’єктивно висвітлити всі проблеми тієї „таємної” війни, вивчити її уроки, а головне – створити в країні громадянське суспільство (складовою якого буде й УСВА), бо тільки воно спроможне стати на заваді волонтаристським діям політиків у воєнній сфері.

У березні 1989 року відбулися вибори народних депутатів СРСР. Вони стали неординарною подією в радянській історії: уперше це дійство проводилося на альтернативній основі, за участю представників різних політичних течій.

Серед обраних тоді народних депутатів СРСР, які репрезентували комсомол України, був і я. На вибори я йшов „самовисуванцем”. А це, навіть за перебудовчими мірками, було нечуваною зухвалістю.

У попередній публікації вже йшлося про складні процедури узгодження, обрання та затвердження на посадах секретарів комітетів комсомолу різного рівня. Механізм висування кандидатів у депутати був аналогічним. Спочатку в партійних кабінетах підбирали кандидатури. Потім визначали трудовий колектив, який мав „висунути” рекомендованого обранця. Якщо ж десь виринала непогоджена кандидатура, то парткоми і комітети комсомолу вважали її „чортом з табакерки”. „Самовисуванця” намагалися „зарубати” на бюро і пленумах, а в територіальних округах – на окружних зборах. Якщо ж це не вдавалося, тоді тиснули на виборчі комісії, аби не допустити зухвальця до реєстрації.

Але за вікном був уже 1989 рік, а не 1946 чи 1984, коли на „партійному парашуті” спускалася кандидатура, за яку голосували 99,99 % виборців.

Механізм багатоступеневих виборів від громадських організацій, зокрема й комсомолу, був таким. На першому етапі (наприкінці 1988 року) комсомольські організації України висунули півтори тисячі кандидатур. Міські і районні комітети підтримали 468 з них, а після обговорення на бюро (у Черкасах – навіть на пленумі) обкомів комсомолу до ЦК дійшли прізвища 45 кандидатів [1]. Зауважимо, що серед них членів ВЛКСМ було тільки 10, та й то 8 із них – комсомольські працівники, які, за тогочасними правилами, були членами КПРС [2].

У січні 1989 року бюро ЦК ЛКСМУ затвердило запропоновані комсомольськими організаціями кандидатури для висунання від ВЛКСМ. Після голосування в списку залишилось 17 осіб [3]. Серед них були секретарі ЦК ВЛКСМ (В. Мироненко і Л. Швецова) та секретарі ЦК ЛКСМУ (В. Цибух і В. Мірошниченко). До списку потрапили й два „афганці” – І. Новиков, шахтар з Донеччини, та Г. Орехов, будівельник з Дніпропетровщини [4]. На останньому етапі пленум ЦК ВЛКСМ обрав від комсомолу України 10 депутатів [5]. Всього ж із 100 кандидатів від громадських організацій України, поданих до Москви, 87 були обрані на пленумах центральних органів народними депутатами СРСР (окрім спілок театральних діячів та дизайнерів) [6].

У квітні 1989 року на пленумі ЦК ЛКСМУ підбивали попередні підсумки участі комітетів комсомолу у виборах. Відзначалося, що традиційна інерція та ще брак часу не дали змоги багатьом комітетам „розгорнутися”. Наводився, зокрема, такий приклад. У Криму кандидатури обговорювалися тільки в 6 з більш ніж 2 тисяч первинних комсомольських організацій. Та й загальний підсумок був невтішним. З 695 міськкомів і райкомів комсомолу тільки 14 скористалися правом висунання своїх кандидатів [7]. Це був закономірний результат нерішучості комітетів комсомолу, їх „совкової” звички погоджувати кожен порух з вищими інстанціями, неготовності до живої політичної роботи. І це різко контрастувало з енергійною діяльністю ініціативних груп, які підтримували кандидатів від опозиції.

До цих, перших за всю радянську історію альтернативних виборів, комсомол виборчими кампаніями особливо не переймався. Затверджена „на горі” рознарядка „по депутатах – членах ВЛКСМ” виконувалася без проблем. Отже й буремного 1989 року партійні бонзи стримували й без того кволу комсомольську ініціативу. Будь-який прояв активності, особливо в політичній і кадровій роботі, гасився, а то й карався.

Пригадується виступ першого секретаря Львівського обкому комсомолу А. Шлапака на VII пленумі ЦК ЛКСМУ 29 вересня 1989 року. Наведу його майже повністю, за стенограмою. „Для мене, – говорив А. Шлапак, – стали великим уроком вибори народних депутатів країни.

Узимку, при першому висуванні кандидатів у депутати, ми сміливо заявили, що в кожному окрузі комсомол висуне молодого кандидата й у ході передвиборчої кампанії почне здобувати досвід політичної організації й роботи. Але на нас суворо цитьнули з партійних кабінетів. Ми – в кущі, і робимо гарну міну при поганій грі. Мовляв, боротьба заради боротьби нам не потрібна, можна й старшого (партійного – **С. Ч.**) товариша підтримати. Як соромно було спостерігати на вулицях, коли молоді неформали запекло захищали своїх кандидатів, ставали в пікети, йшли на конфлікт з апаратом, до останнього боролися проти окружних передвиборчих зборів, а ми, розуміючи їх правоту, розуміючи, що нас втягли в апаратно-бюрократичну гру, мовчали.

Саме цим можна пояснити рішучість і впертість, які проявив Львівський міський комсомол на другому етапі виборів. У нас знову були труднощі щодо проведення пленуму з висування молодого кандидата в депутати. Нам не рекомендували висловлювати свою оцінку політичної ситуації в місті. Але це вже не спрацювало, бо відступати означало б зовсім втратити авторитет. Ці дії міському одержали підтримку населення й молоді. Народним депутатом обраний заввідділом міському 24-річний Ю. Торочко. (Так в стенограмі. Насправді – Ю. Сорочик. – **С. Ч.**) Відтак ледь-ледь почав жевріти вогник довіри до комсомолу” [8].

Отже, висунутий кандидатом у депутати без узгодження, я потрапив до розряду „самовисуванців” з усіма відповідними наслідками. Проте подолав усі рифи бурхливого виборчого потоку.

Що спонукало мене йти у владу? Та ще й „неформальним” шляхом? Мені вже тоді стало зрозуміло, що розмови про молодіжну політику, зокрема й про піклування про „афганців”, були пустою балаканиною, адже не існувало стосовно цієї проблеми жодної правової бази. Тому моєю метою було, по-перше, привернути увагу політичного „олімпу” до наших проблем, особливо до проблем інвалідів і сімей полеглих воїнів. По-друге, домагатися розшуку безвісти зниклих та повернення додому полонених. По-третє, зробити все, щоб армія не втягувалась у політичні чвари в інших країнах, а також в міжетнічні конфлікти в СРСР.

Невдовзі після виборів на пленумі ЦК ЛКСМУ „афганець” А. Здоровцев, робітник виробничого об’єднання „Сейм” з Путивля Сумської області, наказував депутатам від комсомолу України: „...не допустити другого Афганістану. Ми більше не хочемо, щоб долі зовсім юних хлопців вирішувалися в кулуарах... Без відома народу наші війська не повинні вводитися в інші країни” [9]. Ця думка цілком збігалася й з моїми прагненнями.

Перебудова дала надію, що буде розкрито таємні пружини афганської війни. Адже проголошувалась політика гласності, ліквідації „білих плям історії”. Першими в цей ідеологічний пролом кинулися публіцисти. Більшість із них не переймалися об’єктивністю в гонитві за „смаженими”

фактами. Прорив посилювався після появи 1987 року в „Правде” публікацій „В час випробування” та „Я вас в Афганістан не посилав...”. А тоді виступи „Правди” вважалися відображенням офіційної позиції ЦК КПРС. І про афганську війну заговорили на повний голос. Прискорився й процес самоорганізації учасників тієї війни, їм навіть прочинили двері в політику. Так, 1987 року XXV з’їзд ЛКСМУ обрав до складу ЦК 13 „афганців” [10].

У жовтні 1986 року з Афганістану було виведено танковий, два мотострілецькі і три зенітні полки. На виконання Женевських угод з квітня 1988 року почався вихід половини частин обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ). ЦК КПРС привітав воїнів-інтернаціоналістів на рідній землі, дякував за службу, обіцяв вирішити проблеми їх облаштування [11].

На XIX партконференції влітку 1988 року було надано слово командувачеві 40-ї армії генералу Б. Громову. Командарм особливо акцентував увагу на турботі про тих, хто повернувся з війни: „Всі воїни-інтернаціоналісти, живі й полеглі, поранені й контужені, родини полеглих – усі мають бути в полі зору райкому партії й райвиконкому, військкомату й комсомолу, найближчої військової частини” [12]. На цій же конференції М. Горбачов від імені партії і народу висловив „глибоку подяку солдатам і офіцерам, цивільним фахівцям – усім, чия доля зачепила й кого опалила ця війна” [13]. Однак це була пуста фраза, вложена в уста лукавого генсека кимось із спічрайтерів. Бо коли менш, ніж через рік (15 лютого 1989 р.) останні частини ОКРВ повернулися з Афганістану, від компартійного лідера не надійшло навіть привітання у зв’язку із закінченням тієї війни.

Як засвідчили подальші події, це не було випадковістю. Пізніше дуже чітко проявилися дві риси М. Горбачова: уникання від вирішення складних, критичних проблем і перекладання провини за ухвалені рішення на інших. Так він „підставив” армію під час подій у Закавказзі й Прибалтиці. Його заяви, ніби нічого не знав, наказів не віддавав, були блюзнірством. Будь-яка розсудлива людина розуміла, що в той час подібні дії без санкції генсека не могли здійснюватися в принципі.

25 травня 1989 року відкрився I з’їзд народних депутатів СРСР.

Напередодні академік А. Сахаров в інтерв’ю канадській газеті „Оттава сітізен” заявив, начебто за наказом командування радянські льотчики розстрілювали своїх же солдатів, які потрапляли в оточення, аби вони не могли здатися в полон. Обурення щодо цього висловила більшість учасників війни в Афганістані. Мої бойові побратими із 103-ї повітряно-десантної дивізії передали звернення солдатів, сержантів, офіцерів з проханням оголосити його на з’їзді. Вони розцінювали виступ А. Сахарова як „безвідповідальну, провокаційну витівку відомого вченого”, як „приниження честі, гідності й пам’яті синів Батьківщини, які до кінця виконали її наказ”.

У виступі на з’їзді я зауважив, по-перше, що в доповіді М. Горбачова

не було оцінки афганської війни. По-друге, сказав, як образливо чути „крилату” фразу „Я вас в Афганістан не посилав” та десятиріччями чекати обіцяних пільг, користуватися протезами, виготовленими на підприємствах, подарованих ще дружиною Черчілля. Не обминув і подій у Тбілісі та Прибалтиці. Я глибоко поважав академіка А. Сахарова, але навіть йому не міг дозволити ганьбити „афганців”. Тому й оголосив звернення воїнів-десантників.

Виступ поклав початок досить спонтанній дискусії щодо війни в Афганістані. А. Сахаров відповів, що „менш за все бажав зневажити Радянську Армію. ...Йшлося про те, що сама війна в Афганістані була злочинною авантюрою, розпочатою невідомо ким, і не відомо, хто несе відповідальність за цей великий злочин Батьківщини”. Далі Андрій Дмитрович виправдовувався: говорив, мовляв, не про розстріли оточенців, а про повернення радянських військовополонених з Пакистану і що „єдиним засобом вирішення цієї проблеми є прямі переговори між радянською стороною, кабульським урядом та афганськими партизанами, яких необхідно визнати воюючою стороною...” [14]. Однак більшість промовців не підтримала А. Сахарова.

Наслідком дискусії на I з’їзді народних депутатів СРСР стало доручення Верховній Раді СРСР „виробити політичну оцінку прийнятого свого часу рішення про введення радянських військ до Афганістану та доповісти її на II з’їзді народних депутатів СРСР” [15].

Як же накинулася тоді на мене „демократична” преса! Це ж треба – перечити „самому” А. Сахарову! Та не проти академіка спрямовувався мій виступ, а на захист честі й гідності полеглих і живих бойових побратимів. Так, траплялися випадки, коли наші солдати потрапляли під вогонь своїх. І зі мною це було: від помилок на війні ніхто не застрахований. Але ніхто й ніколи не віддавав наказів розстрілювати своїх! Навпаки, ми за всяку ціну рятували оточених, витягали з-під вогню навіть убитих, аби не лишити їх противникові на поруку. Про це пізніше писав і генерал Б. Громов [16].

Можливо, з висоти сьогодення академік А. Сахаров, якби був живим, зрозумів би, що та війна була першим досвідом світової спільноти в боротьбі з ісламським фундаменталізмом і тероризмом, що моджахеди, талібани ще тоді несли загрозу всьому світові.

Однак мій виступ „запам’ятався” багатьом і надовго. Так, 2003 року вийшла друком шеститомна „Політична історія України. XX століття”, автори якої, зарахувавши мене до консервативного крила народних депутатів СРСР, пишуть: „Перший секретар Черкаського міськкому комсомолу С. Червонописький патетично проголошував з трибуни з’їзду, що „є три слова, за які, я вважаю, потрібно боротися.., – це: Держава, Батьківщина, Комунізм” [17]. 2004 року один із авторів шостого тому – О. Бойко розтиражував цю тезу в посібнику „Нариси з новітньої історії

України" [18].

Що тут можна сказати? По-перше, всі ми діти свого часу. Однак за Державу й Батьківщину не боротися може хіба їх ворог. А якщо під комунізмом розуміти соціальну справедливість, то за це УСВА вимушена боротися з перших днів свого існування. По-друге, я виступав з широкого кола питань, а ті слова вилучено з контексту, що не личить фаховим історикам. По-третє, поки історики писали новітню історію в тиші кабінетів чорнилом, „афганці” писали її в горах і пустелях Афганістану своєю кров’ю. Але чуже не болять, тому не тільки у згаданих історичних працях, а й майже в усіх інших немає жодного слова про афганську війну та її учасників. А від того, яку історію спільно напишемо, залежить майбутнє.

Під завершення I з’їзду народних депутатів сформувалися два угруповання прихильників перебудови: помірне на чолі з М. Горбачовим і радикальне – Міжрегіональна депутатська група, лідером якої став А. Сахаров, а згодом Б. Єльцин. На II з’їзді народних депутатів МДГ висунула вимоги: скасувати Статтю 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС; здійснити рішучі кроки щодо деідеологізації управління країною, боротьби з бюрократією, розгортання політичного плюралізму, запровадження посади Президента СРСР тощо. Прагнучи утримати владу, М. Горбачов почав підлаштовуватися під ці гасла. Такий дрейф позначився й на його позиції відносно афганської війни.

На II з’їзді народних депутатів СРСР афганська війна знову опинилась в центрі уваги. Відповідно до рішення попереднього з’їзду, Комітет з міжнародних справ Верховної Ради СРСР оголосив свої висновки. В них говорилося про складне міжнародне становище, гостру політичну конфронтацію та надмірну ідеологізацію радянської зовнішньополітичної діяльності. Констатувалося, що рішення про воєнне втручання в події в Афганістані було прийнято главою КПРС і держави Л. Брежнєвим, а також міністром оборони Д. Устиновим, міністром закордонних справ А. Громиком і головою КДБ Ю. Андроповим. З’їзд ухвалив постанову, що рішення про введення радянських військ в Афганістан в грудні 1979 року „заслужує морального і політичного осуду”. Це сталося 24 грудня 1989 року – майже день у день через десять років після того, як передові частини 40-ї армії перетнули радянсько-афганський кордон.

З’їзд також доручив Конституційній комісії при підготовці проекту нового Основного Закону країни врахувати пропозиції щодо конкретизації основних принципів прийняття рішення про використання контингентів Збройних Сил СРСР; Верховній Раді – розглянути питання про створення Комісії у справах колишніх військовослужбовців контингенту радянських військ в Афганістані; Раді Міністрів – розробити програму облаштування життя й побуту колишніх військовослужбовців та інших осіб, які входили до складу ОКРВ, а також сімей полеглих воїнів [19].

Визнавши рішення про початок військової операції в Афганістані

політичною помилкою та засудивши його, з'їзд водночас заявив, що це „жодною мірою не кидає тінь на солдатів і офіцерів, яких направляли до Афганістану. Вірні присязі, впевнені в тому, що захищають інтереси Батьківщини і надають дружню допомогу сусідньому народові, вони лише виконували свій воїнський обов'язок” [20]. І це справді так.

Проте ніхто не попросив вибачення за політичну помилку у воїнів, у родин полеглих. М. Горбачов „відхрещувався” від своєї причетності до тієї війни, хоча 1979 року, коли приймалося рішення про введення військ, був кандидатом, з 1980 року – членом Політбюро ЦК КПРС, а з 1984 року – членом комісії Політбюро з проблем Афганістану. Його прізвище є в протоколі №177 засідання Політбюро ЦК КПРС 27 грудня 1979 року, коли розглядалось питання „Про наші кроки у зв'язку з розвитком становища навколо Афганістану” [21]. Він добре знав, чому і як розпочалася війна і чого вона коштувала.

А що ми тоді знали про афганську війну? Пам'ятаю, як влітку 1979 року нам, офіцерам, наказали сфотографуватися в цивільному. Стало зрозуміло, що десь щось готується. А фото на документи в цивільному одразу навели на думку про кубинський варіант бойового втручання. На Кубу військові направлялися під виглядом туристів, з цивільними паспортами. Восени того ж року командир нашого 350-го парашутно-десантного полку Г. Шпак з групою офіцерів перебував на реконгносцировці в Кабулі. Відтак стало зрозуміло, де готується.

Одразу після закінчення війни майже ніхто не бажав говорити про Афганістан (звичайно, окрім тих, хто там не був) ні перед телекамерами, ні на шпальтах газет, журналів, ніхто не писав мемуарів. Багато ще потрібно було осмислити, багато ще боліло, багато в чому потрібно було розібратися. Для кожного солдата, прапорщика й офіцера, які воювали в Афганістані, слово „Афган” означає не тільки назву країни. Воно значно ширше, бо вміщує весь спектр почуттів і спогадів: біль і захоплення, мужність і боягузство, військове товариство і зрада, страх і ризик, жорстокість і співчуття. Все це їм довелося пережити в тій країні на тій війні. Осмислення політичних, воєнних подій, їх оцінка й систематизація відбувалися вже значно пізніше. Проте повна і, головне, правдива історія війни в Афганістані не написана й досі. І тут немає нічого дивного. Адже навіть шести десятиліть не вистачило, щоб здійснити глибинний політологічний аналіз подій Другої світової війни.

Найбільше суперечок викликають такі проблеми, як причини афганської війни, її підсумки та уроки. Існує широкий спектр думок щодо цього. Йдеться і про маразм кремлівських геронтократів, і про корисливі інтереси панівної верхівки тощо. Взагалі, як вказує О. Ляховський, автор поки що єдиної фундаментальної праці про війну в Афганістані, версій щодо мотивів прийняття рішення про введення радянських військ, особливо в другій половині 1980-х років, з'явилося чимало. Були й такі

аналітики, яким повсюди привиджувався єврейський слід [23].

Р. Медведєв, відомий правозахисник й історик, якого не можна запідозрити в симпатіях до радянського режиму, але який завжди відзначався об'єктивністю, вважає такі аргументи необґрунтованими. Він вказує на раптовість квітневої „революції” в Афганістані 1978 року для радянських лідерів; значне посилення усіх видів економічної допомоги Афганістану, враховуючи соціалістичні гасла нових лідерів; прийняте 19 березня того року рішення Політбюро в жодному випадку не вводити війська до Афганістану та утворення комісії „чотирьох” для постійного аналізу ситуації і відпрацювання рекомендацій з проблем Афганістану. До складу комісії входили Ю. Андропов, Д. Устинов, А. Громико, Б. Пономарьов [23]. На такий розвиток подій вказує, зокрема, і Б. Громов [24].

Введення військ вело СРСР до політичної ізоляції. Проти такого кроку категорично заперечували голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін, начальник Генерального штабу Збройних Сил М. Огарков, головнокомандувач Сухопутних військ А. Павловський. Стриманість досить довго проявляли Л. Брежнєв і практично всі члени Політбюро [25].

Проте 12 грудня 1979 року Політбюро приймає рішення про введення ОКРВ до Афганістану. Що змусило піти на військову операцію? Більшість політологів вказують на значне загострення міжнародної ситуації в 1978 – 1979 роках, ускладнення становища всередині афганської політичної верхівки в серпні – вересні 1979 року, вбивство державного і партійного лідера Афганістану Н. Таракі та прихід до влади Х. Аміна, розгорнутий терор проти його супротивників, його спроби зблизитися з США [26]. В. Варенников (під час війни – заступник начальника Генштабу, в 1985 – 1989 роках – керівник оперативної групи міністерства оборони СРСР в Афганістані) вважає, що майже головним став суб'єктивний чинник в особі тодішнього міністра оборони Д. Устинова, який користувався повною довірою Л. Брежнєва, але не мав авторитету у Збройних Силах [27]. Тому йому була потрібна „невеличка переможна війна”.

Що ж спонукало „кремлівську четвірку” й Політбюро в цілому змінити погляди на розвиток ситуації в Афганістані та навколо нього і вдатися до потужної військової акції, що перейшла потім у затяжну, смертельно виснажливу для економіки СРСР війну?

На наш погляд, найбільш переконливими є аргументи Р. Медведєва. Вчений називає п'ять нових чинників, яких не існувало до початку 1979 року і які підштовхнули радянське керівництво до воєнного варіанту розв'язання афганської проблеми. Це: іранський чинник (прихід до влади імама Хомейні й загроза розповсюдження ісламського фундаменталізму в світі та в деяких республіках СРСР); американський чинник (посилення позицій США в Афганістані для зменшення там іранського і пакистанського впливу); китайський чинник (військові конфлікти у В'єтнамі та на радянсько-китайському кордоні); воєнно-політичне

зближення США і Китаю, спрямоване на протистояння „радянському гегемонізму”; німецький чинник (розміщення в Західній Німеччині крилатих ракет і ракет „Першинг”). Р. Медведев слушно зауважує, що „за логікою холодної війни послаблення позицій тієї чи іншої наддержави в одному регіоні потрібно було компенсувати посиленням позицій іншої наддержави в іншому регіоні” [28].

Існували й інші важливі фактори. США розраховували, що втягнення СРСР в широкомасштабні бойові дії в Афганістані підірве економіку СРСР та його позиції на міжнародній арені. З цією метою США здійснили стратегічну дезінформацію радянського керівництва, про що докладно розповідає О. Ляховський [29]. Він наводить два меморандуми З. Бжезинського президентові США від 26 грудня 1979 року та аналітичну записку Інституту економіки країн соціалістичної системи, яка в січні 1980 року була направлена до ЦК КПРС і КДБ [30]. Окрім того, начальник нелегальної розвідки КДБ того часу генерал Ю. Дроздов вказує, що посилення позицій США в Афганістані наблизило б їх до найбільшого у світі родовища урану на території Таджикистану [31].

Багато дослідників наголошують, що трагічне рішення було прийняте 12 грудня 1979 року „четвіркою” (Л. Брежнєв, Ю. Андропов, А. Громико, Д. Устинов). При цьому начебто не було жодних офіційних документів про це [32]. Але це не зовсім так.

Як тепер відомо, у жовтні – листопаді 1979 року становище в тривожному регіоні обговорювалося в Кремлі безперервно: комісія „чотирьох” збиралася двічі на тиждень. Кілька разів питання про Афганістан виносилося на засідання Політбюро ЦК КПРС. Якщо спочатку пропозиція ввести війська відкидалася відразу, то до кінця листопада всі члени комісії стали схилитися до прийняття найрадикальнішого варіанту – військового втручання. 12 грудня 1979 року Політбюро приймає відповідне рішення. Справді, на цьому засіданні не велося ні протоколу, ні стенограми. Було прийнято секретну постанову, до того ж зашифровану. Вона стала доступною тільки 1992 року. Ось її текст.

Постанова ЦК КПРС № 176/125 від 12 грудня 1979 р.

Головував тов. Л. І. Брежнєв.

Були присутні: Суслов М. А., Гришин В. В., Кириленко О. П., Пельше А. Я., Устинов Д. Ф., Черненко К. У., Андропов Ю. В., Громико А. А., Тихонов М. О., Пономарьов Б. Н.

До становища в „А”

1. Схвалити положення й заходи, викладені тт. Андроповим Ю. В., Устиновим Д. Ф., Громиком А. А. Дозволити їм у ході здійснення цих заходів вносити корективи непринципового характеру. Питання, що вимагають рішення ЦК, своєчасно вносити в Політбюро. Здійснення всіх цих заходів покласти на тт. Андропова Ю. В., Устинова Д. Ф., Громика А. А.

2. Доручити тт. Андропову Ю. В., Устинову Д. Ф., Громику А. А. інформувати Політбюро ЦК про хід виконання накреслених заходів.

Секретар ЦК

Л. Брежнєв [33].

Рішення Політбюро привело в рух велетенську військову машину на південних рубежах СРСР. І тут обходилися без письмових вказівок з Москви. Лише 24 грудня на нараді керівного складу міністерства оборони було оголошено про прийняття радянським керівництвом рішення про введення військ в Афганістан. Директива міністра оборони визначила точний час переходу кордону – 15.00 25 грудня 1979 року [34]. У визначені терміни з району узбецького міста Термез перетнули кордон частини 108-ї мотострілецької дивізії, а з туркменського міста Кушки – 5-ї мотострілецької дивізії під командуванням генералів К. Кузьміна і Ю. Шаталіна. Водночас повітрям почалася передислокація на летовища Кабула й Баграма 103-ї повітряно-десантної дивізії генерала І. Рябченка.

Пленум ЦК КПРС 23 червня 1980 року одностайно схвалив прийняті Політбюро ЦК заходи з надання всебічної допомоги Афганістану у справі відбиття збройних нападів і зовнішнього втручання, мета яких задушити афганську революцію і створити проімперіалістичний плацдарм воєнної агресії на південних кордонах СРСР. Соловейком співав осанну титанічній діяльності Л. Брежнєва з трибуни пленуму тодішній перший секретар ЦК компартії Грузії Е. Шеварднадзе. Він заявив, що „сміливий, єдино вірний, єдино мудрий крок стосовно Афганістану із задоволенням був сприйнятий кожною радянською людиною” [35].

Планувалося ввести обмежений контингент радянських військ в Афганістан чисельністю до 30 тисяч, терміном на 3 – 4 місяці, стати гарнізонами для захисту автомагістралей, летовищ, важливих об’єктів, урядових установ та своєю присутністю стабілізувати становище. Проте вже наступного року внаслідок дій моджахедів, значного посилення закордонної допомоги їм, війська були втягнуті в бойові дії, а їх чисельність 1987 року зросла до 120 тисяч. Всього через ОКРВ пройшло 546.255 осіб [36], серед них 160.375 з України. Загальні втрати склали 14.453 особи. З України загинуло 3.280, зникли безвісти – 80 чоловік [37]. Середньодобові витрати СРСР на війну складали 1984 року – 4,3 мільйона рублів, а 1987 – вже 14,7 мільйона [38].

Афганська війна тривала майже вдвічі довше, ніж Велика Вітчизняна. В основному існують дві точки зору щодо її підсумків. Перша: СРСР здійснив агресію; радянські війська зазнали поразки; війна СРСР в Афганістані тотожна війні США у В’єтнамі тощо.

Прихильники іншої позиції твердять протилежне. Так, В. Варенников вважає, що радянські війська „в підсумку фактично отримали воєнно-політичну перемогу: не дали опозиції, підтриманій США й Пакистаном, розчавити народ Афганістану як в період нашого перебування, так і кілька років після виходу радянських військ” [39]. Б. Громов пише, що „не існує підстав для твердження, що 40-а армія зазнала поразки, так само як і про те, що ми одержали воєнну перемогу в Афганістані. Радянські війська

наприкінці 1979 року безперешкодно увійшли в країну, виконали – на відміну від американців у В'єтнамі – свої завдання і організовано повернулися на Батьківщину” [40]. Треба підкреслити, що завдання когось перемогти, підкорити Афганістан перед ОКРВ не ставилося. Взагалі цілі тієї війни політичним керівництвом СРСР не були чітко визначені, що дає підстави деяким „дослідникам” твердити про поразку СРСР.

В. Варенников упевнений, що за умови збільшення військ в 3 – 5 разів та нанесення авіаційних ударів по базах і центрах підготовки душманів в Пакистані, їх розстрожили б за кілька місяців [41]. Він також вважає, що ні за метою, ні за методами дій, ні за кількістю задіяних військ, ні за втратами війни США у В'єтнамі та СРСР в Афганістані дуже не схожі. З першого погляду це справді так. Приводом війни США став інцидент у Тонкінській протоці в територіальних водах Демократичної Республіки В'єтнам. Мета – знищення уряду і соціалістичного ладу в ДРВ. Чисельність американського угруповання сягала 543 тисяч осіб. Застосовувались всі види збройних сил, а також засоби масового знищення. Втрати склали 56,5 тисячі вбитими та 303,6 тисячі пораненими [42].

І ще одна різниця беззаперечна. Це – висвітлення перебування військ в іншій країні, їх бойової діяльності. Американці діяли відкрито. Весь світ знав, що вони у В'єтнамі ведуть війну, зазнають втрат тощо. Віддавалася належна шана полеглим. В СРСР все було навпаки. Заборонялося не тільки писати, а й говорити про афганські події. І навіть над святим – похованням – познущалися. 1992 року став відомим ще один документ.

Цілком таємно
Особлива папка

Робочий запис

засідання Політбюро ЦК КПРС від 30 липня 1981 року

...**Суслов:** Хотілося б порадитись. Товариш Тихонов подав записку в ЦК КПРС щодо увічнення пам'яті воїнів, що загинули в Афганістані. Причому пропонується виділяти кожній родині по тисячі карбованців для встановлення надгробків на могилах. Справа, звичайно, не в грошах, а в тім, що коли зараз ми будемо увічнювати пам'ять, будемо писати про це на надгробках, а на деяких цвинтарях таких могил буде кілька, то, з політичної точки зору, це не зовсім правильно.

Андропов: Звичайно, ховати воїнів потрібно з почестями, але увічнювати їх пам'ять поки що зарано.

Кириленко: Недоцільно встановлювати зараз надгробні плити.

Тихонов: Взагалі, звичайно, ховати потрібно, інша справа, чи варто робити написи.

Суслов: Варто було б подумати й про відповіді батькам, діти яких загинули в Афганістані. Тут не повинно бути вільностей. Відповіді мають бути лаконічними й більш стандартними [43].

Нічого, крім осуду, така позиція викликати не може. Навіть списки загиблих в військкоматах були таємними. Замовчування у багатьох сформувало негативне ставлення до ветеранів афганської війни, яка так і лишилась далекою й незрозумілою для широкого загалу.

Підсумовуючи висновки дослідників, можна визначити деякі уроки з війни в Афганістані.

Перший. Збройне втручання у внутрішні справи країн, у яких точиться громадянська війна, або втручання з метою надання допомоги політичному режимові, який веде війну проти свого народу, неприпустиме. Проте треба розуміти, що частина афганського народу все ж підтримувала тодішній політичний режим і вітала прихід радянських військ.

Другий. Політичні рішення, які приймає влада у воєнній сфері, мають бути виважені, відкриті для суспільства. Політичне керівництво має нести відповідальність, в тому числі й кримінальну, за політичні авантюри. Воєнні рішення політиків повинні обов'язково спиратися на висновки військових фахівців, досвід минулих воєн.

Третій. Збройні сили, які ведуть бойові дії за наказом влади, повинні знати мету і завдання війни, бути впевненими в її справедливому характері, відчувати підтримку суспільства, мати відповідний статус, пільги й повагу.

Четвертий. Застосуванню збройних сил повинно передувати досконале вивчення економічних, політичних, соціальних, географічних, воєнних умов, менталітету населення театру бойових дій, координація, взаємодія видів, родів збройних сил, воєнних та державних, політичних, громадських організацій [44]. Зауважимо, що це справедливо й для миротворчих операцій.

Аналогії – справа невдячна. Проте чимало російських дослідників, ветеранів війни в Афганістані твердять, що радянські помилки в Афганістані повторило російське керівництво в Чечні. Та, скажімо, В. Варенников вважає, що жодні порівняння недоречні. Він пише: „Війна в Афганістані для радянського солдата – це війна на території чужої держави”, в якій „воїн виступав у ролі інтернаціоналіста, свідомо допомагаючи дружньому народові стабілізувати становище... Війна ж в Чечні для російських солдат – це фактично бойові дії по знищенню банд міжнародного тероризму на нашій території”, які „на відміну від афганських протягом 1995 та 1996 років стали суцільною поразкою”. Однак далі генерал пише: „Як на мене, і колишній президент Російської Федерації, що розв'язав чеченську війну, навіть сьогодні не спроможний відповісти, що це була за війна, з якими цілями вона велась, чому він вирішив її розпочати і чи можна було уникнути війни в Чечні взагалі” [45]. Але ж саме це й „ріднить” дві війни! Знову – тільки суб'єктивний фактор при прийнятті рішення на військову операцію, повний брак аналізу, прогнозу, чітких політичних цілей, стратегічних і тактичних завдань, нехтування людськими долями й життями.

Тактичні способи, які застосовувалися в Афганістані і застосовуються нині в Чечні, неправильні. Є зброя вибіркової дії (автомат, гранатомет, гармата тощо) і невибіркової дії (наприклад, авіація). Масове застосування

останньої призвело до великих втрат серед мирного населення і відштовхнуло лояльну частину афганців від підтримки навіть політики примирення, а в Чечні відштовхує від федеральної влади.

Отже, спочатку з сумнівних політичних міркувань розпочали афганську війну, а на II з'їзді народних депутатів СРСР, знову ж таки з політичних міркувань, приховали правду про неї. Та трагедія майже нічому не навчила політиків.

Робота у Верховній Раді СРСР запам'яталася багатьма подіями, зустрічами, знайомствами. Ставали зрозумілими внутрішні пружини, механізми політичних процесів. II з'їзд не визначив оцінку війни, він, по суті, залишив це питання в підвішеному стані. Та вже було не до того. У березні 1990 року III з'їзд народних депутатів СРСР обрав М. Горбачова Президентом СРСР і скасував Статтю 6 Конституції. У грудні того ж року IV з'їзд народних депутатів СРСР увів посаду віце-президента. Її обійняв колишній комсомольський і профспілковий функціонер Г. Янаєв (який 19 серпня 1991 року очолив Державний комітет з надзвичайного стану – ГКЧП). Раду Міністрів було перейменовано на Кабінет Міністрів. З'їзд вніс зміни до Конституції, розширивши повноваження Президента. Він, зокрема, одержав право безпосередньо керувати урядом, очолювати Раду Федерації і Раду безпеки.

За півтора роки система влади в країні тричі (!) кардинально змінювалася. Тричі народжувалися, помирали, реорганізовувалися численні структури. Такий коловорот могла витримати тільки країна з розвиненою економікою, яка не залежить від кульбیتів політиків. Радянська ж економіка, повністю залежна від політичного керівництва, в цих умовах почала буквально на очах розсипатися.

А у самій партії розгорнулися незворотні процеси, обумовлені тим, що вона втратила монопольне становище в країні. Партноменклатура розкололася. Одна її частина стояла на ортодоксальних позиціях; інша, зобов'язана своїм вивищенням М. Горбачову, підтримувала його; третя, відчувши смак наживи, гарячково готувалася до нової ролі; четверта група будувала кар'єру в республіках. Перший ешелон партноменклатури почав витіснятися другим, менш „обтяженим” старими догмами, який, до того ж, побачив для себе непогані перспективи.

В ході перебудовних процесів до політичної, соціальної та економічної кризи додалася ще й криза національно-державного устрою. Ослаблення центральної партійно-державної влади, побоювання втратити своє становище змусили місцеву політичну еліту шукати союзу з національною інтелігенцією, яка розгорнула боротьбу за вплив на суспільну свідомість населення союзних і автономних республік. Інтернаціоналізм доперебудовного періоду де-факто означав радянізацію й русифікацію. Інтернаціоналізм у нових умовах заохочував національні рухи – відповідно до нової концепції центру, який став претендувати на роль

наднаціонального утворення. Хоча в республіках він, як і раніше, асоціювався з російською владою.

Гострі протиріччя в країні, одержані у спадок від попереднього режиму й породжені „перебудовою”, нагромаджувалися й досягли критичної маси. Політичне керівництво вже не могло з ними впоратися. Ця ситуація об’єктивно підвела КППС, СРСР, соціалістичну систему до останньої межі, за якою їх чекала історична безодня. Радянські лідери не змогли оцінити змін в країні і світі, науково проаналізувати їх, виробити нову стратегію і тактику дій. Навіть милиці „перебудови” вже не могли врятувати становище. Тому вирок історії був цілком логічним.

Висновки

Війна в Афганістані виявилась непосильною для радянської економіки. Афганський вогонь спалив і СРСР, і КППС. Спроба знову приховати правду на цей раз виявилась марною, відштовхнула збройні сили від влади. Наслідки політичного і морального „страусизму” завжди дорого коштують народів і країні. Важко розраховувати на те, що знайдуться люди, готові стати до лав захисників Вітчизни, якщо держава не буде турбуватися про тих, хто хоча б раз пролив кров за її наказом. Або кидати напризволяще воїнів – ветеранів, калік, родини полеглих, солдатів, що пропали безвісти. Байдужість до долі солдатів і їх матерів породжує байдужість до долі Батьківщини. Що може бути страшніше за це?

Актуальність дослідження генезису, політичного, воєнного досвіду війни в Афганістані зростає в умовах ескалації участі України в миротворчих операціях. В Росії, як відомо, афганська війна нічому не навчила нових політиків. Радянські ідеологи називали війну в Афганістані „виконанням інтернаціонального обов’язку”. Зараз участь контингенту Збройних Сил України, зокрема, в Іраку називають „миротворчою місією”. Однак не треба бути видатним фахівцем-міжнародником, щоб зрозуміти, що війна США проти Іраку – це війна-репресалія начебто проти тирана С. Хусейна. Спочатку приводом „Бурі в пустелі” 1991 року слугувала агресія Іраку проти Кувейту, а 2003 року – наявність зброї масового знищення, якої так і не знайшли. Та справжня мета не в цьому. У випадку з Іраком – це війна за контроль над його нафтородовищами. В інші країни, де точаться громадянські війни, українські миротворці їдуть працювати на примирення, охорону важливих народногосподарських об’єктів, урядових установ тощо. Однак з такою ж „шляхетною” метою входив і ОКРВ до Афганістану. Нині США здійснюють антитерористичну „миротворчу” операцію в тій країні. Коли зважаєш на її характер та на спрямованість зовнішньої політики України, то мимоволі думаєш: як би там знову не опинилися українські хлопці...

Література:

1. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2106. – Арк. 7.
2. Там само. – Спр. 2102. – Арк. 58.
3. Там само. – Арк. 10.
4. Там само. – Арк. 58, 63.
5. Там само. – Спр. 2096. – Арк. 97.
6. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2038. – Арк. 5.
7. Там само. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2106. – Арк. 10.
8. Там само. – Спр. 2099. – Арк. 30.
9. Там само. – Спр. 2100. – Арк. 171.
10. Там само. – Спр. 1966. – Арк. 131.
11. Воинам-интернационалистам, возвращающимся из Демократической Республики Афганистан: Приветствие ЦК КПСС // Правда. – 1986. – 14 октября.; К советским воинам-интернационалистам, возвращающимся из Республики Афганистан: Обращение ЦК КПСС // Правда. – 1988. – 15 мая.
12. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.: Стеногр. отчет. – В 2 т. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1988. – С. 25.
13. Там само. – Т. 1. – С. 43.
14. Цит. за: **Звезда над Кабулом** / Сост. А. П. Житухин, С. А. Лыкошин. – М.: Молодая гвардия, 1990. – С. 18 – 20, 22 – 24.
15. Первый съезд народных депутатов СССР: Стенограф. отчет. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1989. – С. 428.
16. **Громов Б. В.** Ограниченный контингент. – М.: Изд. группа „Прогресс” – „Культура”, 1994. – С. 269.
17. Політична історія України. XX століття: У 6 т / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – 2003. – С. 379.
18. **Бойко О. Д.** Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 рр.): Навч. посібник. – К.: Кондор, 2004. – С. 99.
19. Второй съезд народных депутатов СССР: Стенограф. отчет. – Т. 4. – М.: Политиздат, 1990. – С. 616.
20. Там само.
21. Див. **Ляховский А. А.** – Трагедия и доблесть Афгана. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ярославль: ООО ТФ „Норд”, 2004. – С. 306.
22. Див. **Ляховский А. А.** Вказ. праця. – С. 228.
23. **Медведев Р.** Неизвестный Андропов. – Ростов-на-Дону: изд. „Феникс”, 1999. – С. 271 – 272.

24. Громов Б. В. Вказ. праця. – С. 41, 43.
25. Ляховский А. А. Вказ. праця. – С. 112, 202.
26. Варенников В. И. Неповторимое: В 7 кн. – Кн. 5. – Афганистан. И доблесть и печаль. Чернобыль. – М.: Сов. писатель, 2001. – С. 415 – 417.
27. Див.: Там само. – С. 46 – 47.
28. Див. детальніше: Медведев Р. Вказ. праця. – С. 280 – 284.
29. Див. детальніше: Ляховский А. А. Вказ. праця. – С. 229 – 234.
30. Див.: Там само. – С. 317 319, 322 – 323, 337 – 339.
31. Див. детальніше: Дроздов Ю., Курилов В. Операция „Шторм-333” / / Альманах „Вымпел”. – 1999. – С. 8.
32. Див.: Гай Д., Снегирев В. Вторжение: неизвестные страницы необъявленной войны. – М.: ИКПА, 1991. – С. 224.
33. Цит. за: Ляховский А. А. Вказ. праця. – С. 215.
34. Громов Б. В. Вказ. праця. – С. 84.
35. Цит. за: Ляховский А. А. Вказ. праця. С. 221.
36. Афганец. – 1996. – № 7.
37. Я вернусь... – Черкаси: „Відлуння”, 2000. – С. 243.
38. Ляховский А. А. Вказ. праця. – С. 612.
39. Варенников В. И. Вказ. праця. – С. 5.
40. Громов Б. В. Вказ. праця. – С. 331.
41. Варенников В. И. Вказ. праця. – С. 417.
42. Дипломатический словарь. – 4-е изд. перераб. и доп.: В 3 т. – Т. 1. – М.: „Наука”, 1984. – С. 13.
43. Цит. за: Ляховский А. А. Вказ. праця. – С. 435.
44. Детальніше див.: Военно-политические итоги и уроки ведения боевых действий в Афганистане в 1979 – 1989 годы: Мат. научно-практ. конференции, посвященной 10-летию вывода войск бывшего СССР из Афганистана. 25 декабря 1998 года. – Полтава, 1998. – С. 10.
45. Варенников В. И. Вказ. праця. – С. 418.

Управлінська культура: теоретичне поняття чи управлінська поведінка?

Ніна Нижник,

доктор юридичних наук, перший проректор
Національної академії державного управління
при Президентові України

Людмила Пашко,

кандидат філологічних наук, докторант
кафедри державного управління і менеджменту
Національної академії державного управління
при Президентові України

Що, по-моєму, начальство?

Це – думка в голові і людяність у серці.

М. Стельмах

У Національній академії державного управління при Президентові України у червні 2005 року проходив XVIII Міжнародний конгрес з підготовки вищих державних службовців. На початку засідання робочої групи „Професіоналізм вищих керівних кадрів у політико-адміністративному контексті. Сучасні стандарти та кращий досвід підготовки і професійного розвитку” її учасники сформулювали ключові питання, перше з яких було таким: „Як охарактеризувати професіоналізм управлінця XXI століття?”

Пошук відповідей викликав жваву дискусію. Основні її моменти та наші міркування викладено нижче.

Державні службовці з їх професійними навичками, менталітетом і культурою відрізняються від інших соціально-професійних груп такою важливою особливістю, як відповідальність за управління в державі. Саме ця особливість на всіх етапах суспільного розвитку викликала пильний інтерес науковців, який автоматично поширювався і на працівників цієї соціально-професійної групи. Причина такої зацікавленості полягає в тому, що „особистість державного службовця – „...це цілісна сукупність

Управлінська культура:

теоретичне поняття чи управлінська поведінка?

Ніна Нижник, Людмила Пашко

властивостей індивіда, що фіксує органічну єдність індивідуальних якостей людини та особливості її включення до суспільних відносин через сферу державної служби” [1, с. 34].

Ще Платон у праці „Держава” прагнув виробити теорію суспільства, в якому завдяки навчанню та мудрості „філософи-правителі” встановили б для населення правильну систему цінностей. В уяві М. Вебера чиновник поставав кваліфікованим, професійно вишколеним багаторічною підготовкою спеціалістом з високою становою честю, що дає йому можливість оперативно відгукуватися на сигнали соціального довілля. Іншої думки дотримувався А. Сен-Сімон. Він вважав, що втрата 30 тисяч державних службовців не завдасть відчутних збитків державі на відміну від втрати 30 тисяч представників розумової праці. Цю тезу вчений обґрунтовував тим, що управлінська діяльність не потребує таланту, оскільки державні службовці тільки й уміють те робити, що розпоряджатися тими, хто працює [2, с. 49].

Сучасний підхід до державної служби пояснюється кількома факторами. Перш за все, усвідомленням того, що ієрархія в державних установах не зникне цілком, тим більше, що на практиці в будь-якому управлінському колективі до 64 % працівників ідентифікує себе з „білкою в колесі”, 10 – 17 % – „гвинтиком” механізму управління і лише 1,5 – 2 % вважають себе генераторами ідей, ініціаторами нових починань [1, с. 83]. Крім того, існування різних управлінських рівнів найповніше відповідає завданню інституціоналізації відповідальності та поведінки, яка привноситься в організацію¹ всіма її працівниками [3, с. 167].

Як відомо, головними складовими управління як специфічного виду соціальної діяльності є:

- 1) планування, що проявляється у визначенні мети і завдань організації та шляхів їх реалізації;
- 2) організація упорядкування та регулювання діяльності працівників;
- 3) управління персоналом.

В сучасних умовах функціонування державного управління остання у цьому переліку, але першорядна за значенням складова – управління персоналом – набуває визначального значення для успіху діяльності будь-якого колективу. Причому перспективним стає підхід до персоналу як до людських ресурсів, що автоматично актуалізує проблему „орієнтації на людину... в самому середовищі державних службовців. Організація життєздатна лише завдяки особистостям і лише у світі особистостей.

¹У нашому дослідженні терміни „державна установа” і „організація” вживаються як синоніми. Ми використовуємо дефініцію Ч. Барнарда, одного з класиків менеджменту 1930 – 1940 років: „Організація – група людей, діяльність яких свідомо координується для досягнення спільної цілі чи цілей”.

Всередині державної служби, як й у відносинах із громадянами, первинною має стати повага до кожної особи як до людини, незалежно від її заслуг” [4, с. 57].

Як не парадоксально, але така трансформація пояснюється, на нашу думку, дуже просто: ефективність державної служби залежить передусім від оволодіння усіма керівниками формами і методами управлінської культури. Управління людськими ресурсами обов’язково передбачає наявність умінь не лише розуміти себе та підлеглих, але й бажання управлінця стати на їхню позицію та прийняти їх точку зору.

Кожному управлінцю для досягнення висот управлінської культури, а отже і для забезпечення ефективності діяльності організації в цілому, потрібно досконало оволодівати механізмами власної психології, умінням реально оцінювати власні не лише сильні, але й слабкі сторони та цілеспрямовано працювати над удосконаленням своїх організаторських професійних навичок ділового спілкування. При цьому завданням кожного з них є не лише постійне самопізнання, але й безперервне особистісне самовдосконалення для забезпечення ефективного управління людськими ресурсами в очолюваному колективі, оскільки, як гласять правила американського менеджменту, у будь-якій справі 80 % успіху залежить від керівника і тільки 20 % – від підлеглих.

Безперечно, основою управління є людський аспект, оскільки будь-яка проблема організації – це проблема управління людськими ресурсами, під яким розуміємо безперервний процес впливу на колектив людей для організації і координації їх трудової діяльності задля досягнення найкращих результатів з необхідними для цього затратами.

Таке управління ґрунтується на уявленні про те, що в умовах зростання глобальної конкуренції найважливішим фактором національної конкурентоспроможності стають висококваліфіковані та мотивовані людські ресурси [5, с. 131]. Оскільки основне завдання такого управління полягає в поліпшенні продуктивності не лише співробітників та організації, але і в якості їх послуг, то варто пам’ятати, що управління людськими ресурсами, за слушним зауваженням К. Баталя [6, с. 23], в жодному випадку не є просто філантропічною практикою.

Виходячи з цього постулату, для досягнення відповідності між потребами та людськими ресурсами до персоналу у сфері державного управління слід ставитися як до найціннішого ресурсу організації, необхідного для досягнення її цілей, в тому числі й стратегічних. У зв’язку з цим однією з основних проблем, що виникають у професійному та моральному житті державних службовців, є проблема індивідуалізації. Ми поділяємо думку, що **„поцінування людини як неповторності в контексті державної служби** веде до формування образу належного державного службовця, насамперед як людини з яскраво вираженими особистісними якостями – ініціативністю, власною позицією, повагою

Управлінська культура:

теоретичне поняття чи управлінська поведінка?

Ніна Нижник, Людмила Пашко

інших особистостей, здатністю приймати виважені рішення, реалізовувати їх на практиці та нести за них особисту відповідальність” [7, с. 125].

Зрозуміло, що такий підхід **автоматично перетворює співробітників на найважливіше надбання організації**, яке слід берегти, розвивати, уміло використовувати для успіху в конкурентній боротьбі. Для цього потрібно прислухатися до сподівань, очікувань та індивідуальних професійних планів кожного працівника, не забувати, що ефективність службовця завжди повністю залежить від його мотивації. Зрозуміло, що будь-які управлінські рішення, враховуючи людський аспект, мають стосуватися не стільки впливу на людей, скільки залучення їх професійних можливостей та використання їх творчого потенціалу.

Підхід до організації як до цілісної системи вимагає застосування інтегрованого підходу до управління людськими ресурсами. Така необхідність пояснюється тим, що спосіб життя організації, основні ціннісні принципи, культурне середовище, характер відносин у колективі є джерелами розвитку особи. Реалізація людини у професії – компетентність, професіоналізм, ставлення до результатів роботи, утвердження себе у творчій праці, моральна задоволеність життям у колективі, спілкуванням, відносинами, що виникають у процесі професійної діяльності, впливають як на загальну комфортність існування індивіда взагалі, так і на його моральну комфортність, які є вагомими складовими професійної діяльності [7, с. 125].

Зазначимо, що інтегрування управління людськими ресурсами (УЛР) в загальну стратегію організації є найважливішою його відмінністю від класичного управління кадрами/персоналом. Ця відмінність полягає у визнанні економічної доцільності капіталовкладень, при якій витрати на персонал класифікуються не як прикрі неминучі витрати, а як інвестиції в людський капітал, що є головним джерелом прибутку [8, с. 92]. Підтвердженням цього може слугувати досвід передових організацій світу, в яких вкладені в людські ресурси засоби у бухгалтерських звітах були свідомо переміщені з графи „витрати” до графи „капіталовкладення”.

Отже, замість досить фрагментарної структури моделі управління кадрами/персоналом із жорсткими внутрішніми правилами та безособовим характером стосунків „начальник – підлеглий”, що вимагають підкорення посаді, а не поваги до особи, що її обіймає [2, с. 62], складається система менеджменту, зорієнтована на людські ресурси та спрямована на вирішення принципово нових, довготривалих завдань підвищення економічної і соціальної ефективності роботи організації і підтримку її балансу із середовищем [9, с. 34]. За такого підходу, як слушно зауважують науковці [8, с. 92], люди перестали бути „кадрами”, тепер вони розглядаються як „людські ресурси” та головний фактор успіху, у зв’язку з чим їх цінність неухильно зростає.

Важливо, на наш погляд, не випускати з уваги і такий постулат:

інкорпорууючись у площину стратегічного перспективного менеджменту, функція управління людськими ресурсами автоматично стає компетенцією посадових осіб усіх ієрархічних рівнів. Це означає, що зусилля керівників зосереджуються на залученні, відборі, просуванні, оцінюванні, стимулюванні, раціональному використанні, розвитку і збереженні в певній організації співробітників, які відповідають її потребам і стратегічним цілям [10]. Акцент робиться саме на **якості** залучення, набору та професійного розвитку співробітників; застосуванні колективних, групових методів організації з метою формування сприятливого клімату для делегування компетенції та відповідальності, а також для співробітництва службовців.

Безумовно, такий підхід породжує зміни як в характері кадрової політики, оскільки вона стає активнішою і цілеспрямованішою, так і в управлінській культурі посадовців. Про це свідчать дані, наведені у **таблиці 1** [9, с. 33]:

Таблиця 1

Відмінності в управлінській культурі

Управління персоналом	Управління людськими ресурсами
Людина як фактор виробництва	Людина як особистість та суб'єкт реалізації цілей організації
Людина як стаття витрат	Людина як джерело доходів
Кадрова політика є другорядною	Управління кадровою політикою – щоденна необхідність
Кадрова політика – прерогатива адміністративних служб	Кадрова політика – справа лінійного менеджменту і адміністративних служб
М'якість курсу, бра	Жорсткий курс, доб

На формування організації впливає не тільки професіоналізм керівника, але і його особистість, рівень загальної культури. Оскільки державна служба як професія є видом діяльності службовців з розподілом праці у сфері державного управління, виокремленням певної групи трудових відносин та надання їм управлінського змісту, то належність конкретної людини до цієї професії підсилює значення її індивідуальної культури як державного службовця [11, с. 170]. Таку культуру розуміємо як стійку систему професійних знань, оцінок і норм спілкування, яка безпосередньо пов'язана з політико-правовою культурою суспільства [2].

Зрозуміло, що роль культурного чинника у вирішенні сучасних проблем управління суспільством постійно зростає. І пояснень цьому феноменові можемо навести немало. Зокрема: по-перше, духовно-культурні регулятори суспільного життя набувають все більшої значимості; по-друге, всі вони в переважній більшості стають

Управлінська культура:

теоретичне поняття чи управлінська поведінка?

Ніна Нижник, Людмила Пашко

системоутворюючими в сукупності усіх взаємодіючих сил в суспільстві і проникають в діяльність кожного елемента суспільства, розширюючи зону свого впливу; по-третє, частка інтелектуальної власності в сукупності суспільного продукту невпинно збільшується. У розвинених країнах вона сягає 50 %. Це, у свою чергу, підвищує відповідальність суспільства за раціональність використання головного ресурсу – інтелектуального, частиною якого є ресурс управлінський.

Перед сучасним українським суспільством постала гостра проблема: відбувається нагромадження інтелектуального потенціалу, зростають можливості його використання в управлінській практиці, при цьому рівень управління знижується, а це – прямий шлях до системної кризи управління. Саме тому особливого значення набуває складова загальної культури – культура управлінська, яка поєднує в собі мистецтво керівництва і мистецтво виконання. Управлінська культура – „це сукупний показник управлінського досвіду, рівня управлінських знань та почуттів, зразків поведінки та функціонування суб'єктів управління, певна інтегральна характеристика стану управління в Українській державі” [1, с. 27].

Ми поділяємо точку зору вчених, котрі виокремлюють такі елементи управлінської культури як органічної складової загальної культури суспільства: управлінські знання (теорія управління, менеджменту), відповідна свідомість, почуття, настрої; суспільні відносини, перш за все – управлінські, організаційні, в яких матеріалізуються знання, норми, зразки; управлінська діяльність, яка має творчий характер і в процесі соціалізації дозволяє перетворювати знання, цінності суспільства на стійкі риси особистості – творити як саму особистість, так і її культуру, норми поведінки особистості, мотиви до інноваційно-управлінської діяльності.

Отже, управлінську культуру можемо визначити як єдність характерних для нинішнього етапу управлінських знань, почуттів, цінностей, управлінських та організаційних відносин, творчої управлінської діяльності. Очевидно, що від ступеня її розвитку залежить ефективність усієї системи державного управління, адже висока управлінська культура в процесі свого функціонування означає справжнє мистецтво управління не лише підлеглими, але й собою [1, с. 158]. Саме тому механізм її формування є таким: формування знань, управлінських концепцій проєктів, програм тощо; розвиток управлінських відносин; мотивація творчої діяльності у сфері управління, утвердження поваги в суспільстві до суспільних інститутів, держави, законів, моралі, права; вироблення і впровадження управлінських технологій, які оптимізують сам процес управління і об'єднують в єдине ціле управлінські знання, відносини, творчу діяльність, роботу суспільних інститутів.

Зрозуміло, що недостатній рівень професіоналізму та управлінської культури керівників не лише гальмує поширення організаційної культури,

але й стримує організаційний розвиток державної установи. Тому й не дивно, що недостатньо підготовленому, неерудованому керівникові, який не володіє в достатній мірі елементами загальної та управлінської культури, важко, а то й неможливо засвоїти елементи культури організації, не кажучи вже про те, щоб бути її активним носієм та пропагандистом у середовищі підлеглих.

Така неспроможність пояснюється, на нашу думку, тим, що, будучи особливим видом творчої діяльності, управління на практиці, на відміну від науки про управління, не може існувати поза сферою моралі. У цьому зв'язку цікавими, на нашу думку, є такі наукові дані: 1982 року моральні та професійні характеристики керівників оцінювалися респондентами по їх значущості для них як 30 % на 70 %, 1988 року – вже як 50 % на 50 %, а 1997 року – 70 % на 30 %.

Як і інші науковці, ми схилиємося до думки, що сучасний ефективний керівник просто зобов'язаний відповідати такому професійному іміджу ідеального управлінця-менеджера (таблиця 2):

Таблиця 2

Риси сучасного управлінця

Додамо, що для керівника важливого значення набуває така складова управлінської культури, як культура мислення, яка є однією з форм відображення соціальної дійсності, цілеспрямованості та узагальненим пізнанням людьми існуючих зв'язків в управлінських відносинах, творчим продукуванням нових ідей, формуванням явищ та процесів, що мають соціальний зміст або практичне значення для управлінської діяльності [1, с. 27].

Не є дивною, у зв'язку з цим, думка вчених про те, що ХХІ століття

Управлінська культура:

теоретичне поняття чи управлінська поведінка?

Ніна Нижник, Людмила Пашко

буде розвиватися на основі інтелекту людських ресурсів. Своє переконання науковці пояснюють тим, що розвиток персоналу стане основною ознакою конкурентоспроможності будь-якої організації. Красномовно, на нашу думку, підтверджують цю тезу японські менеджери з управління людськими ресурсами, які пріоритетними напрямками своєї діяльності вважають такі [9, с. 34]: 1) розвиток потенціалу людей – 86,6 %; 2) розвиток групової діяльності – 47,1 %; 3) розвиток професіоналізму старших працівників – 42,4 %; 4) розширення різноманітності професій – 38,3%; 5) збільшення фондів мотивації – 29,6 %; 6) поліпшення умов праці – 29,4 %.

Цікавими видаються результати опитування 1500 менеджерів європейських компаній [12, с. 95]. Вони засвідчили, що до найважливіших рис керівника опитувані відносять такі: здатність формувати ефективну команду – 96 %; уміння прислухатися до думки колег і підлеглих – 93 %; здатність приймати рішення – 87 %; уміння залучати інших до виконання прийнятого рішення – 86 %.

При цьому акцент робиться на **здатності керівника активно використовувати культурно-етичні інструменти управління** для ефективності УЛР, а, отже, й ефективності організації в цілому.

Необхідність активізації людини в державному управлінні висуває на перший план завдання глибокого дослідження її статусу в сфері управління, а також шляхів і способів, які спонукають працівника до ініціативнішої, відповідальнішої, ефективнішої праці. Людина в управлінні завжди відіграє головну, визначальну роль, адже саме через неї здійснюється персоніфікація державно-управлінських відносин. І поки людина буде відчувати себе лише об'єктом впливу, а не учасником формування життя, на ефективні державно-управлінські відносини годі сподіватися [8, с. 98].

Цікавою, на нашу думку, є запропонована В. Пугачовим **загальна формула управління людськими ресурсами** [10, с. 50]:

$$Де + Се = f(Вд, С),$$

де **Де** – ділова ефективність²; **Се** – соціальна ефективність³; **f** – функція; **Вд** – варіант дій з управління персоналом, тобто моделі, що використовуються суб'єктами управління, способи, методи управлінського впливу на колектив; **С** – конкретна ситуація, яка поєднує низку параметрів, а саме: конкретний стан суб'єктів управління і підлеглих,

² Поділяючи думку науковців, ділову ефективність ми розуміємо як досягнення ділових цілей організації за витрачання необхідних для цього, а не мінімальних ресурсів.

³ Під соціальною ефективністю розуміємо задоволення інтересів і потреб співробітників (оплата праці, можливість професійної самореалізації, рівень спілкування в колективі тощо).

вплив мінливого зовнішнього середовища.

Із загальної формули управління людськими ресурсами випливає, що ділова і соціальна ефективність перебувають у функціональній залежності від обраного варіанта управлінських дій та конкретної ситуації організації [10, с. 51]. Наведена формула свідчить і про те, що першочергового значення для ефективності управління людськими ресурсами набувають управлінські властивості керівника, які апробуються його професійною підготовкою і досвідом. Встановлено, до речі, що у тих випадках, коли керівник не виступає у ролі лідера, підлеглі реалізують приблизно 60 – 65 % своїх можливостей, виконуючи обов'язки у тій мірі, яка дозволяє їм продовжити роботу на посаді.

Активізація людського фактора в процесі управління забезпечується різними шляхами. Та ми переконані, що універсальними є такі: піклування про працівника, відмова від дріб'язкового контролю, надання більшої свободи, ширших прав і повноважень у виборі альтернатив, залучення працівників до творчого процесу і виявлення довіри до них.

В Україні, на жаль, концепція управління людськими ресурсами в державному управлінні важко прокладає собі дорогу. Традиційно вітчизняний управлінський менеджмент все ще підходить до людей як до чогось другорядного, що не має жодної цінності як для професійної, так і для управлінської діяльності, а тому й не варте уваги.

Традиційно вважалося, що для формування культури управлінців сфери державного управління досить економічних і правових знань. Це можна пояснити тим, що „закономірним результатом універсалістського підходу до визначення статусу керівника колишньої адміністративної системи було засилля грубо технократичних орієнтацій з боку законодавця, який часто розглядав керівника як просту функцію системи, а людину як щось усереднене, фактор” [13, с. 129].

В сучасних умовах управлінська культура, стаючи гуманітарною та соціально-технологічною, неминуче набуває інтегративного характеру. Однак цього недостатньо. Проста аксіома: управлінські ресурси у сфері державного управління зобов'язані безперервно оновлювати набуті знання, постійно навчатися науці управління людськими ресурсами. При цьому пріоритетним напрямом у процесі навчання і постійного поповнення штату управлінців має стати не економіка, не право, не технічні технології, а людинознавчі знання, поведінка людини в організації і суспільстві, закони розкриття творчого потенціалу керівника, культура ділового та особистісного спілкування, уміння працювати в команді і створювати її.

Висновки

Ми переконані, що професіоналізм сучасного управлінця вимагає „радикальної переорієнтації на гуманістичну домінанту, на пошук шляхів розширення об'єктивного протиріччя між технократизмом і гуманізмом”

Управлінська культура:

теоретичне поняття чи управлінська поведінка?

Ніна Нижник, Людмила Пашко

[13, с. 129]. При цьому соціально-технологічні знання стають найважливішими елементами управлінської культури XXI століття.

Нині управлінська культура набуває нового статусу: перестаючи бути лише теоретичним поняттям, вона стає реальною управлінською поведінкою, діями людей, способом спілкування, які матеріалізуються в інтелектуальних, організаційних, інформаційних, управлінських технологіях і продуктах.

Для того, щоб в УЛР у сфері державного управління відбулися необхідні зміни, слід змінити, перш за все, структуру мислення посадовців усіх рівнів, „відповідну карту інтерпретації ними суспільної дійсності” [14, с. 8]. Така „розумова” трансформація необхідна для того, щоб вони **свідомо з керівників кадрами (персоналом) трансформувалися в управлінців людськими ресурсами**. У зв'язку з цим перегляду та осучаснення потребують: система психологічних настановлень, ціннісно-мотиваційна сфера, морально-етичні засади діяльності державних службовців – управлінців у першу чергу.

Література:

1. Нижник Н. Р., Цветков В. В., Леліков Г. І., Крупчан О. Д., Дубенко С. Д., Ткачук П. М., Немировський Я. В. Державний службовець в Україні (пошук моделі). – Київ: Ін-Юре, 1998. – 272 с.
2. Гаєвський Б. А., Ребкало В. А. Культура державного управління: Організаційний аспект [Монографія]. – К.: Вид-во Української Академії державного управління при Президенті України, 1998. – 144 с.
3. Саймон Г. и др. Менеджмент в организациях: Сокр. ред. и вступ. ст. А. М. Емельянова и В. В. Петрова. – М.: Экономика, 1995. – 335 с.
4. Робінс, Стефан П., Де Ченцо Девід А. Основи менеджменту / Пер. з англ. А. Олійник та ін. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 671 с.
5. Le Gall J.-M. La gestion des ressources humaines. Edition actualisee. – P.: PUF, 1992. – 127 p.
6. Batal C. La gestion des ressources humaines dans le secteur public. Tome 1. L'analyse des mѐtiers, des emplois et des competences. – P.: Editions d'Organisation, 1997. – 255 p.
7. Розвиток людського ресурсу адміністративної реформи в Україні: стан і перспективи. М. І. Мельник (керівник авт. кол.), Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська та ін. – К.: Нора-прінт, 2002. – 160 с.
8. Мухаровский М., Рудовская Н., Глухова О. Персонал – новый объект подтверждения соответствия. // Персонал. – 2002. – № 7. – С. 91 – 95.
9. Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом: Навчальний посібник. – К.: „Кондор”, 2003. – 296 с.
10. Пугачев В. П. Руководство персоналом организации: Учебник. – М.:

Аспект Пресс, 1998. – 279 с.

11. **Рябова Е. Л.** Становление организационной культуры государственной службы Российской Федерации // Государственная служба: организация, кадры, управление. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – С. 169 – 184.

12. Библиотека управляющего персоналом: мировой опыт. Современный менеджмент: теория и практика: Обзорная информация / Сост. В. И. Яровой; Под ред. Г. В. Щекина. – К.: МЗУУП, 1994. – 144 с.

13. **Нижник Н. Р.** Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе: Монография. – К., 1995. – 206 с.

14. **Глушаков В., Глушакова Т.** Современные технологии менеджмента, маркетинга и практической психологии. – Мн.: УП „Технопринт”, 2000. – 440 с.

Кабінет Міністрів України: становлення і функціонування (1990 – 1995 рр.)

Олександр Лисенко,
старший викладач кафедри права
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

У статті простежується складний шлях становлення уряду України – Кабінету Міністрів України, вдосконалення його структури та визначення функціональних особливостей.

Важливою складовою європейської демократичної держави є розподіл влади на відносно незалежні одна від одної гілки: законодавчу, виконавчу і судову.

В системі органів державної влади України виконавча влада посідає особливе місце. Її прерогатива – виконувати ухвалені парламентом закони та інші рішення. Окрім того, виконавча влада здійснює функцію підзаконного регулювання суспільних відносин, приймаючи підзаконні нормативно-правові акти.

Вищим органом у системі виконавчої влади України є Кабінет Міністрів, який діє на засадах оперативності, організації на основі адміністративної підлеглості, підзвітності перед представницькими органами.

Структура і функціональні особливості Кабінету Міністрів України пройшли тривалий і складний шлях становлення задля ефективної діяльності на благо держави.

Декларація „Про державний суверенітет України” від 16 липня 1990 року [1] визначила, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. На момент проголошення Декларації повноваження виконавчої влади були визначені в Главі 13 Конституції УРСР 1978 року [2]. Звісно, чіткої регламентації процедурних питань, які відповідали б демократичним уявленням світової спільноти про виконавчу гілку влади, в ній не було. Тому 18 квітня 1991 року Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки з метою вдосконалення структури державного управління постановила

утворити Кабінет Міністрів Української РСР у складі: Прем'єр-міністра, Першого віце-прем'єра, віце-прем'єра, державного секретаря Кабінету Міністрів, державних міністрів та міністрів Української РСР. Рада Міністрів Української РСР зберігала свої повноваження до затвердження персонального складу Кабінету Міністрів Української РСР [3]. Вже 24 травня 1991 року Постановою №13 [4] на базі Управління справами Ради Міністрів УРСР та інших структурних підрозділів апарату Ради Міністрів УРСР було створено апарат Уряду УРСР у складі Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР, Канцелярії Прем'єр-міністра УРСР, Прес-служби Прем'єр-міністра УРСР, апарату Державної ради з питань економічної політики.

На апарат Кабінету Міністрів УРСР покладалися підготовка аналітичних, інформаційних та інших матеріалів, вироблення відповідних пропозицій, підготовка проектів постанов і розпоряджень, систематична перевірка виконання рішень Кабінету Міністрів УРСР, а також інформування населення про діяльність Уряду УРСР.

4 липня 1991 року Постановою Кабміну №71 [5] було визначено, що Кабінет Міністрів створює у своєму складі комітети, які здійснюють керівництво дорученими їм сферами діяльності та несуть відповідальність за розв'язання завдань, віднесених до їх компетенції.

16 серпня 1991 року Постановою Кабінету Міністрів Української РСР [6] було визначено структуру Секретаріату Кабінету Міністрів. Згідно з цим документом, Секретаріат складався з 20 відділів, кожен з яких мав чітко визначення сфери діяльності. В подальшому структура Секретаріату постійно змінювалась – задля підвищення ефективності його діяльності. Постанова Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 8 квітня 1992 року №182 [7] вже чітко визначила кількість (24), сферу діяльності та підпорядкованість державних комітетів у складі КМУ.

Початком наступного етапу становлення українського уряду можна вважати 8 липня 1993 року, коли Постановою КМУ було затверджено Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України та його Президії [8]. Цей документ складався з чотирьох розділів: I. Формування плану засідань Кабінету Міністрів та його Президії; II. Порядок внесення документів для розгляду на засіданнях Кабінету Міністрів та його Президії; III. Порядок підготовки засідань Кабінету Міністрів та його Президії; IV. Порядок проведення засідань Кабінету Міністрів та його Президії і оформлення прийнятих рішень. Постанова чітко визначила організаційні питання роботи КМУ, процедуру розгляду і затвердження документів на засіданнях уряду, порядок підготовки і проведення засідань.

Ефективність роботи уряду прямо залежить від узгодженості дій його структурних підрозділів, рівня підготовки і прийняття управлінських рішень, а також контролю за їх виконанням. Тимчасовий регламент якраз і став тією „посадовою інструкцією” для уряду, яка визначила сферу

**Кабінет Міністрів України:
становлення і функціонування (1990 – 1995 рр.)**

Олександр Лисенко

діяльності і компетенції структурних елементів Кабінету Міністрів України.

8 червня 1995 року було підписано „Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” [9]. Стаття 29 Договору визначала, що Уряд України – Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним. Функціональні повноваження посадових осіб Кабміну були зафіксовані Постановою №993 від 11 грудня 1995 року [10], яка складалася з п’яти додатків, що визначали: загальні функціональні повноваження Першого віце-прем’єр-міністра України та віце-прем’єр-міністрів України; спеціальні функціональні повноваження керівництва Кабінету Міністрів України; розподіл повноважень щодо координації діяльності Уряду Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій; розподіл повноважень щодо координації взаємовідносин між Урядом України та урядовими структурами держав СНД і Балтії; взаємозаміщення повноважень віце-прем’єр-міністрів України.

Як бачимо, до прийняття Конституції виконавча вертикаль також пройшла певні етапи розвитку, котрі залежали як від внутрішніх чинників, так і від реакції міжнародних організацій на проведення реформ в країні. Саме в період з 1991 по 1995 рік було закладено основу для становлення системи виконавчої влади, яку маємо зараз з усіма її проблемами і вадами. Але, незважаючи на це, перші п’ять років становлення та функціонування уряду незалежної України дали імпульс розвитку інституту виконавчої влади європейського зразка.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що без наявності в країні ефективної, дієвої виконавчої влади не можна вести мову про її демократичність, гуманність, прилучення до загальнолюдських цінностей, оскільки брак такої влади в будь-якому випадку призведе до утвердження тоталітаризму. Тому дуже важливим для України є чітке законодавче визначення статусу органів виконавчої влади і процесуальної форми їх функціонування.

Література:

1. Декларація „Про державний суверенітет України” від 16 липня 1990 року.
2. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К.: Наукова думка, 1983.
3. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки „Про

утворення Кабінету Міністрів Української РСР” від 18 квітня 1991 року, №980. – XII // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №19. – С. 230.

4. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР „Про апарат Кабінету Міністрів УРСР” від 24 травня 1991 р., №13.

5. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР „Питання діяльності органів державного управління при Кабінеті Міністрів УРСР” від 4 липня 1991 р., №71.

6. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР „Про структуру Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР” від 16 серпня 1991 р., №141.

7. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР „Про державні комітети та інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи державної виконавчої влади” від 8 квітня 1992 р., №182.

8. Постанова Кабінету Міністрів України „Питання організації роботи Кабінету Міністрів України” від 8 липня 1993 р., №523.

9. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради. – 1995. – №18.

10. Постанова Кабінету Міністрів України „Про розподіл функціональних повноважень керівництва Кабінету Міністрів України” від 11 грудня 1995 р., №993.

Принципи організації публічно-владних відносин у місцевому самоврядуванні

Віталій Карнаух,
аспірант кафедри політичних наук
філософського факультету
Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті здійснюється спроба концептуально-теоретичного аналізу особливостей „переміщення повноважень” влади з центру на місця.

Практика публічно-владних повноважень на рівні місцевого самоврядування є темою, котра не втрачає своєї актуальності у дослідницькому середовищі. Це, очевидно, може пояснити, з-поміж іншого, й тим, що від конкретно визначеного способу розподілу ресурсів та засобів здійснення публічної влади у межах локальної територіальної одиниці значною мірою залежить ефективність діяльності органів, що її здійснюють. Останнє, на нашу думку, прямо детермінує й кінцеві результати цієї діяльності, якими, очевидно, слід вважати захист інтересів членів певного територіального колективу (громади).

Теза щодо актуальності дослідження зазначеної проблеми знаходить підтвердження і з огляду на значну кількість відповідних наукових і публіцистичних розвідок як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому середовищі. Так, серед українських правників, політологів, суспільствознавців в цілому заслуговують на увагу праці А. Ткачука, В. Авер'янова, В. Бабкіна, В. Копейчикова, С. Рябова, М. Томенка, Ю. Шемшученка та інших. Серед величезного зарубіжного дослідницького загалу насамперед потрібно згадати британського вченого К. Худа, американців В. Андерссона та Г. Брауна, французьких науковців Б. Гурне, Ж. Веделя та Г. Бребана. Ці автори оригінально досліджують проблему визначення сутності публічно-владної діяльності на рівні місцевого самоврядування, особливостей і принципів її здійснення тощо.

Проте, незважаючи на доволі значну кількість досліджень, проблему навряд чи можна вважати пізною. Зокрема, лишаються відкритими питання пошуку найефективнішої моделі політичного владного

управління в рамках суспільства перехідного зразка (в тому числі і в Україні), потребують ґрунтовного аналізу його вихідні принципи. Зрозуміло, в межах невеликої статті неможливо розкрити всі аспекти названої проблематики. Радше необхідно прагнути своєрідного концептуального з'ясування її сутності та особливостей.

За визначенням авторів українського політологічного словника, політичне управління розглядається як „вплив суб'єкта політики на політичну ситуацію з метою забезпечення своїх інтересів” [1]. Як бачимо, у цьому випадку політичне управління, певним проявом якого, очевидно, слід вважати й управління в межах територіальної громади, характеризується в контексті первинного феномена політичної системи, що вимагає хоча б побіжного аналізу природи останньої.

Сучасна теорія політичної системи сформувалася у 1950-ті роки під впливом розвитку загальної теорії систем як дисципліни на перетині таких наук, як кібернетика, біологія, політологія. Загальна теорія систем розглядає такі універсальні ознаки системи (як живої, так і неживої):

³⁵₁₇ взаємозв'язок групи елементів;

³⁵₁₇ утворення ними самостійної цілісності;

³⁵₁₇ властивість самозберігатися та вступати у відносини з середовищем та іншими системами.

Від загальної теорії систем бере початок сучасний системний підхід до визначення місця і ролі політики в суспільстві, хоча ґрунт системності було закладено раніше – у працях теоретиків класичної теорії еліти П. Моски, В. Парето, у теорії бюрократії та бюрократизації (М. Вебер, Р. Міхельс) тощо.

Як зазначає А. Белов, „системний підхід орієнтує дослідника аналізувати владу не як субстанцію, до якої можна долучатися, а як продукт взаємодії. Влада вже не розглядається як стала, одного разу зафіксована маса. В результаті владні відносини розглядаються як внутрішньо складні структури та процеси з приводу прийняття та реалізації владних рішень” [2].

Крізь призму аналізу політики як системного феномена суспільства влада розуміється як продукт сукупної діяльності людей, як процес і результат взаємодії законів, адміністрацій, інститутів, партій, лідерів, еліти, інтересів тощо.

Прикметно, що таке розуміння політичного управління цілком відповідає дефініції місцевого самоврядування як управлінської діяльності, спрямованої на забезпечення інтересів територіальної громади засобами владного впливу. Проте відповідні інтереси на регіональному (місцевому) рівні, безумовно, має і центральна державна адміністрація, представлена, як правило, у формі місцевих органів державної влади. Звідси – потенція конкуренції повноважень, їх паралельного здійснення,

що, як заідчує практика реальних політико-владних відносин, зовсім не сприяє ефективності управлінської діяльності.

Окрім того, ситуація своєрідного „двовладдя” досить часто спричиняє певну анархізацію тієї чи іншої сфери суспільних відносин через неврегульованість проблеми належності цієї сфери до певного органу чи інституту управління або ж, навпаки, стає можливою надмірна зарегульованість якогось сегмента суспільних відносин, що спричиняє гальмування його розвитку. Така ситуація особливо помітна у суспільствах так званого перехідного характеру (у фінансній сфері, у відносинах роздержавлення й приватизації тощо). Всі ці колізії знайшли своє теоретико-методологічне обґрунтування у теорії політики і теорії державного управління у формі аналізу тенденцій централізації та концентрації, децентралізації і деконцентрації влади, передовсім – державної.

Децентралізація, як і інші форми „розподілу” державної влади, означає, зпоміж іншого, усунення монополізму державного управління з царини суспільних відносин. Автори одного з політологічних словників пропонують таке розуміння сутності поняття „державне управління”: це „одна з форм діяльності держави, яка виражається у реалізації законів, в організації суспільних відносин з метою забезпечення державних інтересів і політики, яку проводить держава” [3].

Сучасна політична теорія розглядає місцеве самоврядування переважно крізь призму понять „деконцентрації” та „децентралізації” державної влади. Однак серед дослідницького загалу не помітно однастайності щодо цього. „Деякі дослідники вважають, що децентралізація – це характерне для сфери державного управління явище, обумовлене об’єктивними і суб’єктивними факторами. Його необхідність є актуальною з цілого ряду причин, перш за все – через розподіл функцій між центральними інстанціями і місцевим самоврядуванням” [4].

У дослідницькому середовищі користується популярністю французький погляд на проблему децентралізації і деконцентрації публічно-владних повноважень у рамках політичної системи суспільства. Його апологетом прийнято вважати Ж. Веделя, за тлумаченням якого децентралізація – це організаційна техніка, котра полягає у передачі важливих прав з прийняття рішень представникам центральної влади, поставленим на чолі різного роду адміністративних округів чи державних служб [5]. Деконцентрація – це передача прав на прийняття рішень органам, які не перебувають в ієрархічному підпорядкуванні центральним органам влади і котрі, як правило, обираються зацікавленими громадянами. „Деконцентрація – це спосіб організації владарювання всередині держави, а децентралізація – це відчуження повноважень однієї юридичної особи (держави) на користь іншої (місцевий управлінський

колектив)” [6]. Загальними принципами децентралізації у Франції є:

- а) вільне самоуправління місцевих колективів;
- б) передача місцевим колективам повноважень держави;
- в) паралельно з такою „передачею” необхідне забезпечення органів місцевого самоврядування відповідними фінансовими, людськими та юридичними ресурсами.

За І. Грицяком, децентралізація державного управління – це „діяльність незалежного місцевого самоврядування в результаті передачі їм повноважень держави” [7]. Передача повноважень у цьому випадку розглядається не як делегування, а як перетворення державних повноважень на самоуправлінські, що, очевидно, дає можливість розгляду різної природи влади місцевого самоврядування і державної влади. При цьому І. Грицяк зауважує: „Якщо процеси деконцентрації поширюються лише на державну виконавчу владу на місцях, то децентралізаційна діяльність своїм об’єктом має сферу місцевого самоврядування” [8].

Щодо форм децентралізації, то, як вважає М. Корнієнко, можна вести мову про існування двох форм децентралізації:

1) „демократична децентралізація як деволюція частини державної виконавчої влади на рівень населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць та органів, котрі вони обирають;

2) адміністративна децентралізація: створення на місцях спеціальних виконавчих органів (префектур, державних адміністрацій тощо) та наділення їх повноваженнями здійснення виконавчої влади. Причому, тут має місце не стільки децентралізація виконавчої влади, скільки деконцентрація або делегування її повноважень по вертикалі зверху вниз” [9].

Загальновизнано, що місцеве самоврядування не є державним управлінням. Більшість конституцій зарубіжних країн так чи інакше обумовлюють автономність органів місцевого самоврядування та „неналежність” їх до ієрархічної вертикалі виконавчої влади. Але, в такому випадку, „якщо місцеве самоврядування не входить до системи виконавчої влади, тобто не є формою державного управління, то видається не зовсім правильним визначати його як „форму децентралізації державного управління” або як „форму децентралізації виконавчої влади” [10].

Передумови виходу з такої теоретичної колізії окреслює А. Черкасов. Він стверджує, що сучасна політична наука розглядає місцеве самоврядування крізь призму таких понять, як деконцентрація та децентралізація, та вбачає основну різницю між ними в тому, що „деконцентрація являє собою передачу повноважень чиновникам, що призначаються з центру на місця, а також подрібнення влади одного рівня, а децентралізація виражається в передачі центром певних владних повноважень місцевим органам” [11].

Очевидно, в цьому випадку потребують змістового аналізу поняття „влада одного рівня” та „місцеві органи”. Якщо місцеві державні адміністрації, котрі здійснюють виконавчу владу на регіональному рівні, а також органи місцевого самоврядування, що здійснюють іншу за своєю природою владу, є двома самостійними підсистемами публічної влади одного рівня – місцевого, тобто публічної влади на місцевому рівні, то таке „подрібнення” влади одного рівня є деконцентрацією публічної влади.

Аналогічно можна розглянути і поняття „місцеві органи”: якщо воно включає місцеві органи виконавчої влади, то можна погодитися, що децентралізація виражається у передачі центром окремих повноважень влади місцевим органам [12].

Етимологія слова „децентралізація” означає скасування будь-якої централізації. А централізація – це „зосередження управління чи керівництва в одному місці, в якомусь єдиному центрі” [13]. Тобто, централізація у сфері місцевого управління передбачає ієрархічну систему (вертикаль) відповідних органів, яка закінчується центром, від якого, у свою чергу, виходять всі обов’язкові нормативи щодо здійснення влади на місцевому рівні.

Децентралізація означає „скасування” управління з одного центру та передачу повноважень з місцевого управління органам, наділеним відповідними самостійними повноваженнями, але в ієрархічному плані підпорядкованим центральній владі. У цьому випадку йдеться про підкреслення особливостей компетенційної юрисдикції органів місцевого самоврядування. А саме, такі органи, як підкреслювалося вище, володіють, так би мовити, „власною” компетенцією і виконують делеговані центральною владою функції. Тому можна стверджувати, що „дефініція „децентралізація” застосовується до:

а) сфери виконавчої влади (державне управління у вузькому сенсі) як делегування прав центральними органами виконавчої влади її інституціям на місцях;

б) враховуючи здійснення „делегованих” повноважень, у частині виконання яких органи місцевого самоврядування підзвітні та підконтрольні відповідним державним інститутам, делегування повноважень також може визначатися як „форма децентралізації державного управління” [14].

Проте цей термін, очевидно, не може застосовуватися у сфері здійснення органами місцевого самоврядування власних самоврядних повноважень, оскільки в такому випадку не практикується (у більшості країн) включення цих органів до субординаційної вертикалі державної виконавчої влади. В результаті відбувається подрібнення публічної влади на місцевому рівні. Отже, доречніше використовувати термін „деконцентрація”, оскільки він, не передбачаючи жорсткої ієрархічної вертикалі, водночас підкреслює розосередження публічної влади між її

підсистемами.

Необхідно розмежовувати децентралізацію державного управління у сенсі переважного делегування державою частини повноважень органам місцевого самоврядування та деконцентрацію публічної влади як „самостійної форми публічної влади на місцевому рівні в результаті трансформації суверенних прав держави у власні, самоуправлінські права територіальної громади” [15].

На нашу думку, слід погодитися з Г. Бребаном, який вважав, що „децентралізація та деконцентрація є двома різними видами переміщень повноважень з центру на місця” [16]. Єдине, на чому варто наголосити в цьому випадку, є вже згадана теза, що від практики такого розподілу значною мірою залежить ефективність здійснення публічно-владних повноважень на місцевому (регіональному) рівні, що вимагає особливої дослідницької уваги до нього. Зокрема, в цьому сенсі видаються доволі актуальними такі напрями можливих наукових пошуків, як визначення максимально ефективного способу розподілу владних повноважень на рівні місцевого самоврядування в Україні, характеристика економічних і фінансових ресурсів її здійснення тощо.

Слід зазначити, що в межах цієї статті автор не ставив за мету проаналізувати принципову специфіку децентралізації та деконцентрації влади в Україні. Проте здійснена спроба концептуально-теоретичного аналізу особливостей „переміщення повноважень” влади з центру на місця може стати підґрунтям такого дослідницько-пізнавального пошуку.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник. Ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. – К., 1997. – С. 336.
2. Белов А. Г. Политическая система // Кентавр. – 1995, №2. – С. 151.
3. Политологический словарь. Ред. В. Ф. Халипов. – М., 1995. – С. 35.
4. Крусан А. Децентрализация и деконцентрация публичной власти: соотношение в теории и законодательстве Украины // Юридический вестник. – 1999, №1. – С. 30
5. Ведель Ж. Административное право Франции. – М., 1973. – С. 392.
6. Бребан Г. Французское административное право. – М., 1988. – С. 57.
7. Грицяк І. А. Проблеми теорії та практики державного управління та місцевого самоврядування / Матеріали щорічної науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу та слухачів Української академії державного управління (31.05.1996). – К., 1996. – С. 58.
8. Там само.
9. Корнієнко М. С. Місцеве самоврядування. – К., 1997. – С. 20 – 21.
10. Крусан А. Децентрализация и деконцентрация публичной власти:

соотношение в теории и законодательстве Украины // Юридический вестник. – 1999, №1. – С. 32.

11. **Черкасов А. И.** Сравнительное конституционное право. – М., 1996. – С. 88.

12. **Крусан А.** Децентрализация и деконцентрация публичной власти: соотношение в теории и законодательстве Украины // Юридический вестник. – 1999, №1. – С. 31.

13. Большой толковый словарь иностранных слов. – Ростов-на-Дону. – Т. 3. – 1995. – С. 347.

14. **Крусан А.** Децентрализация и деконцентрация публичной власти: соотношение в теории и законодательстве Украины // Юридический вестник. – 1999, №1. – С. 33.

15. **Крусан А.** Децентрализация и деконцентрация публичной власти: соотношение в теории и законодательстве Украины // Юридический вестник. – 1999, №1. – С. 32.

16. **Бребан Г.** Французское административное право. – М., 1988. – С. 87.

Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини

Володимир Носков,

доктор психологічних наук,

ректор Донецького інституту управління

Анатолій Кальянов,

доктор медичних наук,

проректор Донецького інституту управління

Ольга Єфросиніна,

кандидат економічних наук,

проректор Донецького інституту управління

У статті розглядаються значення, поняття, зміст правосвідомості у соціально-політичному розвитку людини. Здійснюється аналіз вагомості чинників, що впливають на рівень правосвідомості громадян. Наводиться прогнозна оцінка очікуваного рівня правосвідомості на найближчі п'ять років, визначаються заходи щодо її підвищення. Пропонується використання категорії правосвідомості як індикатора соціально-політичного розвитку правової демократичної держави.

Актуальність дослідження

Конфронтація держави і громадян щодо вибору оптимальної моделі суспільного розвитку тривала віками. Держава не тільки експериментувала над населенням, впроваджуючи розроблені нею моделі соціально-політичного розвитку. Історія знає приклади збройної агресії з метою довести силою перевагу тієї чи іншої моделі розвитку. Наприкінці XX століття світ став на шлях боротьби з насиллям, тоталітаризмом, різними формами обмеження прав і свобод людини.

Системоутворюючим фактором правової демократичної держави завжди були, безумовно, правосвідомість і правова культура, високий рівень захищеності прав і свобод громадян. Однак людству так і не вдалося дійти згоди з фундаментальних питань цього кардинального явища [1, с. 69].

Специфіка сучасного життя полягає в тому, що система суспільних,

групових та індивідуальних прав та інтересів перебуває в динамічному, невірноваженому стані, що потребує сучасної конструкції політичного управління, здатного в тактичному і стратегічному плані здійснювати послідовну та безперервну демократизацію всієї політичної системи, що підтримується соціалізацією ринкової економіки.

Актуалізація правового аспекту в нашому дослідженні обумовлена взаємозв'язком наявного рівня духовності соціуму і стану злочинності в ньому, проявами цього зв'язку в молодіжному середовищі в умовах складного етапу формування української правової держави. Саме правовий аспект з його науково-методичною основою особливо чітко репрезентує правову поведінку громадян та відіграє важливу роль у соціально-політичному розвитку.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемам формування і розвитку правосвідомості та правової культури громадян у соціально-політичному вимірі [1 – 4] засвідчує недостатнє вивчення цієї важливої проблематики.

Метою нашого дослідження стало визначення ролі та змісту правосвідомості у соціально-політичному розвитку людини. **Об'єкт дослідження** – усвідомлення особистих норм права у правовому полі соціуму. **Предмет дослідження** – право, правовий порядок, індивідуальна, громадська, масова, професійна правосвідомість людини. **Основна гіпотеза** полягає в припущенні існування залежності правосвідомості і правової культури від сукупності факторів соціального буття, правових поглядів, уявлень, ідей, почуттів, ціннісних орієнтацій, що формуються у сфері правової поведінки особистості.

В ході дослідження вирішувалися такі **завдання**:

³⁵₁₇ здійснення контент-аналізу значення, поняття та змісту правосвідомості і правової культури особистості у соціально-політичному розвитку людини;

³⁵₁₇ оцінка чинників, що впливають на рівень правосвідомості у сфері правової поведінки особистості та соціально-політичного розвитку людини;

³⁵₁₇ проведення експертної оцінки вагомості різних за своєю природою чинників та вироблення інтегральної кваліметричної моделі правосвідомості особистості;

³⁵₁₇ оцінка очікуваного впливу різних факторів соціального буття на рівень формування і розвитку правосвідомості;

³⁵₁₇ вироблення прогнозу правосвідомості особистості на найближчі п'ять років у контексті „країна – регіон – місто”;

³⁵₁₇ визначення перспектив подальших наукових досліджень ролі правосвідомості у соціально-політичному розвитку людини.

Методологічну і теоретичну базу дослідження складали структурні

компоненти правосвідомості як інтегральної соціальної, юридичної та психологічної категорії, що формується в правовому полі соціуму і відображається у правовій поведінці людини, аксіологічний і структурно-функціональний підхід до розуміння сутності правосвідомості та правової культури особистості [1 – 3].

Методи дослідження

Для визначення змісту, функцій правосвідомості і факторів, що впливають на її рівень, було розроблено спеціальну анкету оцінки правосвідомості у період професійно-особистісного становлення людини. За ознаками предметної однорідності всі фактори були поділені на чотири основні групи:

1. Соціально-політичні (менталітет країни, соціальний статус, рівень освіти особистості).
2. Рівень культури (загальна, правова, духовна, професійна).
3. Правова активність та мотивація юридичної діяльності.
4. Працездатність і стаж праці за фахом.

Оцінка вагомості цих факторів здійснювалась у два етапи. На першому було проведено ранжування від 1 до 11 фактора за принципом: 1 – висока вага, 11 – низька. Далі здійснювалась їх систематизація. Дослідження проводилися серед слухачів профорієнтаційного відділення (40 осіб), студентів спеціальності „правознавство” економіко-юридичного факультету (60 осіб) та науково-педагогічних працівників кафедр правових дисциплін гуманітарного ВНЗ (10 осіб). Було розроблено інтегральну кваліметричну модель оцінки вагомості факторів, що впливають на правосвідомість людини [6 – 8].

Наукова новизна дослідження полягає у встановленні інтегральної кваліметричної моделі правосвідомості особистості та оцінці очікуваного впливу різних факторів соціального буття на рівень формування і розвитку правосвідомості людини.

Теоретичне значення роботи: визначено значення, поняття, зміст правосвідомості у соціально-політичному розвитку людини, розроблено прогноз правосвідомості особистості на найближчі п'ять років у контексті „країна – регіон – місто”.

Практичне значення роботи полягає у використанні пропонованих заходів, спрямованих на підвищення рівня правосвідомості громадян у соціально-політичному розвитку правової демократичної держави.

Результати дослідження

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства правосвідомість слід розглядати в цивілізаційному вимірі та в контексті аксіології загальнолюдських цінностей. Юридична наука, зокрема,

розглядає правосвідомість як одну з найважливіших форм свідомості людини та суспільства поряд з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, наукою, філософією.

Правосвідомість можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, а також ставлення груп та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи [2, с. 123].

Правосвідомість та її критеріальна характеристика – правова культура особистості — розглядаються як знання, розуміння та уміння реалізовувати в практиці соціальних відносин норми права. Важливим елементом правосвідомості та правової культури є також знання й реалізація громадських, соціальних, економічних, політичних та інших прав і свобод людини.

Правосвідомість пов'язана з глибинними світоглядними настановленнями людської свідомості, що стійко впливають на поведінку особистості. Її формування має складний характер [1, с. 69].

Правосвідомість розглядається як відбиток в індивідуальній свідомості духу й характеру чинних законів, орієнтація людини на ідеал правової держави, що визначає практичну поведінку людини як громадянина. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що правосвідомість відіграє важливу роль у розвитку будь-якої держави. Отже, без розвиненої громадської правосвідомості людини неможливе право, а без права немає правової демократичної держави.

У сфері соціального буття правосвідомість повинна стати важливим фактором гармонізації життя, надійним посередником між загальною формулою закону та конкретною особистістю для того, щоб формальне, послідовне та безумовне виконання закону не призвело до несправедливості.

В сучасному розумінні сутності правосвідомості право визначається як об'єктивна реальність, що виникає за наявності суб'єктивної реакції людей на правові норми. Тому правосвідомість є нерозривним супутником права, ефективним регулятором відносин людей, наділених волею і свідомістю. Саме у сфері психологічних реакцій право здійснює провідні принципи своєї соціальної сутності – гуманізм, справедливість, формальну рівність усіх суб'єктів правовідносин.

За статистичними даними правоохоронних органів, найдинамічніші зміни правосвідомості громадян відбуваються у сфері злочинності. Так, особами, які ще не досягли 18 років, скоюється понад 9 % усіх правопорушень, що приблизно співпадає з показниками злочинності кримінально найактивнішої групи – осіб віком від 18 до 29 років.

Останні кримінологічні дослідження встановлюють нові якісні характеристики злочинів неповнолітніх, що розглядаються як

дискримінантні індикатори пріоритетів і тенденцій розвитку суспільства, у тому числі й духовних. Мотиви скоєння правопорушень свідчать про домінування в світогляді молоді інтересів споживання (75 %), що обумовлюється як економічними проблемами, так і духовною обмеженістю молоді. Найтяжчі правопорушення неповнолітніх характеризуються особливою жорстокістю. Швидко зростають показники злочинності серед осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Збільшилася питома вага злочинів (до 25,6 %) серед учнів шкіл [4, с. 65].

Розглядаючи правосвідомість як полідисциплінарну категорію, слід враховувати, що людина досягає світ трьома засобами: духовним (ірраціональним), практичним і теоретичним (раціональним). Головне у людській особистості – духовна спрямованість. Духовність робить акцент на загальнолюдських цінностях, охоплюючи представників усіх релігій. Віра розглядається як цінність, що існує без антагонізму з розумом. В умовах нестабільності сучасного суспільства для зміни ситуації на краще необхідна духовна освіта – системне, логічне та наукове виховання підростаючого покоління.

Враховуючи реальну соціокультурну (релігійну, етичну, мовну) неоднорідність України, актуальною справою постає вироблення сучасної мультикультурної доктрини, політики, освіти, в яких би враховувався як позитивний, так і негативний світовий досвід мультикультуралізму [5, с. 77]. Її реалізація на рівні навчально-виховного процесу може забезпечити виховання повноцінного й соціально-активного громадянина незалежно від етнічного походження та світоглядних орієнтацій.

Суспільства країн пострадянського простору прийшли до усвідомлення, що без релігійно-моральних, етнонаціональних основ право втрачає свою силу, відтак правосвідомість деформується.

Важливими регуляторами духовного життя і соціальної поведінки людей будь-якої конфесії є релігійні норми. Вони забезпечують солідарний зв'язок між людьми, надають особливого сенсу та додаткову ціннісну інформацію громадянину, поглиблюють його соціальні орієнтації.

Для оцінки міри значущості факторів, що впливають на рівень правосвідомості особистості, здійснено дослідження, в межах якого в спеціально розробленій анкеті пропонувалося проранжувати за значущістю 11 факторів: рівень освіти, стаж роботи за фахом, менталітет країни, загальну культуру, працездатність людини, її соціальний статус, рівень духовної, професійної і правової культури, мотивацію до юридичної діяльності, правову активність особистості (**таблиця 1**).

Аналіз свідчить про неоднорідність оцінки вагомості факторів, що впливають на рівень правосвідомості, з боку слухачів профорієнтаційного відділення, студентів та науково-педагогічних працівників гуманітарного ВНЗ. Так, фактором номер один за мірою впливу на рівень правосвідомості слухачі профорієнтаційного відділення вважають правову активність, а

студенти і науково-педагогічні працівники кафедр правових дисциплін – правову культуру, що відображає рівень досягнень у сфері правової поведінки особистості. До першої п'ятірки найвагоміших чинників за мірою впливу на правосвідомість крім зазначених вище факторів також увійшли: на думку слухачів профорієнтаційного відділення – мотивація до юридичної діяльності (2,92), духовна (3,02), професійна (3,09) та правова культура (3,14). У свою чергу, студенти серед п'яти найважливіших факторів визначили духовну (2,17), професійну культуру (2,26), правову активність (2,96), мотивацію до юридичної діяльності (3,18). Науково-педагогічні працівники кафедр правових дисциплін до найвагоміших факторів, спроможних впливати на рівень правосвідомості громадян, віднесли: освіту (2,12), професійну (2,18), духовну (2,21) та загальну культуру (2,64). Тобто, виокремили, в якості підґрунтя, синтез різних видів культур. Порівняння з п'ятьма найвагомішими факторами, що впливають на рівень правосвідомості громадян за оцінкою різних категорій учасників навчального процесу, свідчить про тотожність оцінок студентами і слухачами, тоді як науково-педагогічні працівники вилучили з першої п'ятірки мотивацію до юридичної діяльності і правову активність. Замість цих факторів вони запропонували в якості вагомих загальну культуру особистості та рівень освіти.

Таблиця 1

Рангова оцінка вагомості факторів, що впливають на рівень правосвідомості особистості ($\bar{x} \pm S\bar{x}$), ранги*

Найменування факторів	Їх оцінка :		
	слухачами профорієнтаційного відділення	студентами	науково-педагогічними працівниками ВНЗ
Рівень освіти	3,92±0,09	3,87±0,09	2,12±0,09
Менталітет країни	4,18±0,06	5,12±0,06	4,92±0,06
Соціальний статус громадянина	4,26±0,08	4,12±0,08	4,18±0,08
Правова активність	2,18±0,12	2,96±0,11	3,18±0,10
Духовна культура	3,02±0,06	2,17±0,05	2,21±0,06
Правова культура	3,14±0,08	2,02±0,07	2,06±0,08
Професійна культура	3,09±0,12	2,26±0,11	2,18±0,10
Загальна культура	3,94±0,08	3,82±0,08	2,64±0,09
Працевздатність	3,18±0,09	4,56±0,08	4,02±0,09
Мотивація до юридичної діяльності	2,92±0,13	3,18±0,14	3,02±0,13
Стаж роботи за спеціальністю	3,96±0,04	4,23±0,05	2,97±0,04

* чим менший ранг, тим вагомішим є фактор, що розглядається.

На основі експертної оцінки вказаних факторів науково-педагогічними працівниками гуманітарного ВНЗ було розроблено інтегральну кваліметричну модель оцінки значущості факторів, що впливають на рівень правосвідомості особистості (Псо):

$$Псо = 0,17\Phi_1 + 0,16\Phi_2 + 0,15\Phi_3 + 0,12\Phi_4 + 0,09\Phi_5 + 0,06(\Phi_6 + \Phi_7 + \Phi_8) + 0,05(\Phi_9 + \Phi_{10}) + 0,04\Phi_{11},$$

де Φ_1 – стаж праці; Φ_2 – мотивація до юридичної діяльності; Φ_3 – правова активність; Φ_4 – працездатність людини; Φ_5 – рівень освіти; Φ_6 – духовна культура; Φ_7 – правова культура; Φ_8 – професійна культура; Φ_9 – загальна культура; Φ_{10} – соціальний статус людини; Φ_{11} – менталітет країни.

Чим більші коефіцієнти, тим вагомішими є фактори впливу на рівень правосвідомості особистості.

Розрахунки свідчать, що реалізація заходів з підвищення соціального статусу і престижу громадян у сучасному суспільстві, рівня юридичної освіти населення та менталітету країни може збільшити рівень правосвідомості приблизно на 18 %. Реалізація у повному обсязі заходів щодо формування загальної, духовної, правової і професійної культури здатна збільшити рівень правосвідомості більше, ніж на 20 %. Підвищення рівня юридичної діяльності та правової активності громадян в період соціалізації може забезпечити збільшення показника правосвідомості приблизно на третину.

На основі результатів експертних досліджень, проведених за участю науково-педагогічних працівників гуманітарного ВНЗ, було розроблено прогноз зміни рівня правосвідомості особистості громадян на період до 2010 року (таблиця 2).

Таблиця 2

Прогнозна оцінка рівня правосвідомості особистості громадян на найближчі п'ять років (до 2010 року), %

Градації прогнозової оцінки	В Україні	В Донецькому регіоні	В м. Донецьку
Збільшення	22,4	33,1	33,9
Зниження	10,2	11,0	9,8
Залишиться на тому ж рівні	67,4	55,9	55,1

Приблизно дві третини експертів вважають, що в Україні рівень правосвідомості залишиться без змін. Одна десята частина впевнена в тому, що правосвідомість підвищиться. За результатами прогнозних досліджень встановлено тенденцію підвищення оцінок експертів в напрямі „країна – регіон – місто”.

Отже, в основі соціальної політики в сучасному суспільстві мають бути правосвідомість і правова культура особистості, що забезпечує адекватну

соціально-психологічну модель її поведінки шляхом синтезу моральної та правової свідомості.

Перспективи подальших наукових досліджень проблематики правосвідомості у соціально-політичному розвитку людини полягають у визначенні рівня правосвідомості та правової культури різних соціальних категорій громадян, що живуть в окремих адміністративно-економічних регіонах, встановленні пріоритетів у правовому полі соціуму на етапі демократичного соціально-політичного державотворення.

Висновки

1. У соціально-політичному розвитку людини на етапі формування правової демократичної держави найважливішу роль відіграє правосвідомість, яка репрезентує правову поведінку громадян в правовому полі соціуму. Саме правосвідомість і правова культура є системоутворюючими факторами соціально-політичного розвитку людини, які слід розглядати в цивілізаційному вимірі і в контексті аксіології загальнолюдських цінностей.

2. Правосвідомість є однією з найважливіших форм свідомості людини та суспільства поряд з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, наукою, філософією. Це об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, ставлення громадської групи та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи. Без розвинутої громадської правосвідомості неможливе право, а без права немає правової демократичної держави.

3. Оцінка вагомості факторів, що впливають на рівень правосвідомості особистості, різними категоріями учасників навчального процесу в гуманітарному ВНЗ свідчить, що, на думку слухачів профорієнтаційного відділення та студентів-юристів, найбільш значущими є рівень правової активності, мотивація до юридичної діяльності, духовна, професійна і правова культура. Науково-педагогічні працівники з п'ятірки найвагоміших факторів, що впливають на правосвідомість, вилучили мотивацію до юридичної діяльності та правову активність і додали рівень освіти та загальну культуру особистості.

4. Розрахунки свідчать, що реалізація заходів з підвищення соціального статусу і престижу громадян у сучасному суспільстві, рівня їх юридичної освіти може збільшити рівень правосвідомості приблизно на 18 %. Впровадження в повному обсязі заходів щодо формування загальної, духовної, правової та професійної культури може підвищити рівень правосвідомості більше, ніж на 20 %. Підвищення рівня юридичної діяльності та правової активності громадян в період соціалізації може забезпечити збільшення показника правосвідомості на третину.

5. Прогнозна оцінка рівня правосвідомості особистості на найближчі п'ять років (до 2010 року) свідчить, що в Україні рівень правосвідомості залишиться без змін. Одна десята частина експертів впевнена, що правосвідомість громадян підвищиться. За результатами прогнозних досліджень встановлена тенденція збільшення оцінок експертів в напрямі „країна – регіон – місто”.

Література:

1. **Губарь О. М.** Тенденции развития правосознания молодежи в современной Украине // Молодежь и государство: Материалы Второй международной научно-практической конференции, г. Святогорск, 24 – 26 октября 2003 года. – Донецк, 2003. – С. 69.
2. **Новгородцев Л. И.** Кризис современного правосознания. – М., 1999. – 269 с.
3. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 2000.
4. **Бородінов В. Д., Бородінова В. В.** Молодь і духовність // Молодежь и государство: Материалы Второй международной научно-практической конференции, г. Святогорск, 24 – 26 октября 2003 года. – Донецк, 2003. – С. 65.
5. **Стріха М.** Культурна політика України: регіональні, етнічні та конфесійні аспекти // Сучасність, 1995. – №9. – С. 77.
6. **Азгальдов Г. Г., Райхман Е. П.** О квалиметрии. – М.: Изд-во стандартов, 1978. – 172 с.
7. Квалиметрия / А. В. Гличев, Я. Б. Шор, И. Б. Погожев // Стандарты и качество, 1970. – № 11. – С. 30 – 34.
8. **Колганов А. В.** Квалиметрия: Учебно-методическое пособие. – Донецк, 1995. – 23 с.

Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення

Микола Дмитренко,
аспірант Інституту вищої освіти
АПН України

У статті, на основі аналізу наукових джерел, досліджується феномен політичної культури (зокрема – української) як складного, динамічного, багаторівневого утворення, яке формується під впливом економічних, суспільно-владних, духовних процесів у певній країні.

Кожне суспільство має свою конфігурацію політичної культури. Це залежить від його історії, соціально-класової структури, типу й характеру політичної системи, економічних підвалин та інших обставин.

Хоча українська політична культура в загальних рисах повторює загальноєвропейські типи політичних культур, все ж вона має певні особливості, якими не варто нехтувати. Визначити ці особливості не просто. Деякі з них перебувають ще на стадії становлення, інші відмирають. Одні корелюються з політичною системою, що створюється, інші – з системою, що відходить у небуття. Одні вже розгорнули свою якісну визначеність, інші лише жевріють, хоча й заявляють про себе як необхідні та закономірні.

На думку українських політологів (В. Андрущенко, І. Курас, М. Михальченко, В. Полохало, С. Рябов та інші), українська політична культура поєднує різні системи цінностей, часом несумісні політичні орієнтації та діаметрально протилежні типи політичної свідомості, позитивні і негативні характеристики, містить в собі раціональні та ірраціональні чинники. Разом з тим, переважна більшість її характеристик концентрується навколо такої якості, як демократія, народовладдя заради свободи і незалежності.

Одним із суттєвих наслідків процесу демократизації в Україні є наявність різних політичних поглядів, плюралізм ідеологій і концепцій у політичній культурі. Політичний плюралізм виявляє себе у кількох вимірах, зокрема: політичної ідеології; політичної свідомості; політичної поведінки. Стався перехід від моноціннісного сприйняття політичного

життя до плюралістичної картини владно-політичних відносин. Але виникає потреба у формуванні загальнонаціональної ідеології не на класовому, а на культурно-історичному ґрунті.

Нинішні владно-підвладні відносини, за Конституцією України, повинні базуватися на якісно новому культурно-політичному і психологічному фундаменті. Політологи В. Валецький, С. Рябов, М. Томенко все частіше звертаються до простору цінностей і смислів так званої „ідеології культури”, що передбачає світоглядні цінності, які можуть консолідувати націю в єдине соціокультурне ціле [1, с. 138].

Україна вже пройшла шлях від монолітної політичної культури до плюральної, але ще треба сформувати у нашого народу відчуття культурно-історичної єдності. Як вважає О. Сипко, за роки незалежності Україна значно оновила структурні елементи політичної культури, цінності, навички, орієнтації, методи і прийоми політичної діяльності. Суспільство поступово звикає до політичного плюралізму, багатоманітності підходів до розв’язання нагальних політичних проблем, відкритого висловлення свого ставлення до політичних інститутів. Стає нормою позитивне настановлення на засвоєння світового досвіду, зростає почуття включеності України до світового політичного процесу. Але стара радянська тоталітарна політична культура, трансформуючись у нову систему цінностей, дає про себе знати у вигляді формального, відчуженого ставлення до офіційних політичних норм, цінностей та інститутів [2, с. 156]. Через це українська політична культура є суперечливою, оскільки поєднує в собі дві протилежні системи цінностей – тоталітарну і демократичну.

На неоднорідність політичної культури впливає й регіональний менталітет, зумовлений міжконфесійними відмінностями, особливостями віровчень та культової практики православ’я й уніатства. Так, греко-католики, що переважно сконцентровані на Заході України, за своєю догматикою тяжіють до західноєвропейського християнства, пов’язаного з римським правом і поняттям приватної власності, до влаштування вільного особистого життя. Для православного населення Сходу України характерні колективістське ставлення до життєвих проблем, прагнення надособистісної мети, милосердя, співчуття до нужденних, поблажливість до людських вад тощо. Православний більше підпорядковується дисципліні під впливом зовнішніх обставин, а греко-католик – внутрішніх. Можна говорити про більшу готовність греко-католицького Заходу країни, на відміну від православного Сходу, до лібералізації суспільства, приватизації економіки, ринкової конкуренції. Усі ці обставини зрештою, на думку В. Сичової, впливають на еволюцію політичної культури в Україні [3, с. 73 – 74].

Позитивною характеристикою української політичної культури є полісуб’єктність. За радянських часів основним суб’єктом політики була

**Особливості сучасної української політичної культури:
проблема визначення**

Микола Дмитренко

держава, яка свідомо формувала підданський тип політичної культури. У незалежній Україні кількість суб'єктів, носіїв активістського типу політичної культури, значно зросла, особливо останнім часом. Кардинально, порівняно з тоталітаризмом, змінилася роль громадських організацій, зародилася багатопартійна система, зріс рівень політичної культури громадян. Але якість суб'єктів політичної діяльності, рівень демократизації політичної культури залишається недостатнім, якщо порівнювати із західними країнами.

Водночас, на нашу думку, слід говорити про певну циклічність активності українського населення щодо участі в політичних подіях. Оскільки політична культура явище рухливе і мінливе, на яке впливає багато чинників, ми вважаємо, що „помаранчеву революцію” слід назвати другою хвилею демократизації (перша була 1991 року), що суттєво вплинула на виховання саме активістського типу політичної культури в українських громадян. Останні події довели, що політична культура є відображенням економічних, політичних, громадянських процесів українського суспільства.

Отже, набуття особистістю культури політичної участі – двоєдиний процес, оскільки він пов'язаний, з одного боку, з усвідомленням себе суб'єктом саморозвитку, вірою у власні сили і можливості, адекватною оцінкою власних потенцій. З іншого боку – з формуванням особистості як суб'єкта не лише власного, а й суспільного поступу [1, с. 179].

У цьому контексті завдання демократичної переорієнтації політичної культури передбачає низку першочергових змін у будові та функціонуванні політичних і, перш за все, державних інститутів. Їх діяльність має спрямовуватися на підвищення ролі особистості, її інтересів та на організацію політичного співіснування ідейно різних сил. Адже громадянська політична культура передбачає наявність конструктивної опозиції у державі, яка є своєрідним „контролером” діяльності владних структур.

Деякі автори виокремлюють опозиційну і провладну політичну культуру. Провладна політична культура, як правило, ґрунтується на патерналістській свідомості громадян, які звикли у своїй політичній поведінці орієнтуватися на державу, сприймати майже всі її дії без критики. Для розвитку опозиційної політичної культури, на думку фахівців, необхідно кілька інституційних умов: розподіл і відносна рівновага гілок влади; забезпечення діяльності всіх гілок влади відповідно до конституційних повноважень; деідеологізація державного управління; конституційне закріплення основних прав громадян; формування ефективної виборчої системи; забезпечення пріоритету представницьких органів влади порівняно з безпосереднім (прямим) волевиявленням громадян; забезпечення законодавчих гарантій щодо діяльності опозиції; систематичний контроль за діяльністю державної і політичної еліти з боку

електорату та ЗМІ; недопущення надмірного „вертикального дистанціювання” еліти від електорату; утворення організаційно оформленого політичного руху з яскраво визначеними демократичними цілями [4, с. 124].

Опозиційна політична культура може виникнути лише у громадянському суспільстві та правовій державі. У протилежному випадку політична опозиція як позасистемне нелегальне утворення може сама продукувати екстремістську політичну культуру.

Опозиційна і провладна політична культура перебувають у діалектичній єдності та взаємодії. Ознакою демократичного політичного режиму є конкуренція політичних сил, їх ідеологій, світоглядів. У першому випадку принцип змагальності реалізується через легалізацію політичної опозиції. Основою демократичної політичної культури є визнання самої можливості приходу до влади опозиції. Політична сила, що здобула перемогу на виборах, не використовує владних можливостей та повноважень для усунення з політичної арени своїх суперників. Опозиція, у свою чергу, зобов'язується поважати право переможців приймати рішення, навіть якщо вони не узгоджуються з її поглядами.

Західні політологи традиційно виокремлюють два основні типи опозиції: системну і позасистемну. Носіям цих типів притаманні свої особливості політичної культури, по суті – свій світогляд. Як правило, представники системної опозиції прагнуть досягати змін у певній політико-правовій системі в межах чинного законодавства. Суб'єкти ж позасистемної опозиції прагнуть змінити соціально-політичні „правила гри” засобами, що не передбачаються законодавством. Політичну опозицію слід відрізняти від аморфного, розпорошеного критиканства, варіантом якого може стати повне заперечення існуючої політичної системи [5, с. 87 – 88].

На жаль, політична культура трансформаційних суспільств (України, зокрема) дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму. Політична критика – це ще не опозиційність, у певних випадках вона є варіантом егоїстичного популізму. Демагогічні тенденції у політичній культурі, як правило, виявляють себе: у популістських гаслах; у відході від конструктивної співпраці між політичними силами; у продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати за наявних ресурсів; у появі політиків-демагогів, які ідейно й іміджево протистоять політикам-прагматикам; у поширенні неконструктивного способу мислення серед різних груп населення.

Наявність великої кількості демагогічних тенденцій у суспільстві є ознакою політичної кризи або „надмірного плюралізму”, коли політичні сили та їхні лідери не можуть дійти згоди щодо шляхів і методів реформування держави.

У кінцевому підсумку необхідно зазначити, що політична культура є

**Особливості сучасної української політичної культури:
проблема визначення**

Микола Дмитренко

складним, динамічним, багаторівневим феноменом, який формується під впливом економічних, суспільно-владних, духовних процесів у тій чи іншій державі. У свою чергу, політична культура як самостійне явище здійснює постійний вплив на інші сфери суспільства.

Література:

1. Дембицька Н. М. Демократизація суспільства як становлення партнерських відносин між політичною владою і особистістю // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали другої міжнар. наук.-теор. конф., 28 – 29 травня 2003 р., м. Київ / Ред.: Г. П. Балабанова.- К.: Фенікс, 2004.
2. Сипко О. С. Політична свідомість і політична культура сучасної України: регіональні особливості в контексті проблеми формування української політичної нації // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна „Питання політології”. – 2001. – №518.
3. Сичова В. В. Роль партій у формуванні політичної культури як чинника саморегуляції громадянського суспільства // Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства: Науковий збірник / Укладач В. В. Нікітін. – Х.:, 2001.
4. Веденеев В. А. Политическая культура постсоветских обществ: традиции, либеральные ценности и перспективы: Учеб. пособие. – Кривой Рог: Минерал, 2002.
5. Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України / За заг. ред. В. Ф. Смолянюка. – 1-е видання. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2002.

Поняття геополітичного образу в сучасній російській геополітиці

Марина Шульга,

кандидат філософських наук,
докторант кафедри політології
філософського факультету

Національного університету ім. Т. Шевченка

Синтез цілей-ідей, що визначаються геополітикою, та відповідних географічних конфігурацій і культурних архетипів досягається за допомогою поняття геополітичного образу, вироблення якого є провідною темою фундаментальних геополітичних розвідок в посткомуністичній Росії.

Вихідним для розуміння поняття геополітичного образу можна вважати словосполучення „устав долі” (М. Карамзін), котре М. Ільїн пропонує застосовувати в якості зручної понятійної рамки для позначення „формальної причини” покладання та досягнення цілей, його „першообразу” чи програми дій. „Такий „першообраз” постає зазвичай у вигляді особливої долі, покликання, Провидіння або історичної місії” [1, с. 337].

Згідно з Д. Замятіним, геополітичний образ є частковим випадком географічного образу, під яким слід розуміти сукупність уявлень про географічний простір, що формуються в результаті людської діяльності, пов'язаної з певним типом географічного простору – політико-географічним, культурно-географічним, соціально-географічним, економіко-географічним. Ці уявлення існують у вигляді компактних моделей певного типу географічного простору, створених для ефективнішого досягнення тих чи інших цілей. Необхідність осмислення способів конструювання таких моделей, вважає Д. Замятін, зумовлена можливістю оперувати не лише реальними географічними об'єктами чи їх поняттями, а самими географічними образами, які, відокремившись від реальних прототипів, живуть незалежно, так що на традиційний фізично-географічний простір накладаються численні „шари” його образів, осібних за походженням, структурами, способами функціонування і спеціалізації. „На певний політичний, фізичний і соціально-економічний географічний

**Поняття геополітичного образу
в сучасній російській геополітиці**

Марина Шульга

субстрат, базу даних накладаються різні, різномірні політико-географічні та геополітичні уявлення, що інколи суперечать одне одному, – місцевого населення, військових, політичних і державних діячів, утворюючи складний конгломерат, систему політико-географічних образів, яка реагує на зовнішні впливи і змінює при цьому свою конфігурацію та структуру” [2, с. 128 – 129]. Тому сама влада можлива сьогодні не інакше, як серія певних наративних образно-географічних стратегій, які, з одного боку, спираються на рівень розвитку географічних уявлень про певний простір, а з іншого – на специфічну політико-ідеологічну спрямованість різного роду акцій (воєнних, політичних, економічних, культурних), які здійснюються в цьому просторі різними зацікавленими силами чи державами.

На думку Д. Замятіна, географічний образ виникає внаслідок перетинання і взаємодії різних географічних та парагеографічних понять. Наприклад, культурологічних, історіософських, політологічних, економічних тощо. Отже, створений географічний образ одночасно є і модифікацією „старих” географічних знань, і новим географічним знанням, у якому географічний простір своєрідно „згорнутий” відповідно до певної мети чи ситуації. Це означає, що географічні образи одних і тих же географічних об’єктів можуть набувати різних форм залежно від цілей і завдань їх творців чи умов створення.

Завдяки різним географічним образам один і той же географічний простір може бути по-різному представлений у свідомості людей. „В загальному смислі географічний образ – це сукупність яскравих, характерних згрупованих знаків, символів, ключових уявлень, які описують якісь реальні простори (території, місцевості, регіони, країни, ландшафти тощо)” [2, с. 7]. Особливістю географічного образу є його властивість, по-перше, інтегрувати два типи знання – процедурне, тобто знання того, як треба діяти, і декларативне, тобто сукупність минулого досвіду стосовно тих чи інших подій та дій. Друга особливість – здатність переводити досить складні структури сприйняття і опису географічного простору в прості та універсальні коди шляхом вилучення непотрібних (з огляду на поставлену мету) географічних знань про ті чи інші об’єкти. Крім цього, за допомогою географічного образу різночасові події та факти можуть бути розміщені в одночасовій просторовій структурі.

Якщо географічний образ цілеспрямовано орієнтується на певну політичну мету, то він перетворюється на геополітичний образ. „Під геополітичним образом ...розуміється цілеспрямоване і чітко структуроване уявлення про географічний простір, яке включає найбільш яскраві і пам’ятні символи, знаки, образи та характеристики певних територій, країн, регіонів, котрі маркують останні з політичної точки зору” [2, с. 192 – 193]. У функціональному плані геополітичний образ дозволяє:

- 1) на макрорівні – формувати вигідні і надійні системи геополітичних

образів, що дають можливість досягати певних політичних цілей;

2) на мезорівні – створювати системи образів з огляду на завдання формування компромісного середовища під час міжнародних переговорів;

3) на рівні інтерпретацій – адаптувати міжнародні договори та рішення міжнародних конференцій до традиційної географічної карти шляхом створення над нею своєрідного історико-географічного образного простору.

Поняття геополітичного образу, вважає Д. Замятін, є методологічно цінним для геополітики. Воно дозволяє сформулювати певні її методологічні засади. По-перше, географічний простір сам по собі не є активним елементом якоїсь політичної системи чи важливим фактором політичного розвитку. Він стає таким, оскільки існує можливість його продуктивної політизації. Геополітика, відзначає Д. Замятін, здійснює тотальну політизацію географічного простору, яка є і засобом, і методом, і метою геополітики. По-друге, геополітика використовує традиційну географічну карту для створення і/чи реконструювання специфічних (політично орієнтованих) географічних образів, а тому в методологічному відношенні вона є чітко цілеспрямованою діяльністю, яка фактично сприяє максимальному розростанню та культивуванню географічних образів. „Можна сказати, що геополітика раціоналізує невідоме та непізнанне в політиці за допомогою картографічної/геопросторової „релаксації” [2, с. 58 – 59]. По-третє, геополітика є проектною діяльністю і моделюванням простих за своєю структурою географічних образів, які можуть бути базою для наукової, політичної, державної і суспільної діяльності. Йдеться, зокрема, про моделювання певних геопросторових символів, знаків, стереотипів, які передбачають досягнення певної мети чи певного стану того територіального об'єкта, на базі якого й формується образ. Проектність геополітики означає, що за рахунок змодельованих нею образів досягається перспективний, раніше недосяжний, інший стан географічного об'єкта з принципово новими параметрами. Фактично, зазначає Д. Замятін, відбувається кардинальна зміна змісту самого об'єкта, що, зрештою, може призвести до незворотної його структурної трансформації, а то й до зникнення.

Отже, геополітика спроможна створювати такі географічні образи, які, містячи „систему автоматичної трансформації власного субстрату”, можуть змінювати свою реальну основу, а тому – трансформувати реальну політичну карту й фактично управляти нею.

В. Цимбурський з цієї нагоди зауважує, що геополітика не лише шукає способів перетворення географічних структур на політичні, а й інколи зводить політичні утворення до чистої географії, здійснюючи тим самим політичне розчищення просторів для нових побудов. Д. Замятін же вказує, що геополітика повинна вміти реструктурувати традиційні географічні образи країн чи регіонів таким чином, щоб вони постали у вигляді поля потенційних образів. „В цьому контексті геополітику слід визначити як

**Поняття геополітичного образу
в сучасній російській геополітиці**

Марина Шульга

моделювання географічних образів ключових у політичному відношенні країн, районів, регіонів та територій; при цьому новостворені образи (знаки, символи, стереотипи) змінюють самі траєкторії політичного сприйняття певних країн та регіонів” [2, с. 64].

Звідси – набуття геополітикою всіх ознак ігрового світу, констатоване багатьма російськими дослідниками (С. Переслєгін, С. Лур’є, Л. Казарян), світу, який розвивається шляхом відокремлення образу від його носія (країни чи регіону) й невпинного „примірювання” популярних чи вигідних образів-масок. Перенесення географічного простору у віртуальне поле сконструйованих геополітикою образів уможливорює його свідоме (з метою одержання певних якостей і ефектів) „розгортання”, „згортання” і навіть „викривлення”. В цьому сенсі геополітика перетворюється на геополітику образів, змістом якої є цілеспрямоване створення, позиціювання та маніпулювання спеціалізованими географічними образами в ментально-географічному просторі, яке дозволяє не лише інтерпретувати, а й конструювати в останньому важливі політичні, економічні та культурні події, надаючи їм довгостроково діючих бажаних образних конфігурацій.

Поняття геополітичного образу, окрім формулювання методологічних засад геополітики, дозволяє визначити певні закономірності її змістової еволюції. Перша закономірність полягає в постійній в історико-географічному контексті спробі осмислити геополітичну роль Євразії як єдиного можливого геополітичного центру світу, локалізованого у відповідних географічних координатах. Євразія в геополітиці, зазначає Д. Замятін, це, звичайно, зовсім інший образ, аніж Євразія в фізичній, економічній чи культурній географії. Друга закономірність пов’язана з образом кордону, який дедалі більше набуває цивілізаційних характеристик, що тягне за собою зростаючу популярність „м’яких” тлумачень поняття географічного простору. Третя закономірність стосується пошуку найзручніших, найекономічніших масштабних географічних образів світу, виробленням спеціальних методологічних операцій та процедур своєрідного методологічного піднесення над географічною картою, а також побудови більш операційних у змістовому геополітичному смислі географічних карт.

Створення ефективних геополітичних образів, зазначає Д. Замятін, багато в чому пов’язане з побудовою специфічних мовних стратегій, які дозволяють розширити й поглибити смислові навантаження традиційних геополітичних понять, перевести їх в нові ідеологічні і міфологічні контексти, а також продукувати принципово нові геополітичні інтерпретації. Справа не лише в тому, що розуміння фундаментальних геополітичних образів (Євразія, Європа, хартленд, лімітроф тощо) залежить від різних контекстів, прямо пов’язаних з динамікою певної мови, а й у тому, що використання геополітикою різних мовних стратегій може призводити до різної інтерпретації нею тих чи інших країн та

регіонів.

Першою такою стратегією Д. Замятін називає пряме продукування специфічних географічних образів шляхом артикуляції та інтерпретації елементів географічної карти. Остання в цьому випадку і є мовою геополітики, а будь-яка геополітична концепція тут, необхідно передбачаючи карту в якості свого фундаменту та письмового тексту, накладається на картографічні зображення й утворює їх специфічне об'ямування. Друга мовна стратегія передбачає „відокремлення” мови геополітики від її картографічної основи й полягає у безпосередньому маніпулюванні географічними концептами для створення автономних геополітичних образів, не пов'язаних прямо з інтерпретацією географічної карти. Третя мовна стратегія формує геополітичний образ у специфічному мовному середовищі, де географічні назви і поняття відіграють роль маркерів ідеологічно чи міфологічно насичених геополітичних образів. Так, поняття Європи, Азії, Америки, Китаю в 1920 – 1930 роках в СРСР осмислювалися через ідеологічну практику радянських лідерів і керівництва Комінтерну. Тут же припускається використання різного роду неологізмів та художньо-літературних, зокрема, поетичних, прийомів.

Поеднання всіх мовних стратегій дозволяє, на думку Д. Замятіна, не лише робити продумані кроки в просторі вже існуючих геополітичних образів та створювати нові досить потужні та ефективні, але й одночасно моделювати кілька найдієвіших геополітичних образів країни, подаючи їх в єдиній „зв'язці”. Провідна роль у цій „зв'язці” має належати ключовим геополітичним образам або базовим геополітичним образам-архетипам, тобто образам, здатним чинити вирішальний і довготривалий вплив на структурування решти геополітичних образів. Ключові геополітичні образи, підкреслює Д. Замятін, характеризуються найбільш цілеспрямованими геопросторовими уявленнями й найпотужнішими за впливом символами і знаками.

Оскільки у випадку геополітичного образу завжди йдеться про ототожнення певного географічного простору з відповідною політикою, то ефективність останньої багато в чому залежить від узгодженості саме ключових геополітичних образів. „Цілеспрямована геополітика – це, певною мірою, збалансованість зовнішніх і внутрішніх геополітичних образів, які розглядаються в єдиному образно-географічному полі” [2, с. 192]. При цьому один і той же ключовий геополітичний образ може виступати в різних „іпостасях”, що, будучи причиною неточностей в політичній ідентичності держави чи якогось політичного союзу, значно утруднює вироблення єдиної цілеспрямованої політичної стратегії. В. Юнгблуд, наприклад, зазначає, що зовнішньополітичне планування США в 1944 – 1945 роках оперувало трьома образами СРСР, які генетично сягали образу Російської імперії. Останній поставав у вигляді різних,

**Поняття геополітичного образу
в сучасній російській геополітиці**

Марина Шульга

більш-менш ідеальних моделей, в межах яких він набував характерних історичних, політичних та морально-етичних особливостей. Перший образ презентував СРСР як звичайну європейську державу, що, нарівні з іншими національними державами та багатонаціональними імперіями, провадила традиційну, освячену багатовіковим досвідом зовнішню політику. Відповідно, робився висновок, що Кремль має відмовитися від деяких ідеологічних настановлень на користь традиційних для Росії цілей, зокрема щодо Східної, Центральної і Південно-Східної Європи. Другий образ змальовував СРСР як агресивну, „напівазійську” державу, націлену на ідеологічну та воєнно-політичну конфронтацію. Третій же образ, поєднуючи риси першого і другого, робив акцент на суперечливості як розпізнавальній рисі Росії – СРСР. „Так, образ царської імперії і образ сталінської тоталітарної диктатури або ототожнювалися, або поєднувалися шляхом простого накладання одного на інший. Це призводило не лише до змішування понять, а й до прорахунків у галузі політичної стратегії” [5, с. 77].

Висновок, який можна зробити з аналізу перелічених образів, що фактично окреслювали певні альтернативи світових політичних процесів після Другої світової війни, зазначає В. Юнблюд, полягає у важливості адекватного відображення новоформованої російської ідентичності за кордоном. Скажімо, руйнування образу ворога не повинно супроводжуватися руйнуванням образу Росії, який, у свою чергу, має створюватися шляхом синтезу власного історичного досвіду та сумісних з ним досягнень інших цивілізацій.

Згідно з Д. Замятіним, специфіка геополітичних образів Росії віддзеркалює дві особливості російського простору: його формування і розвиток є своєрідним „ментальним продуктом” існуючих в російському суспільстві соціальних груп та їх дискурсів, домінуючим серед яких є імперський дискурс, та його сприйняття у вигляді самостійного і доволі важливого владного ресурсу (якогось „тіньового уряду” чи „сірого кардинала”) внаслідок як фізичних розмірів, так і соціокультурного розмаїття і ландшафтної мозаїчності державної території.

Стосовно останнього Д. Замятін зазначає, що інерція сприйняття Росії в якості величезної „неповороткої” держави з неосвоєними досі просторами не є безпідставною. Б. Єрасов також вказує на „трудність” як на основну характеристику російського простору. Змістом цієї „трудності” є взаємна обумовленість захисту внаслідок відсутності суттєвих природних кордонів та експансії „впритул” до таких кордонів, наприклад, в напрямку виходу до максимального числа морів і океанів.

Відповідно, першою особливістю геополітичних образів Росії є їх базування на фундаментальному образі фронтиру, лінії, що рухається в напрямку природних кордонів Російської імперії, а другою – можливість невпинного нарощування за їх допомогою символічного капіталу для

провідних сил, що владно об'єднують країну. „Сам образ простору Росії несе в собі надзвичайно сильний політичний „заряд”, який може трансформувати домінуючі регіональні і геополітичні уявлення, змінити реальні політико-географічні конфігурації” [3, с. 39].

Своєрідним синтезом цих особливостей можна вважати образ Росії як „Імперії Простору”, за допомогою якого російський простір сам по собі сприймається як абсолютний, „тотальний” дискурс влади, в якому владні відносини є відносинами просторовими. Своєрідними проекціями цього образу на проблематику світового розвитку є, по-перше, сприйняття Росії як великої держави безвідносно до конкретної (в тому числі й сучасної) геополітичної і гео економічної ситуації. Таке сприйняття дозволяє Росії дотримуватися зовнішньополітичної стратегії, зокрема – у спілкуванні з провідними державами сучасності. Стійкість такого сприйняття, на думку Д. Замятіна, можна пояснити його прийнятністю для самих цих держав, оскільки воно дозволяє їм використовувати у стосунках з Росією відносно прості і звичні геополітичні коди. Друга „світова” проекція „Імперії Простору” – це сприйняття Росії в якості фронтирної (і в політичному, і в цивілізаційному сенсі) держави. Таке сприйняття актуалізується кризовими ситуаціями, бо відчуття фронтирності полегшує внутрішньополітичне маневрування російських еліт, маючи, однак, своїм зворотним боком утруднення розуміння зовнішньої політики Росії її партнерами.

Якщо перша проекція висуває перед Росією завдання готовності до швидких внутрішніх соціальних і політичних перетворень, то друга – завдання знаходити надійних союзників, близьких їй за своїми соціокультурними настановами, які передбачають існування паралельних чи протиставлених одне одному географічних і геополітичних образів, що можуть бути, відповідно, взаємно перекладеними на мову одне одного або ж використаними для досягнення інших, аніж ті, що ними передбачаються, цілей. „Не випадково під час американського вторгнення в Ірак у березні – квітні 2003 року Саддам Хусейн та частина політичної еліти, що його підтримувала, активно використовували образ Сталінграда, намагаючись зобразити Багдад містом, який поховає під своїми руїнами армії завойовників” [4, с. 113 – 114].

Водночас фундаментальний образ фронтиру, засвідчений повторюваністю деяких символів і знаків приєднання та освоєння нових територій (Кавказ, Сибір, Далекий Схід), передбачає знаково символічну конвенцію просторів Північної Америки та Північної Євразії, що може бути доповнена аналогічною „конвенцією” цих просторів зі слабо освоєними частинами решти континентів. І. Ісаєв вважає також, що не лише схожим статусом політичного аутсайдера у сфері світової політики, а й певним відчуттям неосяжності власних життєвих просторів можна значною мірою

**Поняття геополітичного образу
в сучасній російській геополітиці**

Марина Шульга

пояснити політичні симпатії Росії до таких гігантів (у сенсі розміру територій та кількості населення), як Китай та Індія.

Загалом, на думку Д. Замятіна, дослідження геополітичних образів Росії пов'язане з певними складностями, а саме: 1) навіть при серйозних коливаннях розміри території Росії за останні триста років були настільки великими, що створення лише одного – двох геополітичних образів та маніпулювання ними з метою наукового дослідження практично неможливе; 2) врахування переваг та вад геополітичного положення Росії в межах цього періоду не було достатньо адекватним, що призводило до певної „недоношеності” її геополітичних образів, що виникали стихійно чи культивувалися свідомо; 3) більшість геополітичних образів Росії, які й досі перебувають в обігу, переважно спекулювали або на очевидних фізико-географічних особливостях Росії, або ж на її досить поверховій ідеологічній „упаковці”. Тому на сьогодні, зазначає вчений, завдання полягає у виробленні кількох найбільш значимих за своїм впливом і практичними наслідками геополітичних образів Росії, презентації їх у межах цілісної образно-геополітичної системи Росії та подальшому опрацюванні можливих „конфігурацій і структур” останньої.

Подібну думку висловлює і Л. Бляхер, згідно з яким специфіка політичних процесів у пострадянській Росії полягає у співіснуванні різних культурно-політичних патернів у межах одного й того ж політичного простору. Кожний з цих патернів має власні механізми побудови та презентації, які, однак, в рамках єдиного політичного дискурсу „замовкають” і виштовхуються у сферу „непойменованого”. Встановлення ж особливостей кожного патерна, принципів їх розмежування та поєднання в певний „масштабний смисловий комплекс” лише й може дати цілісне уявлення про сучасну Росію.

Відповідно, з'ясування ключових геополітичних образів Росії (історично сформованих та нині актуалізованих) становить окрему тему фундаментальних геополітичних розвідок в посткомуністичній Росії. Важливість цієї теми зумовлена, на думку Д. Замятіна, тим, що будь-яка ідентичність (в тім числі й геополітична) стверджує себе в низці співіснуючих та дотичних один до одного образів, здатних стати основою цілеспрямованої діяльності. „Місце Росії в глобальному (світовому) розвитку визначається не стільки її позиціюванням стосовно зовнішніх політичних акторів, скільки внутрішніми досить стійкими та довготривалими геополітичними образами-архетипами” [4, с. 103]. У цьому сенсі можна стверджувати, що геополітичне мислення пов'язане з неусвідомленими чи несвідомими моделями, які становлять фундамент схожих геополітичних уявлень і поглядів досить різних політиків і вчених. Континентальна ідентичність, важливість якої для Росії обстоюють російські вчені, теж є не чим іншим, як „клубком” заплутаних геополітичних образів, які, на перший погляд, суперечать одне одному.

Література:

1. **Ильин М. В.** Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. – М., 1997.
2. **Замятин Д. В.** Власть пространства и пространство власти. – М., 2004.
3. **Замятин Д. В.** Политико-географические образы российского пространства // Пространство как фактор политических трансформаций: Сб. научных трудов. – М., 2003.
4. **Замятин Д. В.** Российские политики мирового развития: образы и их интерпретации // Полис. – 2004. – № 4.
5. **Юнгблуд В. Т.** „Образы российской империи” и внешнеполитическое планирование в США в 1944 – 1945 гг. // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1998. – № 6.

Системні чинники самовідновлення близькосхідного конфлікту

Кирило Галушко,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

факультету соціології і психології

Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються чинники сталого самовідновлення близькосхідного конфлікту, котрий несе в собі тенденцію переростання з регіонального на цивілізаційний. Простежується вплив на ескалацію кризи інститутів глобального контролю, актуальних економічних тенденцій, радикального ісламізму. Охарактеризовано сумнівну легітимність інституту національної держави в ісламському світі.

Актуальність проблеми

З припиненням існування біполярної геополітичної системи вагомим аспектом сучасних міжнародних відносин стала зміна структури конфліктогенних чинників світового розвитку: чимало тривалих міжнародних конфліктів, які раніше підживлювалися протистоянням СРСР і США, тепер підтвердили або й розширили, радикалізували свої позаідеологічні складові. До числа таких конфліктів належить і близькосхідний, який і досі зберігає статус найбільшої загрози для світової політичної та економічної стабільності.

Сталі актори і коспонсори близькосхідного мирного процесу (безпосередні сторони конфлікту, США, ЄС, Росія) попри прагнення стабілізувати стратегічно важливий регіон, за наявності різних важелів тиску на учасників конфлікту та навіть за безпосередньої військової присутності США в регіоні, часом не здатні, а інколи й не схильні змінити комплекс системних чинників, що надає конфліктові самовідновлюваного характеру. Якщо раніше можна було вважати цей конфлікт структурою з центром (ізраїльсько-палестинське протистояння) та периферією (конфлікти-сателіти, на кшталт ліванського), то сьогодні все частіше висловлюється думка про його трансформацію, вихід на вищий системний рівень – перетворення на цивілізаційне зіткнення „Захід – Іслам”.

Стан наукового дослідження проблеми

Спроба верифікувати усталене системне, „глобальне” бачення близькосхідного регіонального конфлікту є однією з популярних тем сучасних досліджень. До числа найвідоміших праць можна віднести геополітичні розробки Г. Кіссінджера, С. Гантінгтона, З. Бжезинського, чимало праць російських дослідників (зокрема – О. Панаріна), старі й нові цивілізаційні теорії, глобалізаційні та світосистемні підходи. Задекларований західними філософами і суспільствознавцями „кінець ідеологій” і криза західноцентричного „проекту Просвітництва” обумовили в останнє десятиріччя енергійне відновлення культурно-цивілізаційної парадигми, яка вступає в конфлікт з популярним глобалізаційним баченням світового розвитку. Останнє ж стає усе більш фрагментарно спеціалізованим – у політології, культурології, економіці, поділяючись на теорії апологетів і скептиків, викликаючи різні тлумачення, що розмивають саме поняття „глобалізація”, ускладнюючи визначення характеру і структури її впливів на регіональні конфлікти. Інший напрям, який корегує „консерваторів”-цивілізаційників та „лібералів”-глобалістів – це світосистемний аналіз, який продовжує неомарксистську традицію (можна бачити, що усе ж „кінець ідеологій” не є доконаним).

На перетині цих альтернативних бачень глобальних процесів автор і спробує проаналізувати чинники, які підживлюють близькосхідну кризу.

Мета розвідки: визначити і охарактеризувати природу конфліктогенних факторів, котрі мають сталий характер і системно впливають на конфлікт з тенденцією до постійного самовідновлення. Спробуємо зробити це, виходячи з таких тез:

³⁵₁₇ процес глобалізації (зростання ступеня інтегрованості різних спільнот та економічних систем) має об’єктивний характер; в його основі – закономірності функціонування капіталістичної економіки, а невід’ємною складовою є глобальна уніфікація інституціональної структури і культурних моделей, стилю життя і споживання;

³⁵₁₇ соціокультурна реакція (запозичення, пристосування або опір) на конкретні форми втілення глобалізаційних процесів також є об’єктивним і неминучим явищем, спроби контролювати яке ще не дали універсальних рецептів розв’язання ціннісного та онтологічного конфлікту;

³⁵₁₇ реальних конструктивних альтернатив глобалізації поки що не існує; ³⁵₁₇ у контексті цієї теми тлумачимо близькосхідний міжнародно-політичний конфлікт як конфлікт не лише між державами, але й між великими соціальними спільнотами, що взаємодіють у системі владних відносин на світовій арені. Такий підхід враховує цивілізаційний вимір проблеми.

Конфліктну сутність близькосхідної кризи становить конфлікт двох несумісних соціальних реальностей, стрижнем якої є боротьба за існування на одній території ізраїльської та палестинської спільнот, що породило систему самовідновлюваного протистояння в умовах нездійсненності програми-максимум обох контрагентів. Тому в типології міжнародних конфліктів характер близькосхідного коливається протягом останніх 50 років між „зіткненням” та „іграми”. Перший варіант передбачає збройну боротьбу до знищення сил противника і остаточної перемоги. За другого варіанта сторони виборюють несумісні цілі, але у своїй борні обмежені певними правилами та інституціональними рамками [1].

Відправною точкою міркувань, пов’язаних зі спробою проаналізувати окреслену проблему, для більшості дослідників стали положення концепції С. Гантінгтона, викладені в його праці „Зіткнення цивілізацій”. На думку вченого, конфронтація між Заходом та ісламськими країнами, що ототожнюється з протистоянням багатого Півночі і бідного Півдня, стане чи не найважливішим фактором, що визначатиме міжнародні відносини [2]. Але підхід С. Гантінгтона, попри певну очевидність, не дає відповіді на запитання, завдяки діяльності яких саме **інститутів** може відбуватися цей конфлікт, бо **цивілізація** як суб’єкт військово-політичного конфлікту поняття надто розпливчате. На нашу думку, сьогодні не можна серйозно говорити про глобальне протистояння двох цивілізацій **на рівні держав**. Держава є основним суб’єктом міжнародних відносин і, на відміну від цивілізації, має можливості організовано й цілеспрямовано реалізовувати свої прагнення. Для того, щоб ісламська цивілізація виступила як єдина сила, потрібен високий ступінь ідеологічної, політичної та економічної інтеграції держав, які її складають. Вона має наповнитися інтеграційними структурами (прикладом максимального на сьогодні інтегративного здобутку на цивілізаційному ґрунті є ЄС). Втім, можемо спостерігати, що інтегративний потенціал ісламських країн низький, якщо порівнювати його з іншими регіональними конгломератами.

Система глобального контролю і менеджменту

Говорячи про „зіткнення”, варто мати на увазі таке. По-перше, Захід у своїй сукупності, будучи найбільшим виробником і постачальником зброї на світовий ринок, забезпечує нею низку провідних країн ісламського Сходу. Зміцнення військового потенціалу Туреччини, Єгипту і Саудівської Аравії досягається завдяки розвитку відповідних зв’язків з США, Великою Британією, Францією, Німеччиною та Італією [3]. По-друге, ісламський світ не прилучений до того, чим безроздільно володіє Захід – до системи контролю й управління глобальними політичними і економічними процесами.

Розглянемо це докладніше. США разом із сімкою провідних держав

західної цивілізації утворюють так званий атлантичний концерт. Саме він контролює „привідні паси” глобального регулювання суспільним розвитком. Роль таких пасів виконують профільні організації: МВФ, Світовий банк (СБ), Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), СОТ, НАТО. Каналами цієї системи глобального управління приводиться в рух міжнародна взаємодія на всіх рівнях: світовому, регіональному і національному [4]. Саме така система одержала назву „новий світовий порядок”. Вона забезпечує пристосування національних господарств майже 200 держав світу до економічної моделі провідних країн. (Це пристосування, залежно від ангажованості авторів, тлумачиться в категоріях від „імперіалізму” і „неоколоніалізму” до „допомоги” і „стимулювання розвитку”).

Елементи нерівноправності у глобальних фінансово-економічних інститутах визнають і аналітики СБ, які вважають, що модель функціонування СОТ блокує можливу єдність країн, які розвиваються, у питаннях боротьби з несправедливою тарифною політикою провідних держав [5]. Проте це не є причиною реальної опозиції ісламських режимів щодо Заходу. Вони залишаються прагматичними, оскільки засоби і для сильнішого опору Заходові, і для ймовірного „входження” до нього можуть досягатися лише одним шляхом – навздогін модернізації. Тобто, тим шляхом, який і викликає найсуперечливіші соціальні наслідки.

Як стверджує сходознавець В. Марков, сучасні режими ісламського світу навіть не розпочинають спроб активного протистояння Заходу як це було на початку 1970 років. Навпаки, вони прагнуть пристосуватися до нього [6]. Такої стратегії дотримуються, зокрема, члени Ради співдружності арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) [7]. Показова і зовнішня політика Ірану, ісламської держави з 20-річною традицією палкої антизахідної риторики. Уряд М. Хатамі вважав конструктивні відносини з усім Заходом пріоритетом у зовнішньополітичному курсі своєї країни [8]. Афганська та іракська кампанії США і Великої Британії є наочним показником незаперечної військової переваги Заходу, яка в царині звичайних (конвенційних) озброєнь і методів ведення війни ґрунтується на недосяжному для ісламського світу рівні розвитку технологій та використання ресурсів. Єдиний чинник, який слабко піддається глобальному контролю, – це поширення зброї масового знищення, придатної для терористичного використання. Але і в цьому сенсі, як ми бачили в Іраку, США схильні „перестраховуватись”.

Потенціал і вектор інтегративності

Важливим фактором, що підвищує ступінь підпорядкування ісламського світу системою глобального менеджменту, є уповільнений темп формування в ньому багатосторонніх економічних союзів на кшталт ЄС, НАФТА чи АСЕАН. Як відомо, такі союзи посилюють усвідомлення

державами, що входять до них, спільності інтересів, єдності завдань і цілей.

Розвитку подібних організацій в ісламському світі перешкоджає існуюча в регіонах їх формування політична обстановка. У цьому відношенні показовою є сумна доля проекту створення єдиної економічної спільноти від Атлантики до Перської затоки, що розроблялася у 1994 – 1997 роках на конференціях у Марокко, Йорданії, Єгипті й Катарі [9]. Слід також мати на увазі, що успішне функціонування нинішніх економічних союзів в ісламському світі малоймовірно без узгодження їх позицій із Заходом. Для прикладу можна назвати РСАДПЗ та Організацію економічного співробітництва, що поєднує Туреччину, Іран, Пакистан і пострадянські мусульманські республіки Центральної Азії і Закавказзя [10]. На відміну від порівняно значної згуртованості членів „атлантичного концерту”, режими ісламського світу здебільш ідейно роз’єднані та відзначаються розмаїтістю зовнішньополітичних стратегій. „Готові” плани системної модернізації і примирення на кшталт ідеї „Великого Близького Сходу”, висунутої США на початку 2004 року [11], не зустрічають захвату в ісламському світі. Будь-яке реформування у просторі цієї цивілізації має бути дуже обережним, враховувати особливості кожної країни з її традиціями, етноконфесійним складом, політичним досвідом і політичним режимом. За словами Х. Мубарака, „будь-яка модернізація повинна спиратися на традиції і культуру регіону” [12].

Вагомим моментом, фактично вихідним для розвитку регіональної інтеграції, є зниження тарифів на торгівлю в межах регіону. Але Західна Азія та Північна Африка (ісламський простір) – єдиний регіон світу, де у 1990 роках такі тарифи зростали. І хоч у Південній Азії вони поки що вищі, але й там вони вже удвічі скоротилися [13].

Різноманітність зовнішньополітичних стратегій режимів ісламського світу, їх обмежені військово-технічні можливості та економічна зацікавленість Заходу – це три нездоланні бар’єри, що виключають ймовірність серйозного виклику „атлантичному концертові” з боку мусульманських країн.

Симптоматично, що Вашингтону вдалося ввести у фарватер своєї політики, пов’язаної з антитерористичною операцією, країни Близького і Середнього Сходу.

Радикальний ісламизм та інститут національної держави

С. Гантінгтон вважає, що „войовничий іслам” кидає виклик ліберальній західній цивілізації і пропонованому нею світопорядку. Тим часом, при уважному розгляді, з’ясовується, що політична активність радикального ісламу не настільки небезпечна для сучасної системи глобального управління. Тут ми виходимо з таких положень.

Більшість ісламських екстремістських угруповань позбавлені можливості брати легітимну участь у політичному житті держав і права

на легітимну діяльність на міжнародній арені. А це серйозна перепона для змагання радикального ісламу із системою глобального управління в ідеологічних та інших відносинах. Після трагічних подій у США подібні угруповання в усьому світі виявилися блокованими в проведенні їх підривної діяльності проти Заходу.

Хоча ненависть до Заходу і прозахідних режимів Сходу проглядається в позиціях всіх ісламських радикальних груп, основна особливість їх підходів до Заходу полягає в амбівалентності і непослідовності. Ісламські екстремістські рухи далеко не єдині у своїх позиціях і не об'єднані спільною ідеєю змови проти Заходу [14].

Постає питання гіпотетичного приходу до влади в будь-якій державі ісламського світу радикальних угруповань. Скинувши уряд, такі угруповання будуть змушені відмовитися від своїх колишніх настановлень на користь проведення конструктивної політики задля виживання новостворених теократичних режимів. Ці режими мають налагоджувати торгові, економічні і політичні зв'язки згідно з правилами, встановленими системою глобального управління. Горе було б тим „еміратам”, які спробували б грубо ігнорувати ці правила. Альтернативи тут не буде: або існування в рамках системи, або доля режиму талібів.

Більшість режимів ісламського світу зацікавлена в боротьбі проти власних екстремістських організацій, що виступають за припинення контактів з „великим сатаною” (США) та його прислужниками. Ця боротьба стає все актуальнішою для режимів у зв'язку з підвищенням темпів їх інтеграції в систему сучасних світогосподарських зв'язків. Методи боротьби з релігійними екстремістськими рухами можуть бути різними – залежно від характеру цих рухів. У Єгипті, Ємені, Йорданії і Таджикистані, наприклад, частина фундаменталістської опозиції увійшла до урядової коаліції [15]. В Алжирі, навпаки, уряд використовує силові методи для придушення радикальних ісламістів. Після 11 вересня спостерігається тенденція об'єднання Заходу і багатьох режимів ісламських країн у боротьбі з релігійним екстремізмом. Така тенденція чітко простежується в політиці Алжиру, а також режимів Х. Мубарака в Єгипті та І. Каримова в Узбекистані [16].

Цікавим аспектом проблеми у цивілізаційному вимірі є **питання легітимності інституту національної держави в ісламському світі**. Відомо, що в доктрині ісламу, тим більше з його сучасною тенденцією до „очищення” у формі ваххабізму, салафізму тощо ідей фундаменталістського характеру, в ролі об'єднуючого соціального інституту виступає, передусім, „умма” – громада віруючих. У цьому сенсі радикальні ісламістські рухи хоч і виступають як цивілізаційні опоненти західної цивілізації, але водночас руйнують зсередини національні держави ісламського світу з їх політичними режимами, бо несуть універсалістську, хоч і надто абстрактну ідею халіфату. Тому політичні режими ісламських країн є

„подвійними заручниками” Заходу, без сприяння якого важко втриматися на плаву з економічної точки зору, та, з іншого боку, внутрішніх ісламістів – „найвідвертіших” критиків якості місцевого політичного менеджменту. Останній з 1960 років, ґрунтуючись на квазісоціалістичній ідеології арабського націоналізму, довів свою неспроможність подолати соціально-економічні проблеми регіону. Тому, якщо не брати до уваги зони безпосередніх військових зіткнень, де націоналізм і патріотизм відіграють мобілізуючу роль, можна бачити, що націоналізм знижується на шкалі цінностей усе більш радикалізованих ісламських суспільств, що аж ніяк не зміцнює їх інституціональну структуру у формі національних держав, вибудованих за західним зразком. Розвитком цієї тенденції є фрагментація політичного простору, яка може призвести до постання нових „держав, що не відбулися” (якщо використовувати термін аналітиків СБ). Вимоги демократизації, які з різною мірою щирості лунають із Заходу, є наївними у тому розумінні, що в цьому регіоні діє вихідне протиріччя демократії – потреба у її прийнятті широким загалом. Соціально-економічні умови у більшості близькосхідних країн є такими, що демократизація приведе до влади радикальних ісламістів, яких Захід так не любить, і, зрештою, до дестабілізації. Отже, запорукою стабільності в регіоні є авторитарні або консервативні режими з обмеженим за своєю природою потенціалом лібералізації.

Відтак можна зробити висновок, що **ісламський радикалізм не буде фундаментальною загрозою існуванню системи глобального економічного і політичного управління.**

Згадаємо фактори, що пояснюють зростання релігійних настроїв у 1950 – 1980 роках. Головним було розчарування суспільств ісламського світу в результатах модернізації: вона не сприяла підвищенню життєвого рівня більшості населення. Відтак офіційні ідеології націоналізму чи панарабізму, традиційно-консервативний іслам у значній мірі втратили свою привабливість. Екстремістські релігійні лідери частіше, ніж диктаторські чи авторитарні режими, апелювали до простого люду.

Наступним за значенням було постійне втручання Заходу, насамперед США, у внутрішні справи ісламського світу в останні 50 років. Незмінна лояльність Вашингтона до експансіоністської політики Ізраїлю зміцнювала думку арабів про ворожість до них США і Заходу в цілому.

Одним з факторів, що безпосередньо впливав на посилення релігійної самосвідомості народів мусульманського світу, був масовий приплив туди західних товарів і духовних цінностей, чужих ісламському способу життя. Це створювало психологічну, культурну й економічну депресію. У підсумку заперечення Заходу і західної цивілізації стало спільною рисою багатьох ідеологій, що базувалися на політизованому ісламі.

Економічні тенденції

Сучасна система глобального регулювання прагне нівелювати негативний вплив перелічених факторів на суспільну свідомість мусульманського Сходу. „Атлантичний концерт” уникає грубого втручання у внутрішню політику своїх союзників в ісламському світі. Одночасно Захід прагне підтримати їх соціально-економічний розвиток. Разом з тим, система глобального управління за своєю суттю не здатна кардинально змінити несприятливу економічну і соціальну ситуацію в багатьох країнах ісламського світу. Основна причина – зростаюча диференціація між країнами розвиненими і „менш глобалізованими”.

У цьому контексті варто звернутися до розрахунків СБ (2002 р.), який поділяє світ на три групи країн: 1) розвинені глобалізовані, 2) ті, що розвиваються, більш глобалізовані, 3) ті, що розвиваються, менш глобалізовані. На думку авторів доповіді „Глобалізація, зростання і бідність” [17], протиставлення у 1980 – 1990 роках „Північ – Південь” вже не є адекватним образом світової економічної нерівності. Нові глобалізовані країни (третина країн, що розвиваються, – від Китаю й Індії до Ямайки) суттєво випереджають розвинені країни за темпами зростання, що начебто призведе у ХХІ столітті до зміни економічного балансу сил. Відповідно, найгіршою є доля третьої категорії, яка опинилася на узбіччі.

Показником перспектив другої категорії є зростання обсягів експорту з країн, що розвиваються, промислових товарів замість сировини і корисних копалин. Динаміка доволі суттєва: з 15 % 1965 року до 80 % 2000 року [18]. Це здобутки країн, які впевнено йдуть шляхом модернізації, розвитку технологій та реорганізації політичних і економічних інститутів, результат здатності до свідомих соціальних змін. І, попри замалу успішність спроб аналітиків побудувати якийсь універсальний рецепт виходу на шлях другої категорії, цей напрям залишається єдиним, який хоч іноді (принаймні у половині випадків) спрацює в сенсі соціально-економічного оздоровлення суспільства.

Поглянемо, які здобутки мають країни Близького Сходу за деякими показниками [19] (таблиця).

Полегшить розуміння даних таблиці інформація про те, що темпи зростання ВВП у країнах, що розвиваються, становили на 2001 рік 5,3 % у порівнянні з 4,9 % середніми в 1982 – 1999 роки. У 1990 роках мінімальним щодо цього показника був 1998 рік, проте після цього більш глобалізовані країни, що розвиваються, стали вже близькими до того, щоб досягти рівня 1997 року – максимального за показниками (5,8 %). Якщо врахувати поділ країн, що розвиваються, на більш і менш глобалізовані, то перші залишать за собою приріст близько 5 %, а другі дадуть загалом сумну статистику негативного приросту в -1 %.

Звичайно, у цій категорії цифру псують африканські країни та країни з перехідною економікою (колишній СРСР), для яких 1990-і роки були не

**Системні чинники самовідновлення
близькосхідного конфлікту**

Кирило Галушко

найліпшими. Але очевидно, що навіть з урахуванням економічної кризи в Ізраїлі 2000 – 2003 років модернізаційні перспективи ізраїльської та ісламської спільнот суттєво відрізняються, особливо в галузі технологій. Якщо врахувати, що Ізраїль посідає перше місце в світі за відсотком висококваліфікованої робочої сили [20] та суттєво вирізняється за рівнем інфраструктури, якістю економічного менеджменту, інвестиційним кліматом (різниця в обсязі прямих іноземних інвестицій є вражаючою), то з усього регіону, активно задіяного у близькосхідному конфлікті, лише він має шанси наздогнати нові глобалізовані країни. Соціально-економічна „локалізація” його регіональних супротивників більше нагадує узбіччя битого шляху розвитку.

Таблиця

	Ізраїль		Єгипет		Сирія		Йорданія		Ірак		С.Аравія	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001
Темпи зростання населення, %		2,0		1,8		2,4		2,8		2,1		3,3
Темпи зростання ВВП, на душу населення, %	6,8	-0,9	5,7	2,9	7,6	2,8	1	4,2	-30	-	8,6	1,2
Експорт товарів і послуг (% від ВВП)	34,7	40	20	17,6	28,3	38,2	61,9	44,2	-	-	42,6	41,9
Рівень інфляції ¹	10,7		8,8		8,7		3,5		8,7		1,2	
Прямі іноземні інвестиції	151	3224	734	510	72	205	38	100	-	-	-	-
Частка експорту високотехнологічної продукції (% від експорту обробної промисловості)	11	25	-	0	-	1	2	8	-	-	0	0
Рівень безробіття, % від ЕАН ²		8,3		8,2		-		13,2		-		-
Рівень неписьменності	9	5	53	44	35	25	18	10	64	60	34	23
Кількість ПК ³ на 1000 осіб	63,3	245,9	-	15,5	-	16,3	-	32,8	-	-	23,7	62,7

Отже, стає зрозумілою теза про неможливість формування в мусульманському світі розвиненого економічного укладу на кшталт того, що існує у західних країнах. В мусульманському світі зберігатиметься низький життєвий рівень більшості населення, що й обумовлює його велику віру в справедливого і милосердного Аллаха, а не в державу, ЄС, ОПЕК та інші світські інститути. В таких умовах ісламський радикалізм перетворюється на доступний і прийнятний спосіб віднайдження колишньої ідентичності і сприяє створенню умов для прищеплення ідеї, висунутої

¹ Середня цифра за 1990-ті роки.

² ЕАН – економічно активне населення.

³ ПК – персональні комп'ютери.

борцями за „оновлене”, очищене від „західної гидоти” ісламське суспільство.

С. Гантінгтон відзначав, що опір і самоствердження ісламського світу стане тривалим головним болем Заходу. Зазначимо, що боротьба Заходу з релігійним радикалізмом на шляху зміцнення етатистських структур режимів Близького і Середнього Сходу навряд чи забезпечить бажаний ефект. Для успішної боротьби потрібно розв'язати цілий комплекс соціально-економічних і психологічних проблем мусульманських суспільств. А для цього необхідно переглянути засадничі елементи системи глобального управління, що нині навряд чи реально.

Стрижневий конфлікт: Ізраїль і палестинці

Модель нехай навіть напруженого модусу вівенді євреїв і арабів може бути вироблена лише на основі їх взаємної відмови не тільки від політичних ідеологем, але й від міфологем релігійних – про обраність євреїв чи арабів, юдеїв чи мусульман. Історична суперечка породила п'ять арабо-ізраїльських війн і дві супутні довготривалі кризи – у Лівані і навколо Перської затоки. В усіх цих війнах, по суті, не було ні переможців, ні переможених. Ці кризи самовідтворювали незавершені війни.

Не стала винятком і теперішня локальна війна в Іраку, що теж не віщує справжнього переможного кінця. Вона відійшла ніби під завісу завершеного навесні 2002 року у Бейруті арабського саміту. Цей саміт міг би стати історичним, оскільки на ньому вперше було прийнято запропонований Саудівською Аравією план примирення з Ізраїлем та між самими арабськими країнами і врегулювання застарілих і нових конфліктів як навколо Палестини, так і навколо Іраку. Але вчинений у дні саміту кривавий теракт в ізраїльському місті Натанія і розпочата услід за цим урядом А. Шарона „акція відплати” логічно повернули все на манівці звичного збройного конфлікту.

Мирний „процес Осло”, який до пори символізував максимум здобутків у царині ізраїльсько-палестинських відносин, на певний час вичерпав здатність ізраїльського суспільства на компроміси: чимало поступок прем'єра І. Рабина виходили за межі консенсусу в країні. Розчарування, особливо на тлі другої інтифади (з 2000 року), обумовили жорсткішу позицію А. Шарона і просування ідеї „захисної стіни”, котра за неможливості примирення й порозуміння стала б фізичним розмежуванням між ізраїльтянами і палестинцями. Особливістю функціонування Палестинської національної адміністрації на чолі з Я. Арафатом було те, що ОВП, яка діяла протягом 30 років по суті як підкривна терористична організація, фактично відновлювала та посилювала „фронтальну психологію” палестинського соціуму, нагадуючи характеристики тоталітарного руху за Г. Арндт. Самовідновлення конфлікту активізувалося через розширення на терені Палестинської

автономії діяльності екстремістських рухів, які знімали з її адміністрації відповідальність за ескалацію і стимулювали Ізраїль на жорсткі заходи у відповідь. Це, у свою чергу, давало Я. Арафатові аргументи для звинувачень противника у зриві мирного процесу.

Очевидно, що неспроможність палестинського руху та ісламських країн регіону вчинити на Ізраїль тиск системно-коаліційного характеру веде до ісламістського тероризму як прояву цього безсилля, а тероризм, у свою чергу, є постійно діючим чинником стимуляції агресивності ізраїльської політики, радикалізації єврейського суспільства та нагодою для втручання з боку західних потуг.

Раніше в офіційних рішеннях незмінно підкреслювалася сутність самої **палестинської** проблеми в близькосхідному врегулюванні. Тепер же, в умовах глобального розмаху антитерористичної боротьби, саме врегулювання чергової ізраїльсько-палестинської кризи стає однією з ключових проблем глобальної боротьби проти міжнародного тероризму.

Підбиваючи **підсумки**, можна зазначити:

³⁵₁₇ з кінця 1970-х років, особливо після припинення „холодної війни”, почала втрачати ґрунт модель світської мусульманської державності, що трималася на ідеях арабського націоналізму і соціалістичного розподілу. Ця модель забезпечувала стабільність авторитарним напіввійськовим режимам, суттєвим елементом зміцнення та легітимації яких був постійний конфлікт з Ізраїлем;

³⁵₁₇ розпад СРСР означив такі зміни у системних характеристиках близькосхідної кризи, які, з першого погляду, давали шанс для врегулювання, оскільки тепер існував лише один безальтернативний арбітр в особі США, котрі мали усі економічні, політичні і військові важелі впливу для стимулювання діалогу з обох сторін. На певний час нова ситуація породила ілюзію можливості подолати протистояння довкола Ізраїлю. Парадокс полягав у тому, що взаємні поступки були чогось варті лише за умови інтенсивного продовження мирного процесу, а будь-яка затримка і колізія мала потягти за собою велике суспільне розчарування і відхід назад. Сепаратність домовленості лише з ОВП обумовило те, що перенесення структур цієї організації (яка тривалий час орієнтувалася на революційну, підривну й терористичну діяльність) до Палестини інституціювало палестинські силові структури під єдиним проводом, для якого мир з Ізраїлем був лише ситуаційною зміною становища. Але при тому радикальні рухи, які активізувалися за час цього протистояння, починають становити потенційно дестабілізуючий чинник і для офіційного палестинського проводу у разі його переходу на помірковані позиції. Це дається взнаки і після смерті Я. Арафата;

³⁵₁₇ країни регіону, через стратегічну важливість Близького Сходу для глобальних економічних процесів, не можуть сподіватися на невтручання

Заходу. Досвід спроб регіональної інтеграції, яка є одним із шляхів колективного подолання соціально-економічних регіональних проблем, доводить, що поки що арабські режими близькосхідного регіону, переважно з внутрішньополітичних причин, не можуть досягти якихось значимих результатів у цьому напрямі. Нав'язлива (через свою безальтернативність) економічна лібералізація з боку світових фінансових установ в контексті соціальних наслідків не сприяє стабільності цих політичних режимів;

³⁵₁₇ новий ідеологічний вакуум в атмосфері постійної боротьби і ворожнечі висуває на перший план в якості ідеологічної реакції арабського світу повернення до традиційних цінностей ісламу у радикальній формі політичного екстремізму. Лібералізація авторитарних режимів найчастіше призводить до встановлення влади ісламських рухів і, внаслідок цього, до явищ, протилежних лібералізації. Тому, з точки зору збереження стабільності регіону, напіввійськові авторитарні режими є кращими гарантами, аніж демократія, запроваджена втручанням ззовні;

³⁵₁₇ водночас, на нашу думку, немає підстав для песимістичних прогнозів щодо цивілізаційного конфлікту „Захід – Іслам” в дусі ідей С. Гантінгтона. Конфлікт цивілізацій передбачає певну єдність, інтеграцію в межах ворогуючих сторін на державному рівні, а ситуація в ісламському світі доводить, що такої єдності не існує. Отже, можна припустити, що ситуація не зміниться навіть внаслідок приходу до влади у більшості країн ісламських рухів: їм заважатимуть латентні міждержавні конфлікти („конфлікти-сателіти” основного – арабо-ізраїльського), внутрішні соціально-економічні негаразди, загальна слабкість військово-економічного потенціалу регіону;

³⁵₁₇ глобалізація (процес одночасно економічний і політичний) відводить Близькому Сходу важливе місце в стратегічному сенсі як об'єкту контролю провідних потуг світу, але в якості економічного і політичного суб'єкта зберігає та посилює його другорядність у світлі сучасних економічних тенденцій. Ці ж умови сприятимуть поширенню міжнародного тероризму як потужної зброї слабких проти сильних: фінансові ресурси арабських нафтових монархій зберезуться, так само, як і соціальні негаразди бідних країн регіону, що дає, таким чином, і спонсорів тероризму, і його рекрутів. Такий вплив процесу глобалізації об'єктивно радикалізує розпорошені в регіоні сили стихійного культурного і конфесійного опору в бік екстремізму, що регулярно руйнує підмурівки регіональної стабільності та безпеки.

Література:

1. Международные отношения: теории, конфликты, организации. – М., 2004. – С. 71.

2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
3. Багдасаров С. Б., Чавушьян А. И. Военный и военно-экономический потенциал стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1998. – С. 10, 36 – 39.
4. Соколенко В. Г. Цивилизационный экспансионизм атлантизма. // Международная жизнь. – 1999, №5. – С. 28
5. Глобализация, рост и бедность. Построение всеобщей мировой экономики. – М., 2004. – С. 43.
6. Марков В. Противостояние ислама и западной цивилизации. Сбудется ли прогноз Самюэля Хантингтона? // Терроризм. Угроза человечеству в XXI веке. – М., 2003. – С. 64. Кепель Ж. Джихад. Экспансия и закат исламизма. – М., 2004. – С. 28, 248.
7. Вавилов А. Новые проблемы внешней политики Саудовской Аравии. // Обозреватель. – 2000. – №3. – С. 32.
8. См.: Кулагина Л. М., Ахмедов В. М. Иран выходит из изоляции. // Иран: ислам и власть. Сб. ст. под ред. Н. М. Мамедовой, М. М. Санаи. – М., 2001. – С. 149 – 149.
9. См. подробно: Гусаров В. И. Сможет ли Ближний Восток интегрироваться в мировую экономику? // Ближний Восток и современность. – Вып. 5. – 1998. – С. 33 – 59.
10. The Middle East. № 275 (February). L, 1998. P. 32; Дунаева Е. В. ОЭС определяет приоритет. // Иран: эволюция исламского правления. – М., 1998. – С. 96 – 97.
11. Мамед-Заде П. Н. План США „Большой Ближний Восток” и реакция на него в мире. // Ближний Восток и современность. – Вып. 23. – М., 2004. – С. 65 – 83.
12. ИТАР-ТАСС, 7.03.2004.
13. Глобализация, рост и бедность...
14. The Soref Symposium. Challenge to U.S. Interests in the Middle East: Obstacles and Opportunities. Wash., 1993. P. 27. Терроризм...
15. Малышева Д. Б. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира. // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №7. – С. 112; Дипломатический вестник. – 1997, № 3. – С. 47.
16. Долгов Б. В. Исламистское движение на пороге XXI века. // Ближний Восток и современность. – Вып. 21. – М., 2004. – С. 6 – 7.
17. Глобализация, рост и бедность... – С. 58 – 70.
18. Там само. – С. 41.
19. Статистичні дані взяті з: World Economic Developments and Implication for the ESCWA Region. UN., 2004; Глобализация, рост и бедность... – М., 2004; Вся экономика планеты в цифрах и фактах. – М., 2004; Страны и регионы. 2003. Статистический справочник Всемирного банка. – М., 2004.
20. Федорченко А. В., Зайцева О. А, Марьясис Д. А. Израиль в начале XXI века. – М., 2004. – С. 192.

Політичне насилля: теоретичний аспект

Аліна Бабієва,

аспірант кафедри політології

філософського факультету

Національного університету ім. Т. Шевченка

Насилля стало невід'ємною складовою сучасного життя. Хоча насильницькі акти здійснюються з найдавніших часів, проте наша епоха відзначається зростанням їх кількості, а також „якості”. Це засвідчують, зокрема, збройний конфлікт на Балканах, міждержавний конфлікт на Близькому Сході, терор сепаратистів в Іспанії та Північній Ірландії, війна в Чечні, події 11 вересня 2001 року в США, захоплення заручників у Москві на Дубровці у жовтні 2002 року та в школі міста Беслан у вересні 2004 року. Найголовнішою рисою сучасного насилля є його глобальний характер. Саме це обумовлює актуальність поглиблення теоретичних досліджень проблем політичного насилля.

Теоретичний аспект дослідження політичного насилля передбачає: а) з'ясування його джерел; б) визначення поняття та сутності політичного насилля; в) розгляд його суб'єктів; г) аналіз чинників, які впливають на прояви та масштаби застосування насилля у політиці; д) питання моральності насилля.

У суспільній і політичній думці склалися три типи теорій, що пояснюють джерела насилля. Перший поєднує концепції, що виводять насилля з природи людини. Згідно з ними, існують вроджені схильності, інстинкти (інстинкт смерті, сексуальний інстинкт), які підштовхують людину до насилля. До цього ж типу можна віднести й філософські концепції, які пояснюють насилля притаманним людині прагненням до влади, панування.

Другий тип теорій виводить застосування насилля з економічних і соціальних умов життя людей. Економічна і соціальна нерівність диференціює суспільство на групи, суспільні класи, між якими виникають глибокі суперечності. Подолати їх можна встановленням соціальної рівності або, принаймні, пом'якшенням нерівності. Відтак визначаються допустимі межі розриву у рівні життя різних класів для забезпечення

стабільності суспільного життя.

Третій тип теорій пов'язує насилля з динамікою конфлікту. У будь-якому суспільстві виникають конкуруючі групи – економічні, політичні, духовні. Початок конкуренції груп і особистостей – це потенційний конфлікт. Він стає реальним, коли конкурентний стан персоніфікується, коли один одному починають протистояти конкретні індивіди. Це саме та стадія, коли насилля стає досить ймовірним. Конфлікт знаходить своє вирішення у перемозі однієї із сторін. Утверджується нова ієрархія. Настає період адаптації до ситуації. В цей період формуються нові конкуруючі групи. Історія вирішення конфлікту повторюється.

Всі три групи теорій виходять з того, що в основі насилля лежить діюча у сучасності і тому реально фіксована причина (або сукупність причин). Такий підхід продуктивний для пояснення багатьох феноменів насилля у житті суспільства.

Сучасні дослідники наводять різні визначення насилля. В енциклопедичному словнику „Політологія”, наприклад, знаходимо таке визначення: „Насилля – розуміється як державне насилля та насилля в прямому сенсі цього слова. Насилля в першому значенні – це державна влада, що спирається на право і обмежена правом. Друге тлумачення охоплює модус дії, спрямованої на навмисне нанесення шкоди суб'єктам дії чи речам або на знищення останніх” [5, с. 191].

Згідно з А. Гжегорчиком, насилля пов'язане не тільки з прямими фізичними та матеріальними втратами у формі вбивства, пограбування, загрози тощо – це прямі, очевидні, брутальні форми насилля. Та поряд з цим існує ще насилля, що пронизує психологічну та інтелектуальну сфери і проявляється непрямо – у вигляді нав'язування власних переконань опонентові, спотвореної інформації тощо.

За А. Гусейновим, насилля – це „руйнівна сила, точніше саморуйнівна, оскільки в своєму абсолютному здійсненні як абсолютне зло воно обертається проти самого себе” [3, с. 79]. Вчений вважає, що сутність поняття виражена в самому слові „насилля”, яке означає примушування до чогось силою.

Деякі автори розглядають насилля в його найбільш гострих формах як самокерований механізм, що спирається на реалізацію певних вроджених властивостей людської спільноти. На думку М. Берга, „регіональні конфлікти і світові війни мають певну періодичність, викликаються не стільки соціальними та історичними причинами, скільки нагромадженням в душі агресивності, і, приносячи з собою руйнування та смерть, одночасно регулюють багато процесів, зокрема моральнісне усвідомлення людиною своєї природи” [4, с. 50].

Згідно з В. Губіним, насилля – це природний стан людини, природний спосіб спілкування одного індивіда з іншим, і він лишатиметься таким доти, доки суспільство перебуватиме на стадії свого „тваринного” розвитку [1,

с. 3].

Загалом же насилля являє собою навмисну дію, спрямовану на знищення людини (або інших живих істот) або нанесення їй шкоди, яка здійснюється всупереч її волі. Насилля може бути фізичним, економічним, психологічним тощо. Найважливішу роль для функціонування держави відіграє політичне насилля.

Політичне насилля – це зневажання, примушення одним (одними) іншого (інших): особистості, правителя, політика, держави, групи, еліти, класу, панівної нації і національної групи тощо. Його сутність полягає у впливі, що нав'язується, примусі, тискові на об'єкти і суб'єкти з метою виконання ними волі, дій, політики, поведінки, всього способу життєдіяльності, що нав'язується, диктується. Політичне насилля обмежує (або знищує) свободу людей, їх дій і вчинків, призводить до маніпулювання ними, робить їх залежними, в певній мірі рабами провідників насилля. Сенса насилля полягає в тому, щоби блокувати волю індивідів і змусити їх (або утримати) від дій, які диктуються тими, хто здійснює насилля. Насилля взагалі можна коротко визначити як узурпацію свободи волі. Це є панування одних індивідів над іншими, засноване на зовнішньому примусі.

Отже, політичне насилля можна визначити як особливий тип дії, спрямований на нав'язування волі однієї людини або групи решті, для чого використовується фізична сила. Політичне насилля відрізняється від інших форм насилля не лише фізичним примусом і можливістю швидко позбавити людину свободи, життя або завдати їй непоправних тілесних ушкоджень, але також організованістю, широтою, систематичністю та ефективністю застосування.

Насилля – конкретно-історичний феномен. Це означає, що його зміст і характер конкретизуються і змінюються в різні часи та за різних обставин. Сутністю його є певна політика. При цьому виокремлюються внутрішній та зовнішній аспекти політичного насилля. Внутрішній аспект передбачає політику влади, орієнтовану, передусім, на конкретний політичний напрям розвитку суспільства, країни. Зовнішній орієнтований на певну політику насилля держави на міжнародній арені.

Насилля, залежно від обставин, може мати об'єктивний чи суб'єктивний, „природний” чи штучний, обмежений чи надуманий характер. Коли він обумовлений протилежністю та зіткненням об'єктивних інтересів класів, груп, націй, реальним протистоянням великих груп людей, тоді конфлікт і насилля, які є його наслідком, мають об'єктивну, реальну природу, сутність. Але існує і насилля суб'єктивного, волюнтаристського характеру, що йде не від об'єктивних історичних потреб, не від законів суспільного розвитку, а від суб'єктивно-свавільного наміру єдиновладних правителів та вузької групи їх оточення „змінити” суспільний лад в країні, замінити тенденцію суспільного розвитку різким

свавільним поворотом.

Насилля можуть застосовувати різні агенти політичної системи: держава, партії, терористичні організації, групи, окремі особистості. Загалом можна виокремити три групи суб'єктів політичного насилля: еліту, контр-еліту та маси. Влада, або еліта, найчастіше є суб'єктом політичного насилля. Політичне насилля влади може здійснюватися або заради інтересів широких мас населення, або практично проти більшості народу для збереження власної влади.

Еліта використовує насилля, коли її легітимність наражається на загрозу або коли порушуються чинні юридичні норми. Її влада в остаточному підсумку засновується на тому факті, що вона є єдиною політичною силою, котра у межах існуючого юридичного порядку має право на застосування сили. Насилля – це останній аргумент, яким користується еліта для збереження своєї влади. Отже, насилля „згори” використовується для збереження та відтворення відносин панування і підкорення. Відповідно, юридична система організована таким чином, щоб полегшити еліті застосування насилля. Особи, що складають еліту, намагаються зробити все, щоб використання насилля не мало вигляду акту сваволі, а тому дбають про форму її легітимності.

Насилля „згори” є суттєвим елементом будь-якої політичної системи, незалежно від тих виправдань його, які висувають еліти. Здійснюючи управління суспільством, еліти часто потребують використання насилля для того, щоб маси вчиняли дії, які не бажають здійснювати самостійно. Тому урядове насилля часто наштовхується на жорсткий опір з боку контр-еліт і мас, що може призвести до громадянської війни.

Контр-еліта застосовує насилля у випадках, коли вважає, що шлях до влади їй закрито, а вона, тим часом, володіє необхідними фізичними та організаційними можливостями. Очевидно, що зовсім не будь-яка контр-еліта, усвідомлюючи, що її сподівання на владу не справджуються, вдається до насилля. Крім того, особливістю політичного насилля контр-еліти є те, що зазвичай воно застосовується за посередництва мас. Насилля мас може набирати різних форм – вуличної боротьби, захоплення приміщень, взяття заручників, участі в революційних рухах тощо.

Прояви і масштаби насилля в політиці можуть бути різними. Вони визначаються багатьма причинами: економічним і соціальним устроєм, гостротою суспільних конфліктів і традицією їх вирішення, політичною і моральною культурою населення тощо. Одним з найсуттєвіших чинників, який впливає на прояви та масштаби застосування насилля у політиці, є система владних відносин у суспільстві, форма реалізації політичної влади.

Зазвичай розрізняють дві основні форми реалізації політичної влади (форми владних відносин): панування (автократична форма – авторитарні і тоталітарні системи) і керівництво (демократична форма). Кожна з них

характеризується певними параметрами, які мають суттєве значення для масштабів і характеру застосування насилля у політиці. Цими параметрами є: а) ступінь політизації життя суспільства і обсяг політико-державного контролю та регулювання його соціально-економічної і культурної сфер; б) тип політичного панування, який виражається ступенем монополізації державної влади; в) форми політичної участі; г) міра інституалізації політичних відносин; д) міцність суверенітету державної влади.

Для авторитарних форм політичних відносин характерний гіпертрофований розвиток державної влади, її прагнення поглинути всі сфери суспільства. Але ступінь політизації соціального життя залежить від конкретного різновиду авторитарії.

Для тоталітаризму характерне стирання відмінностей між політичним і соціальним, між державою і суспільством – тобто повна політизація суспільного життя. В таких умовах витісняються будь-які прояви неконтрольованої політичної активності, вона стає об'єктом суворої регламентації з боку держави. При цьому насилля неминуче виступає як засіб, за допомогою якого держава свідомо спрямовує соціальну поведінку індивідів і груп. Брак інших регуляторів соціальних відносин спричиняє вихід на перший план примусу.

Гіпертрофування державного втручання в умовах тоталітаризму пояснюється також тим, що суб'єкти влади керуються у своїх діях революційними завданнями, ідеями тотальної перебудови суспільства. Оскільки будь-які соціальні злами мають хворобливий характер, викликають опір, то влада вдається до застосування широкого примусу, включаючи фізичний. Тому не дивно, що тоталітарні системи за масштабами державного насилля перевершують усі інші.

Авторитаризмові не властивий повсякденний жорсткий контроль державної влади за всіма сферами життя суспільства, отож масштаби політичного примусу тут менші, ніж в умовах тоталітаризму. Порівняння політичного життя тоталітарних і авторитарних систем дозволяє зробити висновок, що останні відрізняються меншим державним насиллям.

Демократична модель владних відносин відзначається найменшим застосуванням насилля. Переваги демократії пояснюються високим ступенем захищеності індивідуальних і суспільних сфер життя від зайвої регламентації з боку держави. Розвинене громадянське суспільство є системою, яка самоорганізується і саморозвивається та обмежує функції держави виробленням загальної стратегії розвитку, стимулюванням загальнокорисної діяльності громадян, забезпеченням внутрішнього миру тощо. Разом з тим, держава не намагається підпорядкувати соціальне життя свідомому регулюванню, використовуючи свою примусову владу. Це значно зменшує масштаби насилля в умовах демократії.

На вірогідність застосування насилля значний вплив справляє й така

ознака владних відносин, як ступінь монополізації державної влади. Авторитарна влада в цілому передбачає такий тип політичного панування, за якого владні еліти та індивіди абсолютно домінують над об'єктами влади. Ступінь врахування інтересів останніх при ухваленні владних рішень повністю залежить від суб'єктів влади.

В умовах тоталітаризму абсолютне панування ізолює правлячу еліту, відчужує від неї маси. Це, в свою чергу, позбавляє еліту стабільної безпеки. Брак безпеки породжує підозру і страх, а це змушує правлячий шар вдаватися до постійного насилля. Авторитарна влада не претендує на всеохоплення, вона надає громадянам відносну свободу у неполітичній сфері. Тому, маючи менший, ніж в умовах тоталітаризму, ступінь державного насилля, авторитаризм відрізняється більшим масштабом опозиційного насилля. Несправедливість у поділі політичної влади в умовах більшої автономії соціальних суб'єктів створює підґрунтя для певної нестабільності авторитарних держав.

Демократія не передбачає монополії жодної з груп суспільства на державну владу. Вона характеризується перерозподілом різних видів влади між основними соціальними групами, прийняттям політичних рішень в результаті компромісу між ними. Тому в умовах такої форми владних відносин значно зменшується основа для насильницьких засобів здійснення влади і оволодіння нею. Учасники політичного процесу мають змогу досягти консенсусу, добитися реалізації своїх інтересів, не вдаючись до насилля.

Значний вплив на можливість чи неможливість застосування насилля суб'єктами владних відносин справляє рівень і форми політичної участі. Так, неможливість для опозиції, інших політичних еліт, які претендують на владу, легально брати участь у політичному житті штовхає їх на шлях антисистемної активності, насилля. Це, в першу чергу, характерно для авторитарних владних відносин.

Найважливішим параметром при розгляді чинників, які зумовлюють прояви та масштаби застосування політичного насилля, є міра інституціоналізації владних відносин. Чим вище ступінь інституціоналізації, тим більш розгорнутий характер мають правила і норми політичної поведінки, діяльності політичних партій, методи вирішення конфліктів. Все це сприяє передбачуваності політичного процесу, зниженню вірогідності екстремістських способів боротьби за владу.

Найменшою інституціоналізацією відрізняються ті різновиди авторитарії, які не спираються на міцні традиції, звичаї, ритуали, норми політичного життя. Це найчастіше влада узурпаторів, котрі захопили її в результаті насилля. Слабка інституціоналізація таких режимів створює великий потенціал насилля, який особливо часто проявляється при зміні політичних лідерів, еліт.

Інституціоналізація надає гнучкість і адаптивність політичним структурам, можливість швидко реагувати на зміни у стратифікаційній та інших системах суспільства. Демократія володіє більшими адаптаційними здатностями, ніж інші форми владних відносин, що зменшує в ній ризик дестабілізації, використання насилля у політичному процесі (як „згори”, так і „знизу”).

Послаблення державної влади є одним з головних джерел насилля в межах відповідної політичної спільноти. Найважливіші прояви цього – нездатність влади забезпечити стабільність та економічний прогрес суспільства, втрата державою монополії на легітимне насилля. Ці явища тісно пов'язані між собою. Державна влада, яка не має монополії на насилля, найчастіше не здатна ефективно виконувати свої завдання. В суспільстві виникають різні центри влади, які використовують у боротьбі одна з однією насильницькі засоби. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність, інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бунтами, повстаннями та іншими формами політичного насилля.

В цілому насилля – антипод гуманізму і моральності, оскільки означає дії, спрямовані проти людини та її гідності. Систематичне застосування насилля руйнує моральні основи суспільства, спільного життя людей, солідарність, довіру, правові відносини тощо. Водночас, внаслідок недосконалості насамперед самої людини, а також форм її колективного життя, суспільство не може повністю усунути будь-яке насилля і змушене з метою його обмеження та припинення використовувати силу.

Протягом багатьох століть насилля виступало найважливішим способом вирішення гострих соціальних суперечок, їх зворотною стороною, особливо у відносинах між народами. Політикам, які не володіють моральною культурою, гуманними переконаннями, воно здається найефективнішим та дуже привабливим методом досягнення своїх цілей, оскільки здатне фізично усунути супротивника.

„Виправдання” насилля має, принаймні, дві підстави. Перша з них – природне чи цілеспрямоване формування образу ворога. Як пише М. Берг, „чужий, інший, незрозумілий” – найпростіший, найістотніший, але апробований об'єкт для ненависті” [4, с. 52].

Друга підстава пов'язана з першою і являє собою результат діяльності ідеологів. Людська агресія потребує виходу, проте людину влаштовує лише „свята ненависть”, „праведний гнів”, „праведна жадоба крові”. Їй необхідне благородне обґрунтування її поривів, хрестоматійний образ ворога, потребу в яких задовольняє розвинений інститут державної ідеології. За допомогою ідеологічного навіювання формується самосвідомість, яка сприймає соціально-історичну дійсність у чорно-білому зображенні: своє – квінтесенція добра, чуже – концентрація зла. На цьому ґрунті, як правило, виникають подвійні стандарти: насилля

виправдовується і навіть прославляється щодо „чужих”, жертви ж насилля сприймають його як злочин.

Чи може насилля відігравати позитивну роль у політиці і бути виправданим? На це запитання не можна дати однозначної відповіді. Одні дослідники вважають, що насилля неможливо аргументувати етично, а „констатація неминучості та незламності насилля переходить в його виправдання” [2, с. 11]. Інші ж переконані, що боротьба в суспільстві, насилля мають певні межі і можуть бути виправдані лише остільки, оскільки забезпечують реалізацію загальнолюдських законів і похідних від них норм моральності. За цими рамками боротьба, насилля немовби перевищують межі припустимої оборони і набувають аморального характеру.

Очевидно, що оцінка насилля з точки зору його моральності залежить від конкретно-історичних обставин. Насилля виправдане лише в тому випадку, коли політична боротьба ведеться проти авторитарного режиму і не існує легальних можливостей для дій опозиції. Крім того, справедливим можна вважати насилля у випадку відображення неспровокованої озброєної агресії ззовні, при придушенні збройного заколоту та інших насильницьких дій, спрямованих на скинення демократичного державного ладу.

У будь-якому випадку насилля має бути жорстко юридично й морально обмеженим. По-перше, воно має здійснюватися у відповідності з демократично прийнятими законами; по-друге, має спрямовуватися безпосередньо проти суб'єктів насильницьких дій і не супроводжуватися ліквідацією фундаментальних прав і свобод; по-третє, насилля не повинно виходити за межі загальнолюдської моральності.

Ліквідувати насилля повністю навряд чи можливо. Питання полягає в іншому: що має зробити суспільство, аби знизити його прояви до можливого найнижчого рівня, не дозволити насиллю оволодіти суспільством, стати превалюючою формою взаємовідносин людей.

Література:

1. Губин В. Д. Русская культура и феномен насилия // Вопросы философии. – 1995. – №5. – С. 3 – 5.
2. Гусейнов А. А. Моральная демагогия как форма апологии насилия / Вопросы философии. – 1995. – №5. – С. 5 – 12.
3. Гусейнов А. А. Этика ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 72 – 82.
4. Зайцев А. К. Социальный конфликт. – М.: Academia, 2000. – 464 с.
5. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.

Томаш Гаррі Масарик про державотворчі процеси в Україні в першій половині ХХ століття

Михайло Нагорняк,

кандидат історичних наук, докторант
Інституту держави і права ім. В. Корецького
НАН України

У статті піддаються аналізу погляди та практичні дії першого президента Чехословацької Республіки Томаша Масарика щодо українських визвольних змагань 1917 – 1920 років. Автор розкриває причини їх суперечливості.

Ставлення Томаша Масарика до українського питання вперше порушувалось у працях української політичної еміграції 1920-х – 1930-х років, яка осіла в Чехословаччині і працювала у відкритій тут Українській господарській академії в Падебрадах та у Вільному українському університеті. Серед численних публікацій того періоду варто назвати доробок соціолога і політичного діяча О. Бочковського [1].

У роки незалежності України зростає інтерес до вивчення українсько-чеських відносин і, зокрема, визначної постаті ХХ століття – першого президента Чехословаччини Т. Масарика (дослідження, С. Віднянського, І. Євсєєнка, В. Худанича та інших істориків і політологів) [2].

Т. Масарик, як поборник визволення слов'янських народів, трактував українські змагання за розбудову незалежної держави в контексті загальнослов'янським. Він вважав, що тільки реальні сили кожної нації визначають сутність конфлікту.

Як депутат австрійського парламенту, Т. Масарик був добре обізнаним зі становищем українців у Галичині. 1908 року він двічі виступив в оборону їх національно-культурних прав. Зокрема, 25 квітня 1908 року підтримав українських депутатів Є. Петрушевича, С. Вітика й Я. Остапчука, які з трибуни віденського парламенту виступили проти зловживань поляків під час виборів у Галичині. Тоді Т. Масарик підкреслив: „Нам, які не мають власної національної шляхти, русини симпатичні як демократична нація селян, без великої індустрії і без шляхти”. Він акцентував на думці Й. Гердера, що Україна стане новою Грецією. Чудове підсоння цього народу,

його весела вдача, музичні здібності, врожайна земля тощо дали підстави німецькому вченому перенести ельдорадо культури в Україну [3].

Прагнення українців вирватися з-під гніту Австро-Угорської імперії було близьким і зрозумілим Т. Масарикові, оскільки збігалося із завданням чеського національного руху.

З початком Першої світової війни українське питання випадає з поля політичної зацікавленості Т. Масарика. Це пояснюється тим, що утворення Чехословацької держави він пов'язував з перемогою країн Антанти, а, отже, й Росії, над Німеччиною та Австро-Угорщиною. Тому коли 22 серпня російська армія увійшла в Галичину і міністр закордонних справ Росії в посланні від 14 вересня 1914 року повідомив французького і британського послів, що Росія вимагає приєднання Східної Галичини до своєї території, на що Велика Британія і Франція дали згоду [4], Т. Масарик, маючи зв'язки з певними політичними колами, не тільки не засудив цієї вимоги, а й використовував її надалі як нагоду для розширення території Чехії за рахунок Словаччини. У спеціальному меморандумі для міністерства закордонних справ Великої Британії, розробленому англійським ученим В. Сетон-Ватсоном, йшлося про необхідність існування Чеської держави, територію якої можна було б збільшити за рахунок Словаччини. Сусідами новоутвореної країни назвались автономна Польща (що приєднує до себе Західну Галичину і разом з тим стає складовою Росії) і самостійна Росія [5].

Лише розпад Російської імперії в ході Лютневої революції 1917 року і активізація національно-визвольного руху поневолених народів змінили підхід Т. Масарика до українського питання. Причиною цього слід вважати такі фактори: пожвавлення чехословацького національного руху і створення в Києві відділення Чехословацької Національної Ради; перебування чехословацьких легіонів на території України.

Підтвердженням єдності національно-визвольного руху слов'янських народів став чехословацький з'їзд 23 квітня – 1 травня в Києві. У його резолюції, разом з вимогами побудови Чехословацької держави, висловлювалась думка про об'єднання українців по обидва боки Дніпра у вільній Росії [6].

Т. Масарик вивчає й аналізує український національно-визвольний рух, адже від ситуації в Україні залежала доля чехословацьких легіонів, які він вважав основою національних збройних сил. Тут працювала філія Чехословацької Національної Ради, штаб чехословацького війська та його запасні батальйони. Обставини вимагали від Т. Масарика проявити весь свій талент політика, бо необхідно було, з одного боку, підтримувати дружні відносини з Тимчасовим урядом Росії, який дав дозвіл на зарахування чеських і словацьких полонених до чехословацьких легіонів, а з іншого – заручитися підтримкою Центральної Ради, авторитет якої швидко зростав. Тому, перебуваючи в Росії з травня 1917 року до березня

1918 року, політик уважно стежив за розгортанням державницьких змагань українців. Він тричі приїздив в Україну. Чотири місяці в період найвищого піднесення українського руху перший президент ЧСР не тільки співпрацює з провідними діячами Центральної Ради М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгіним, а й виступає перед своїми військами, українською громадськістю, провадить публіцистичну й громадсько-політичну діяльність.

У цей час українське питання Т. Масарик розглядав як складову демократизації життя в Росії. Це засвідчує його виступ на всеросійському з'їзді козаків, де він підтвердив готовність чехів боротися не тільки за незалежність своєї країни, а й за велику, єдину могутню Росію, необхідну всім слов'янам [7].

Лише дестабілізація ситуації в Росії після більшовицької революції змусила Т. Масарика критично підійти до оцінки подій і уважніше придивитись до державотворчих процесів в Україні.

Більшовики, узявши владу, задекларували революцію у світовому масштабі, а тому прогнозувати їх ставлення до чеського визвольного руху було непросто. Відносна стабільність ситуації в Україні і готовність Центральної Ради надати підтримку чеським легіонам змушують майбутнього президента ЧСР під іншим кутом зору глянути на українську справу. 22 листопада 1917 року він приїздить до Києва і залишається тут на три місяці. Т. Масарик відвідує зібрання відділення Чехословацької Національної Ради, зустрічається з діячами Центральної Ради, спільно з нею організовує 12 грудня 1917 року мітинг поневолених народів, де вперше висловився за право українців, поряд з іншими середньоєвропейськими народами, на державну незалежність і національну соборність [8].

На нашу думку, підтримка українських прагнень різними державами спонукала Центральну Раду до активнішої боротьби за самостійність. З листопада 1917 року вона видала III Універсал, яким проголошувалась Українська Народна Республіка в складі Російської Федерації. Це рішення підтримала філія Чехословацької Національної Ради в Росії. Пізніше, 1918 року, оцінюючи політичну ситуацію того часу, Т. Масарик зазначав: „Ми визнали Україну, що проголосила себе III Універсалом самостійною державою, але в складі федеративної Росії. З огляду на чеське і словацьке питання, ми змогли це прийняти” [9].

Керуючись національними інтересами, Чехословацька Національна Рада 15 січня 1918 року підписала сепаратну угоду з Центральною Радою, якою визначались умови перебування чехословацьких легіонів в Україні, що юридично засвідчило визнання УЦР законним представником влади в державі. Але з правового погляду договір не був легітимним, оскільки Т. Масарик засвідчив його як голова політичної організації Чехословацької Національної Ради, а не глава країни. Тому такий документ, скоріш за

все, слід розцінювати як вияв симпатії і підтримки, що не зобов'язував жодну із сторін виконувати його положення, хоча сторони й розраховували на певні дивіденди. Україна прагнула заручитись підтримкою країн Антанти, а Чехословацька Національна Рада хотіла зберегти своє військо, необхідне їй як карта у відносинах з Францією та Англією, як символ підтвердження стійкого наміру домагатись утворення власної держави.

На той час український національно-визвольний рух частково досяг своєї мети: було відновлено автономію. Але, залишаючись частиною Росії, Україна не набула статусу суб'єкта міжнародного права, і це не давало можливості заручитись дипломатичною та військовою підтримкою Антанти. Великі держави, розмежовуючи Центрально-Східну Європу, не знайшли на її мапі місця для України.

Будучи добре обізнаним з політичною ситуацією й пов'язуючи майбутнє Чехословаччини з країнами Антанти, Т. Масарик не був схильний підтримувати ідею не тільки державної, а навіть і національної самостійності України. На нашу думку, така позиція зумовлювалась прагненням зберегти за собою статус одного з найважливіших репрезентантів слов'янства в очах великих держав. Тому, услід за союзними країнами, Т. Масарик вважав за необхідне зберегти цілісність повоєнної демократичної Росії. Він наголошував, що відокремлення України від Росії призведе до нового розлому в слов'янському світі, ослаблення позицій Росії, а відтак Німеччина використає Україну для своїх політичних планів [10].

Поставши перед загрозою більшовизму, Центральна Рада 9 січня 1918 року приймає IV Універсал, яким було проголошено незалежність Української Народної Республіки. Такий поворот подій змінив становище в Європі. Звісно, в цих умовах Т. Масарик мав визначити свою позицію щодо українського питання. Ситуація, у якій він опинився, була непростою. Україна почала вести перемови з Німеччиною та Австро-Угорщиною, країнами, проти яких спрямовувався чеський національно-визвольний рух. Неприйняття такого зближення викликалось не тільки загрозою пангерманізму, а й тим, що воно таїло небезпеку для чеських легіонів, котрих могли роззброїти або просто віддати австрійським властям.

Згідно з частиною 5 „Положення про чеське військо на території УНР”, у разі виходу УНР з війни воно звільнялося від взятих зобов'язань щодо УНР і мало можливість вільно, але без зброї залишити межі України [11]. Тому вже 10 січня 1918 року Т. Масарик проінформував міністра закордонних справ України О. Шульгіна про скасування угоди й про те, що чехословацькі легіони залишають територію України. У мемуарах „Світова революція” Т. Масарик пише: „Я сказав міністру Шульгіну, що в даній ситуації відокремлення від Росії вважаю помилкою. Головним чином тому, що, виснажена війною і не готова до ведення будь-яких військових дій, Україна підпадає у велику залежність від німців і австрійців” [12].

Критикуючи політику Центральної Ради, Т. Масарик у цій же праці робить загальний огляд політичної ситуації й визнає: „Україна уклала мир під тисненням дужчого партнера” [13]. Звичайно, укладення Брест-Литовського миру, загроза більшовизму ускладнила ситуацію для чеського політичного і військового проводу. Але й для антибільшовицьких сил Росії й українців вивід чехословацького війська, на підтримку якого вони розраховували, був небажаним. Т. Масарик згадує: „На мене налягали Корнілов, Алексєєв, Мілюков, також більшовики, і українці були проти нашого відходу, оскільки намагалися залучити нашу армію для своїх дій” [14].

З огляду на інтереси чеської визвольної акції, цілком виправданий нейтралітет Т. Масарика щодо внутрішньополітичної боротьби на території Російської імперії. „Я повадився відносно Росії у всіх фазах її розвитку, — підкреслює він, — керуючись своїм знанням відносин і нашою національною програмою” [15]. У цьому випадку таку його позицію можна пояснити, але незрозуміло донині, як оцінити таке: під Крутами розгорівся нерівний і жорстокий бій, а 50 тисяч добре озброєних і досвідчених чеських легіонерів стояли під Лохвицею, Борисполем і Пирятином і не надали українцям допомоги [16]. Якщо виходити з того, що підтримці перешкодило підписання Брестського миру з Австрією і Німеччиною і що це суперечило інтересам чехів, то й більшовицька Росія була скомпрометована миром з Німеччиною, однак ніщо не завадило Т. Масарикові піти на переговори з нею. Одного посилення на те, що невизнання IV Універсалу сприяло підписанню угоди з командувачем Східного фронту більшовицької армії Муравйовим, недостатньо [17]. Напевно, в оцінці такої позиції слід виходити з твердження першого президента ЧСР: „...мені здається, що російська революція була для нас і для нашого визволення скоріше плюсом, ніж мінусом. При цьому я маю на увазі не лише наші легіони в Росії, але і вплив російської революції на нас вдома (на Австрію і Європу взагалі). Навіть більшовицька революція не накоїла нам лиха” [18].

Неабиякий вплив на ставлення Т. Масарика до української державності чинив і зовнішній фактор. Не можна не враховувати того, що з укладенням Брест-Литовського миру українська держава виходила на міжнародну політичну арену як прихильниця політики центральних країн, а це посилювало побоювання серед західних державних діячів, що Німеччина виступить головним оборонцем суспільного порядку на Сході в умовах загрози більшовицької навали. Саме тому держави Антанти спирались переважно на антибільшовицькі сили Росії, які, як вони вважали, могли реорганізувати політичне життя в країні. На думку Т. Масарика, брак демократичних традицій на Сході Європи значно утруднить цей процес, бо тут „треба буде витворити нові держави, нові форми влади і закласти основи для цивілізованого життя” [19].

Міркуючи над післявоєнною реконструкцією Східної Європи й

необхідністю утворення нових держав, Т. Масарик повертається до питання про майбутнє українського народу. За його словами, „...угорські малоруси (українці Закарпаття – Авт.) бажають стати автономною частиною Чехословацької держави... Малоруси в Галичині вирішують свою майбутність і, зокрема, ставлення до Польщі та України... Росія об'єднається з федерацією народів. Україна буде автономною частиною Росії – спроба бути самостійними показала українцям, що їхнє відокремлення від Росії веде їх у підлеглисть до німців...” [20].

Виникнення ЗУНР засвідчило масовий характер українського національного руху. Таку звістку Т. Масарик отримує в Америці, і, як засвідчує його секретар Я. Цісарж, приємно був вражений. Він тоді зауважив: „Я і не думав, що українці на це спроможуться” [21].

Незважаючи на те, що політичне становище ЗУНР відрізнялось від становища УНР, бо вона виникла на землях, які до 1914 року належали Австро-Угорщині, союзні держави й Чехословаччина не виокремлювали українське питання й розглядали його в загальноросійському контексті, тим більше, що Росія висловлювала претензії на цю територію [22].

Активізація політики Польщі щодо Східної Галичини викликала поживавлення зовнішньополітичної діяльності Чехословаччини, тому що з приєднанням Прикарпатської Русі інтереси Чехословаччини і Польщі перетиналися в цьому регіоні. Хоча ЧСР офіційно не визнала уряду Західно-Української Народної Республіки, вона в той же час не зважала на претензії Польщі щодо Східної Галичини. Така поведінка офіційних кіл Чехословаччини пояснюється федералістичною ідеологією Т. Масарика, який вважав, що Східна Галичина має право об'єднатися з іншими українськими землями і стати частиною майбутньої російської демократичної федерації.

Зміна позиції країн-переможниць щодо Росії висунула перед зовнішньою політикою ЧСР нові завдання, які полягали у зміцненні внутрішнього і зовнішнього становища держави, посиленні її ролі в реорганізації Центрально-Східної Європи, де на першість претендувала Польща. Враховуючи геополітичне значення України, керівники Чехословаччини активно стали підтримувати державницькі змагання українців.

Під час першої зустрічі Є. Петрушевича з Т. Масариком у грудні 1918 року перший президент ЧСР висловив готовність підтримати галицьку справу на Паризькій мирній конференції. Дипломатичним представником ЗУНР було призначено професора С. Стоцького. Проте проросійський налаштований голова ЧСР Крамарж прямо заявив, що не визнає щойно проголошеної ЗУНР. Проте Т. Масарик не тільки прихильно поставився до С. Стоцького, але й дав дозвіл на приїзд до Праги дипломатичної місії відновленої УНР на чолі із М. Славинським [23].

У Чехословаччині вживають заходів щодо ознайомлення широких кіл

громадськості з українським питанням. На початку 1919 року з'явилися перші брошури із серії „Пізнаймо Україну”, серед яких була й брошура С. Дністрянського „Українці – Чехам”. У передмові до неї акцентувалося, що мета публікації полягає в „...налагодженні чесько-українських стосунків...”. Стверджуючи, що перешкоди, які постали на шляху зближення двох народів, зникли і спірних питань не існує, автор підкреслював: „...сільськогосподарська Україна і сильна промислова Чехословаччина зможуть співпрацювати... Ми також виступали поборниками всеслов'янської ідеї, але ніколи не признавали влади сильнішої слов'янської держави над слабшою” [24]. У брошурі висловлювалась готовність „зробити більш доступними невичерпні багатства України для її безпосереднього сусіда – Чеської держави, а також задовольнити її прагнення, щоб стати найкращим споживачем чеської промисловості” [25].

Аналізуючи історію українсько-чеських взаємин, Й. Нечас у праці „Відверте слово про українсько-чеські зустрічі” наголошує на спільній роботі українських послів і чехів у віденському парламенті і підкреслює, що вони (українські послы — Авт.) ніколи не голосували наперекір чехам з головних національно-політичних питань (окрім малої буковинської фракції Василька) [26]. Автор закликав до переоцінки „слов'янських гасел” і виступив проти тих політиків, які ставились до України як наставники й прагнули нав'язати їй свій погляд на відносини з Росією. „Чехи мусять остерігатися, – підкреслював Й. Нечас, – щоб не знищити надії тих, що бачать в нас головних поборників Слов'янщини і хотіли б доручити нам керування нею” [27].

На думку Й. Нечаса, нові умови вимагали узгодження старих слов'янських програм з демократичними й суспільними ідеями епохи. Тут важливо було позбутися стереотипного сприйняття чехами української справи. Тому вчений вітав початок перегляду чеським суспільством панславістських гасел. „Сьогодні всі чеські газети пишуть, – зауважував він, – про поважних і державотворчих українців, котрі твердо стоять на краю більшовицької гори, чинячи збройний опір там, де важко було б протистояти народам незалежним і дозрілим вже віддавна. Кріга між українцями скресла” [28].

З'єднання двох частин України остаточно окреслює основний напрям східної політики чеського уряду. Українська держава, що межувала з Чеською республікою, виявилась вигіднішою для реалізації слов'янської ідеї, аніж більшовицька Росія. Ця думка прозвучала під час зустрічі президента ЧСР Т. Масарика з Л. Цегельським, який після злуки УНР і ЗУНР за дорученням С. Петлюри прибув до ЧСР, аби через посередництво Чехословаччини налагодити зв'язки з Антантою [29].

Уже в лютому 1919 року до Станіслава, де перебував уряд ЗУНР, прибула чехословацька місія. У відповідь до Праги поїхала українська

делегатія. Результат – утворення українського посольства в Празі. Для налагодження українсько-чеських відносин працював провідник українських січових стрільців Д. Трильовський. Він відвідував Прагу, щоб зблизити позиції з ряду питань двох сусідніх держав – ЗУНР і ЧСР [30]. Такі контакти сприяли припиненню суперечки, чи розглядати Україну в межах Росії, чи як самостійну державу.

Східна політика ніби набирала іншого змісту. Та насправді це був лише новий варіант її реалізації, який передбачав менше жертв і враховував інтереси країн-переможниць. Саме в західних регіонах України, на думку польського вченого К. Левадовського, намагалися втілити в життя плани, які виношували великі держави щодо Росії, – „створення союзу російських держав, який спиратиметься на чотири стовпи (Велика Русь (Росія), Україна, Сибір та Кавказ), які наблизяться до Ліги Націй – шевченківські мрії і плани” про федерацію слов’янських держав [31].

Важливу роль у переорієнтації східної політики ЧСР відігравав і економічний фактор. Про це свідчить проведена Т. Масариком конференція, на якій розглядалось питання про об’єднання народів, що живуть на території від Балтійського до Чорного моря, куди входила й Україна. Це була ідея так званого Центральноєвропейського союзу, розроблена Т. Масариком з огляду на інтереси американського капіталу [32].

Враховуючи складне становище, у якому опинились молоді слов’янські держави, чеські політичні кола виношували плани об’єднання економіки України і Чехословаччини у „великий господарський союз” для виживання у світовій конкурентній боротьбі. Своєрідною базою для налагодження практичних відносин, на думку Й. Нечаса, мали слугувати чеські колонії в Україні. Поряд з цим, провідна роль у налагодженні економічних зв’язків відводилась товариству „Чеський народногосподарський союз” (ЧНС), яке на зібранні у Празі 12 березня проголосило гасло „Господарська єдність для Слов’янського Сходу”. Його програма передбачала розвиток господарської діяльності ЧСР у безпосередньому контакті зі слов’янським Сходом [33].

Початок 1919 року в політиці ЧСР – період значного зацікавлення Україною та її проблемами, вироблення концепції державної політики і перших спроб її практичної реалізації, у котрій взяли участь основні політичні угруповання: ліберально-центристські з Т. Масариком на чолі (пізніше – група „Град”) і праві, очолювані Крамаржем. Основним питанням, що потребувало першочергового вирішення, була доля найближчих до Західної України земель, зокрема – Закарпаття. Якщо перший табір діяв відповідно до лінії, яку захищав Й. Нечас, то другий продовжував стояти на позиції Крамаржа, підсилюваною групою українських політиків–„москвофілів”, так званого Карпаторусинського комітету на чолі з Д. Марковим. Д. Марков виступав за приєднання Східної

Галичини й української частини Буковини до „впорядкованої Росії” [34]. Однак, розуміючи ситуацію, що склалася навколо „російського питання”, підхід карпаторусинів починає набирати зовсім іншого забарвлення. А. Васкедик, Д. Вислоцький та інші репрезентанти Карпаторусинської Народної Ради після консультацій у Празі, переговорів з повноважним міністром Словаччини В. Шробарем у Желізні активно працюють над зміцненням зв’язків з Чехословаччиною. Група Баскида в тижневику „Голос руського народу” (видавався в Пряшіві) і „Народних листах” засвідчила повну підтримку зовнішньополітичної доктрини Т. Масарика, заявивши про включення в межі ЧСР території Лемківщини й частини Західної Галичини [35]. (Що стосується офіційної делегації ЧСР на переговорах в Парижі, то дослідники не мають доказів, що ініціатива карпаторусинів була підтримана).

Фактор безпосереднього сусідства ЧСР і ЗУНР, більш стабільне, порівняно з УНР, становище відіграло неабияку роль у зовнішньополітичній орієнтації Чехословаччини. Разом з тим, східну політику в цьому напрямі підтримували промислові й урядові кола, яких приваблювали нафтові родовища західноукраїнського краю. Наслідком стала угода між ЧСР та ЗУНР (11 квітня 1919 року) про постачання 9 тисяч цистерн нафти і нафти-сирцю за цінами, нижчими за світові, а взамін – чеської зброї та амуніції для воюючої УГА, а також вугілля, цукру, тканин [36]. До налагодження політичних і господарських контактів сприяли дві місії Чехословацької Республіки, які працювали в Станіславі та Самборі, і посольство ЗУНР в Празі. Д. Дорошенко підкреслював, що робота першої (на чолі з консулом Д. Поляком) полягала в підписанні низки угод між ЗУНР та ЧСР, що сприяло зближенню позицій двох держав [37].

Окрім контактів з українською владою, як свідчать архівні матеріали, Т. Масарик підтримував і неофіційні стосунки з президентом ЗУНР Є. Петрушевичем. 5 червня 1919 року Є. Петрушевич через свого уповноваженого доктора Окуневського попросив Т. Масарика, щоб військо ЗУНР пройшло підготовку в Чехословаччині. Взамін обіцяв участь українських вояків у військових діях проти угорської червоної армії Б. Куна, які потім мали виступити проти більшовиків в Україні [38]. Проте ультиматум Антанти Б. Куну змусив його відступити зі Словаччини 7 липня 1919 року та Підкарпатської Русі, і всі домовленості з українцями стали непотрібними.

З наступом польської армії українська делегація в Парижі, маючи надійного союзника в особі Чехословаччини, звернулась до Найвищої Ради з проханням видати їй мандат над Східною Галичиною, а також погодитись на окупацію ЗУНР чеськими або антантівськими військами. Окупація мала тривати доти, доки конференція не розгляне скарги українців щодо Польщі та Румунії. Однак зближення С. Петлюри з Польщею призвело до послаблення підтримки України з боку Праги.

У такому становищі, не визнаючи претензій Польщі на Східну Галичину, Т. Масарик та офіційні кола його країни були зацікавлені в перенесенні меж Росії до Карпат й утворенні спільного чехословацько-російського кордону, а тому вважали, що Галичина, з'єднавшись з іншими українськими землями, має стати частиною майбутньої російської демократичної федерації. Отже, підтримку Т. Масариком державотворчих процесів у Західній Україні скоріш за все можна розглядати як один із зовнішньополітичних планів, спрямованих на посилення ролі ЧСР у повоєнній Східній Європі. Це підтверджують архівні матеріали, які свідчать, що ЗУНР характеризувалася першим президентом ЧСР як перехідна форма, що має тимчасове значення, до якої необхідно ставитись терпимо.

У липні 1920 року Є. Петрушевич відвідав Прагу. Під час зустрічі з Т. Масариком і Е. Бенешем було обговорено умови перебування вояків УГА на території ЧСР [39].

З наданням Речі Посполитій Найвищою Радою 25-річного мандату над Східною Галичиною й підписанням Ризького миру, ЧСР, керуючись інтересами безпеки країни, змінює зовнішньополітичний курс і йде на нормалізацію відносин із Польщею. У жовтні 1921 року обидві країни уклали договір про нейтралітет і ліквідацію післявоєнних взаємних претензій. Щодо ставлення до ЗУНР, то, згідно з секретним додатковим протоколом, чехословацький уряд по суті погоджувався на захоплення Польщею Східної Галичини, обіцяючи Польщі політичну підтримку на міжнародній арені її позиції щодо західноукраїнських земель і відмовившись від співробітництва з діячами колишньої ЗУНР.

Такі кроки Чехословаччини в українському питанні після Першої світової війни пояснювались, насамперед, ставленням держав Антанти до Росії. Тому вони не були послідовними. 1921 року ЧСР укладає торговий договір з радянською Україною і, незважаючи на домовленості з Польщею, сприяє відкриттю в Празі Українського вільного університету, Вищого технічного інституту, Педагогічного інституту та гімназії в Молдждонах, надає допомогу воїнам УГА та українській інтелігенції [40].

Отже, оцінки українського визвольного руху і процесів державотворення впливали з національної філософії Т. Масарика. Саме цим можемо пояснити зміну позицій першого президента ЧСР щодо України.

Аналізуючи дії Т. Масарика, чеський дослідник В. Харват відзначає, що спочатку це питання розглядалося ним загально, теоретично, в дусі слов'янофільської ідеології. Але вже в роки Першої світової війни науковець характеризує Т. Масарика як провідника чеського визвольного руху, а в післявоєнні роки – президента ЧСР і визначного державного діяча [41].

Провідник чеського національного руху і відомий на той час в Європі

політик, Т. Масарик не тільки засудив ухвалення Центральною Радою IV Універсалу, але й одночасно підкреслив своє негативне ставлення до державної самостійності України. Таке становлення він мотивував, по-перше, тим, що не може собі уявити Україну політично поза межами Російської держави, а по-друге, що самостійна Україна стане колонією Німеччини. У праці „Нова Європа”, характеризуючи повоєнний розвиток, він розглядає Україну як автономну державу в складі Російської Федерації [42]. Цю ж думку Т. Масарик повторив у своєму меморандумі про більшовизм, підкреслюючи, що дієздатна російська влада зуміла б заспокоїти Україну, надавши їй автономію.

Такий підхід Т. Масарика до державності України суперечить не тільки його націоналістичній теорії, але й методології. Адже, виходячи з концепції поневолених народів, кожна свідомо нація прямує до власної державної самостійності, що, на думку політичного діяча, є природним виявом сучасних національно-визвольних рухів. Крім того, ні хто інший, як перший президент ЧСР, виступав проти нав'язаної згори федерації. „Передумовою справжньої федерації є свобода народів, – підкреслює він. – Федерація і вільні народи самі вирішують, чи бажають вони федеруватися і з ким” [43]. Отже, за цією логікою саме самостійність виступає передумовою федерації, зокрема східноєвропейської. І хоча така думка прозвучала на захист поневолених народів, що перебували під гнітом австро-угорської монархії, вона є однією з основних засад націоналістичної теорії Т. Масарика.

Якщо врахувати, що Росія в національній політиці не відрізнялася, а, навпаки, була гіршою за Австро-Угорщину, то така теза мала стосуватись усіх поневолених слов'янських народів як у Середній, так і у Східній Європі.

В цілому сумніви Т. Масарика щодо державності й самостійності можна пов'язати з трьома аспектами: національне відокремлення України від Росії означатиме розкол слов'янського світу; небажане послаблення великодержавної міцї і сили Росії й віра в те, що Москва „...спам'ятається і сконсолідується і відіграватиме політичну роль більшу, ніж в добу царизму. Росію потребуємо не тільки ми і решта слов'ян, але її потребує цілий світ” [44]; самостійна Україна буде використана пангерманістами для реалізації їх геополітичних планів.

Щодо розгляду українського питання в слов'янському аспекті, то такий підхід швидше був даниною традиції. Як відомо, прихильники слов'янофільської ідеології засуджували український визвольний рух, вбачаючи в ньому ослаблення слов'янської солідарності. З політичної точки зору, Т. Масарик вважав панславізм утопією, по-перше, тому, що слов'янство ніколи не було політично об'єднане, по-друге, у Росії повоєнних років сформувалась нова ідеологія – євразійська, яка будувалась на цілком інших етичних і культурних елементах. Виходячи з

таких міркувань, українська самостійність не могла суперечити фактичним інтересам слов'янщини.

Складним для аналізу є другий аспект ставлення до державницьких змагань українців, який Т. Масарик пов'язує з великодержавною міццю Росії, для якої вона є вселюдською і культурною проблемою. З такою оцінкою, напевно, не погодились би не тільки українці, а й інші поневолені народи Російської імперії, для яких російська проблема була, передусім, політичною.

Автор „Нової Європи”, який захищав право поневолених народів на самовизначення й творення власної держави, гуманітарної Європи, замикав українське питання у внутрішньополітичних рамках Росії, пов'язуючи його розв'язання з демократизацією життя в російській імперії. Така позиція Т. Масарика, скоріш за все, диктувалася стратегічними планами країн Антанти, які не бажали, щоб українське питання поряд з іншими стало східноєвропейською проблемою.

Третій сумнів Т. Масарика щодо самостійної України, як ми наголошували, пов'язаний з пангерманською небезпекою. Перебування німців в Україні в роки гетьманування П. Скоропадського призвело фактично до скасування української самостійності й наближення України до федерації з Москвою. Тому, мабуть, треба говорити про зацікавленість Німеччини Росією, а не Україною, що й підтвердило її зближення з більшовизмом у післявоєнні роки.

На нашу думку, Масарикова позиція щодо державотворчих процесів в Україні 1917 – 1920 років диктувалася необхідністю уникнути зіткнення чеських легіонів з більшовиками й намаганням одержати дозвіл на їх проїзд до Владивостока, звідки, згідно з домовленістю з Францією, їх повинні були пароплавами доставити до Європи. Від виваженого політичного рішення Т. Масарика залежала доля 50 тисяч чеських легіонерів. Ризикувати життям солдатів заради української держави, яка уклала мир з німцями й австрійцями, проти яких спрямувався чеський визвольний рух, Т. Масарик не міг. Але повністю зберегти нейтралітет у тих складних умовах йому не вдалося. У травні 1918 року розпочались події, які радянська історіографія розглядає як „заколот білочехів”. Лише 1922 року чеським легіонерам вдалося повернутись на батьківщину.

Література:

1. **Бочковський О. І.** Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання. (Спроба характеристики та інтерпретації). – Падебради, 1930. – С. 223.

2. **Віднянський С. В.** Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1933. – Вип. 4; Україна в житті Т. Г. Масарика // Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип. 29 30; **Євсєєнко І.**

Співробітництво Т. Г. Масарика з Центральною Радою // Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип. 29 – 30; **Худанич В. І.** Т. Масарик і Україна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія „Історія”. – Ужгород, – 2002. – № 7.

3. Добірні думки професора Томаша Гаріка Макарика. – С. 52.

4. **Chvostov V. M., Minc I. I.** Dejiny Diplomacie, d.2. – Praga, 1948. – S. 199.

5. **Rychlik J., Marzik T. D., Bielík M. R.** W. Seton-Watson and His Relations with The Chechs and Slovaks. Dokumenty, 1 vol. – Praga. – Martin, 1996. – Doc. 61. – P. 2.

6. Киевлянин. – 1917. – 4 мая.

7. **Syllava T.** T. G. Masaryk a revoluce v Rusku. – Praga, 1959. – S. 190 – 191.

8. **Євсеєнко І.** Співробітництво Т. Масарика з Центральною Радою // Хроніка. – 2000. – Випуск 29 – 30. – С. 62.

9. **Бочковський О. І.** Масарик Т. Г. Національна проблема та українське питання. – С. 220.

10. Там само. – С. 223.

11. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 19 зв.

12. **Masaryk T. G.** Svetova Revoluce. – Praha, 1924. – S. 219.

13. Ibid. – S. 248.

14. Ibid. – S. 223.

15. Ibid.

16. **Мельниченко Игорь.** Томаш Масарик – „отец новейшей чешской государственности” // День. – 2002. – 16 марта.

17. Там само.

18. **Masaryk T. G.** Svetova revoluce. – Praga, 1925. – S. 229 – 231.

19. **Masaryk T. G.** Slovenske probleme. – Praha, 1928. – S. 91 – 92.

20. **Masaryk T. G.** Nova Evropa (Stanovisko Slovanske). Praha, 1920. – S. 341.

21. **Cisar J.** Masarykova Amerika // Masaryk Osvoboditel. – Praga, 1920. – S. 214.

22. Ibid. – S. 255.

23. **Худанич В. І.** Т. Масарик і Україна // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2002. – № 7. – С. 7.

24. **Дністрянський С.** Українці – Чехам: Київ – Прага, 1919. – С. 11 – 12.

25. Там само. – С. 19.

26. **Nechas J.** Upimne slovo o stycich Chesko-Ukrainskych. – Praha, 1919. – S. 3 – 4.

27. Ibid. – S. 9 – 11.

28. Ibid. – S. 13.

29. **Лозинський М.** Галичина в рр. 1918 – 1920. – Нью-Йорк, 1870. – С. 72 – 73.

30. Nechas J. Ibid. – S. 85.
31. Скоба Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Страну Советов (январь – июнь 1918 года) – К., 1971. – С. 55.
32. Levondowski K. – Sprava ukrainskia w politicu sograniznej Gehoslovacj w letah 1918 – 1922. – Wraclaw, 1973. – S. 85.
33. Nechas J. Ibid. – S. 16.
34. Levondowski K. – Ibid. – S. 87.
35. Ibid. – S. 88.
36. Sladek Z., Valenta J. Sprawy ukrainskie w Ceskoslowackiy politice wschodniej w letah 1918 – 1922 // Z dziejov stosunkow polsko-radzieckich. – 1969. – I. 3. – S. 150.
37. Ibid. – S. 152.
38. Худанич В. Т. Масарик і Україна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Історія. – 2002. – № 7. – С. 7.
39. Там само.
40. Про підтримку Т. Масариком української еміграції див: Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942.
41. V. Charvat Masaryk a Ukrajinci // Slovansky prehled. – 1930. – R. 2. – P. 113 – 114.
42. Masaryk T. G. Nova Evropa. – S. 93.
43. Ibid. – S. 88.
44. Masaryk T.G. Svetova revoluce. – S. 523.

Книжкова полиця

Авраменко И. М. Международное экологическое право: Учеб. пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 192 с. – (Высшее образование).

Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. Вип. 2 (22). – О.: Вид-во ОРІДУ УАДУ, 2005. – 400 с.

Аналітичний огляд розвитку законодавства України: (За результатами роботи 6-ї сесії Верховної Ради України IV скликання). – К., 2005. – 42 с.

Богуславский М. М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. – М.: Юрист, 2005. – 427 с.

Борута І. Міграційне право ЄС: Навч. посіб. Кн. 13 / І. Борута, В. Р. Барський. – Донецьк: ДНУ, 2004. – 131 с. – (Право ЄС).

Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005. – 370 с.

Бутко М. Регіональні особливості економічних трансформацій в перехідній економіці. – К.: Знання, 2005. – 476 с.

Вибори народних депутатів України: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. – К., 2005.

Вибори Президента України в контексті національних і міжконфесійних відносин: Матеріали моніторингу. Вип. 2. – К.: Діаматик, 2005. – 56 с.

Гессен В. М. Исключительное положение. – Х.: Эспада, 2005. – 240 с. – (Классика конституционного и административного права).

Головатий М. Ф. Навчи себе сам : [Навч.-метод. розробка]. – 2-ге вид., випр. і допов. – К.: МАУП, 2005. – 132 с.

Головатий М. Ф. Політичний менеджмент : Навч. посіб. – К.: МАУП, 2005. – 264 с.

Громадяни у пошуках інформації / Упоряд. І. Підлуська, С. Горобчишина. – К.: Агенство „Україна”, 2005. – 180 с.

Данилов С. Ю. Правовые демократические государства: очерки истории. – М.: Дашков и К, 2005. – 292 с.

Депутатська недоторканність: (Сучасна парламентська та судова практика: правовий аналіз) / О. В. Задорожній, М. М. Добкін, А. О. Селіванов; За заг. ред. О. В. Задорожнього. – К.: Логос, 2004. – 288 с.

Держава і право: Зб. наук. праць. Вип. 27. Юридичні і політичні науки / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: НАН

України, 2005. – 714 с.

Джевіцкі К. Європейська система захисту прав людини: Навч. посіб. Кн. 21. – К.: ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. – 98 с. – (Право ЄС).

Законотворчість. Конституційні засади законотворчої діяльності. Вип. 2 / Редкол.: О. В. Богачова, В. О. Зайчук (голова), О. Л. Копиленко, С. В. Шевчук; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 162 с. – (Б-ка Укр. школи законотворчості).

Законотворчість: Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права / Ред. кол.: В. О. Зайчук, О. Л. Копиленко та ін.; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 159 с.

Засади національних інтересів України: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. – К., 2005.

Зликов В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с. (Бібліотека журналу „Соціальна психологія”).

Зневажена Кліо / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – 594 с.

Іванова Т. В. Організація місцевого самоврядування в Україні: Навч. посіб. – К.: Професіонал, 2005. – 112 с.

Інформаційна відкритість органів державної влади України / За ред. М. Лацби. – К.: Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2005. – 156 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 30 / Ін-т історії України НАН України. – К.: НАН України, 2005. – 360 с.

Кібенко О. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України. – Х.: Страйд, 2005. – 432 с. – (Юридичний радник).

Конституционное право государств Европы: Учеб. пособие / Отв. ред. Д. А. Ковачев. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 320 с.

Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верх. Ради України 28 черв. 1996 р. Закон України „Про внесення змін і доп. до Конституції України” № 2222-IV від 8 груд. 2004 р. – Х.: Фолио, 2005. – 46 с.

Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: Атика, 2005. – 592 с.

Кремнев П. П. Распад СССР: международно-правовые проблемы. – М.: Зерцало, 2005. – 254 с.

Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.

Лук'яненко Л. Злочинна суть КПРС – КПУ. Нюрнберг – 2. – К.: МАУП, 2005. – 124 с.

Місцеве самоврядування в умовах демократичної держави: Зб. наук. доп. / За ред. Ю. П. Битяка. – Х.: Право, 2005. – 120 с.

Мокін Б. Що за горизонтом? – Вінниця: Універсум, 2005. – 507 с.

Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей

політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

Парламентська більшість і парламентська опозиція: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. – К., 2005.

Парламентський контроль: українські реалії та світовий досвід: Концепція та пропозиції законодавчих змін щодо удосконалення парламентських контрольних функцій для обговорення на конференції 30 бер. 2005 р. / Верховна Рада України; Програма ПРООН „Доброчесність на практиці: програма врядування”. – К., 2005. – 87 с.

Правові основи військового будівництва та військово-цивільних відносин: Зб. законод. актів з питань національної безпеки і оборони / Ред. рада: Г. М. Крючков, Б. П. Андресюк, В. П. Горбулін та ін.; Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – 832 с.

Профілактика психологічного насильства і маніпулювання свідомістю та розвиток критичного мислення в молодіжному середовищі: Матеріали науково-практичної конференції / Гол. ред. М. М. Слюсаревський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 319 с.

Регламент Верховної Ради України: Станом на 10 трав. 2005 р. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – 144 с.

Решетніченко А. В. Теорія управління соціальним розвитком: українсько-англійський глосарій / А. В. Решетніченко, С. М. Серьогін. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2005. – 142 с.

Симоненко П. Государство, религия, народ и коммунисты: Сб. ст. и интервью. – К., 2005. – 130 с.

Симоненко П. Национальная идея Украины: Сб. ст. – К., 2005. – 122 с.

Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підруч. – 2-е вид. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Вип. 8. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – 436 с.

Чикал А. Записки генерала. Кн. 2. Прощай, Империя. – К.: Нора-принт, 2005. – 530 с.

Шутов Н. И. Приватизация: украинский Армагеддон. – О.: Юрид. лит., 2005. – 148 с.

Вийшов у світ №5 (13) журналу „Соціальна психологія”

Черговий номер часопису відкривається рубрикою „Політична психологія”. Тут вміщено статті доктора психологічних наук Т. Пашукової „Імідж України і Росії в умовах політичних змін” та аспіранта Львівського національного університету ім. І. Франка Р. Карковської „Особистісна потреба влади як чинник політичної свідомості студентів”.

Актуальні проблеми психології управління розглядаються у розвідках доктора юридичних наук Н. Нижник та кандидата філологічних наук Л. Пашко „Управлінець XXI століття: організатор чи термінатор?” та викладача Миколаївського державного університету ім. В. Сухомлинського Д. Прасола „Структура прогностичного компонента та його роль в управлінській діяльності”.

Ситуаційні детермінанти поведінки людей у контексті урбаністичного середовища аналізуються у статті доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик.

Розділ „Психологія особистості” представлений цього разу статтями кандидата психологічних наук О. Гуменюк „Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини”, кандидата психологічних наук В. Баранника „Психологічні особливості самооцінки особистості з девіантною поведінкою” та докторанта Міжрегіональної академії управління персоналом О. Федоренка „Соціально-психологічні фактори формування самооцінки майбутніх керівників підрозділів МВС”.

Проблемам педагогічної психології присвячені публікації доктора педагогічних наук В. Кушніра „Драма в педагогічному процесі”, кандидата педагогічних наук Л. Завірюхи „Авторитет учителя: аналіз соціологічного дослідження”, молодшого наукового співробітника Інституту соціальної та політичної психології АПН України Р. Зрайка і молодшого наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України Л. Карп'юк „Цінності педагогічної спільноти – важливий чинник реформування освіти”.

Низку статей вміщено під рубриками „Вікова психологія”, „Практична психологія”, „Гендерні дослідження”, „Методика”.

Член-кореспондент АПН України Г. Балл рецензує книгу кандидата психологічних наук В. Зливкова „Самоідентифікація вчителя як передумова гуманізації освіти”, яка вийшла в серії „Бібліотека журналу „Соціальна психологія”.

Завершує номер традиційна „Книжкова полиця”.

Наступне число журналу вийде в листопаді 2005 року.